CW
12804

DE KERKHERVORMING.

GEDENKSCHRIFT BIJ HET VIERDE EEUWFEEST.

Bijdragen van Prof. Dr. H. BAVINCK, Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, Prof. Dr. H. H. KUYPER, Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, Prof. Dr. H. BOUWMAN, Hoogleeraar aan de Theol. School te Kampen, Ds. J. H. LANDWEHR, Dienaar des Woords bij de Geref. Kerk van Rotterdam, Ds. J. C. RULLMANN, Dienaar des Woords bij de Geref. Kerk van Utrecht.

V 221

DE KERKHERVORMING.

GEDENKSCHRIFT BIJ HET VIERDE EEUWFEEST.

De bijdragen zijn van Prof. Dr. H. BAVINCK, Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, Prof. Dr. H. H. KUYPER, Hoogleeraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, Prof. Dr. H. BOUWMAN, Hoogleeraar aan de Theol. School te Kampen, Ds. J. H. LANDWEHR, Dienaar des Woords bij de Geref. Kerk van Rotterdam, Ds. J. C. RULLMANN, Dienaar des Woords bij de Geref. Kerk van Utrecht.

UITGAVE VAN HET
GEREF. TRACTAATGENOOTSCHAP
„FILIPPUS"
1917.

UNIV. LIB.
BIBLIOTH.
REF.

BIBL. VRIJE UNIVERSITEIT
CW
12804
AMSTERDAM

Algemeene Inleiding.

Den 31en October van het volgend jaar, 1917, zal het vierhonderd jaren geleden zijn, dat Maarten Luther 's middags te twaalf uur zijne vijf-en-negentig stellingen aansloeg aan de hoofddeur van de slotkapel te Wittenberg. Zij werden den volgenden dag, het feest aller heiligen, door duizenden gelezen, met eene ongeloofelijke snelheid, binnen enkele dagen en weken, over heel het Christelijk Europa verbreid, en gaven den stoot tot die machtige beweging, welke onder den schoonen naam van Reformatie of Hervorming bekend staat en een belangrijk keerpunt vormt in de geschiedenis der beschaafde menschheid.

Indien in Juli 1914 de oorlog niet uitgebroken ware, zou in het volgend jaar de vierhonderdjarige gedenkdag van deze gebeurtenis met dank en vreugde gevierd zijn geworden door allen, die, om hoe verschillende redenen dan ook, op den naam van Protestant prijs stellen en in Luthers heroieke daad het morgenrood van een nieuwen dag begroeten. En duizenden zouden uit alle oorden der wereld naar Wittenberg en naar de bekende centra der Hervorming zijn getogen, om gedachtenis te vieren van wat voor een viertal eeuwen aldaar tot herstel der kerk en tot vernieuwing van het Christendom plaats had.

Maar dit heeft alzoo niet mogen zijn. Bijna twee jaar geleden barstte over Europa de onzalige oorlog los, die nog altijd met ongetemde felheid voortwoedt. Niemand kan op dit oogenblik met zekerheid zeggen, dat hij in dit of ook zelfs in het volgend jaar tot een einde zal komen. Maar ook al maakte hij eerlang voor den vrede plaats, de lust is verloren en de gelegenheid verspeeld, om den gedenkdag der Hervorming met eenparigheid en opgewektheid des geestes te vieren. De oorlog heeft tusschen de Protestantsche volken, met name tusschen Duitschland en Engeland, eene betreurenswaardige scheuring veroorzaakt, en een haat en vijandschap gewekt, die nog vele jaren voortduren en nawerken zal. De zegen, die er in allerlei

opzicht van de herdenking van Luthers optreden had kunnen uitgaan, is van te voren duizendwerf door de Protestantsche volken verbeurd.

Al ware echter de oorlog niet uitgebroken en al zou hij ook dien haat niet hebben gekweekt, die thans in de harten gloeit, het Protestantisme zou zich toch niet in geestelijke eenheid rondom Luthers standbeeld hebben geschaard noch een feestlied hebben kunnen aanheffen, dat aller gedachte vertolkte. Toen de naam Protestant opkwam, had hij eene bepaalde beteekenis, want hij werd ontleend aan het plechtig protest, dat den 19den April 1529 door onderscheidene Duitsche vorsten en rijkssteden werd ingediend tegen het besluit van den Rijksdag te Spiers, om alle uitbreiding der Hervorming onmogelijk te maken. Maar in den loop der geschiedenis verloor hij schier allen positieven inhoud en ging hij ook over op hen, die met hunne overtuiging lijnrecht tegen de beginselen der Hervorming overstaan.

Inzonderheid draagt het Rationalisme der achttiende eeuw van deze naamsverbastering schuld. Wel is waar was ook vóór dien tijd de eenheid der Hervorming reeds lang verbroken. Want terstond bij den aanvang trad, naast Luther in Duitschland, Zwingli in Zwitserland zelfstandig als reformator op; en hoezeer beide mannen in voorname stukken des geloofs overeenstemden, zij waren toch van een anderen geest en konden elkander niet verstaan. Luthersche en Gereformeerde hervorming gingen daarom spoedig uiteen en bleven gescheiden alle eeuwen door. Naast deze beide stroomingen in het Protestantisme kwamen bovendien nog andere bewegingen op, het Humanisme, het Anabaptisme en het Socinianisme, die in schier alle landen aan de Hervorming schade toebrachten en mede invloed oefenden op de vorming van den nieuweren tijd. In de volgende eeuwen nam deze verdeeldheid nog aanmerkelijk toe door de vele secten, die in of buiten de officiëele kerken zich vormden en zich tot op den huidigen dag vermeerderen, zoodat haar getal schier niet te berekenen is.

Maar de radicaalste onder al deze richtingen was die van het Rationalisme in de achttiende eeuw. Vele van de kerken, waarin het Protestantisme zich splitste, bleven n.l. aan de hoofdwaarheden van het Christendom trouw en

traden zelfs op met de leuze, dat zij de Reformatie niet wilden afbreken, maar slechts wilden voortzetten en doorvoeren in de practijk; de reformatie der leer was niet genoeg, zij moest zich voltooien in die van het leven. Maar het Rationalisme der achttiende eeuw, dat het Deïsme in Engeland, de «Aufklärung" in Duitschland, de philosophie der Encyclopaedie in Frankrijk en de Neologie in Nederland omvatte, sloeg eene gansch andere richting in en koos een geheel nieuw uitgangspunt. Sommige geleerden maken tegenwoordig dan ook een streng onderscheid tusschen het oude Protestantisme, dat in de zestiende, en het nieuwe Protestantisme, dat in de achttiende eeuw geboren werd.

Het eerste was naar hunne meening nog overwegend Middeleeuwsch en Roomsch-Katholiek; het handhaafde immers nog het oude supranaturalisme, en bleef gelooven aan de bijzondere ingeving der H. Schrift, de Godheid van Christus, de bovennatuurlijke genade in wedergeboorte en geloof enz. Wel bracht het in de belijdenis der Christelijke kerk eenige wijziging aan, voornamelijk door in de genade niet meer te zien eene door middel van priester en sacrament aan den geloovige medegedeelde qualiteit, maar eene, door Christus verworvene en in het geloof aanvaarde, nieuwe relatie tot God. Maar in den grondslag en in den stijl van zijn gebouw, bleef het oude Protestantisme toch aan het Middeleeuwsche Christendom getrouw; het nam eenige gebreken en misbruiken weg, maar liet het lichaam der Christelijke belijdenis ongedeerd.

Doch het nieuwe Protestantisme, dat tegen het einde der zeventiende eeuw en vooral in de achttiende eeuw tot heerschappij kwam, ging veel radicaler te werk, wel niet in eens, maar toch geleidelijk. Humanisme en Socinianisme bereidden dit nieuwe Protestantisme reeds voor; de leer van het zelfstandige natuurrecht en van de onafhankelijke natuurlijke godsdienst en moraal werkte in dezelfde richting; de verdeeldheden, die in de kerken der Hervorming, vooral in Engeland, zich voordeden, bevorderden het verlangen naar eene gemeenschappelijke eenheid, die ten slotte nog aan alle splitsing en scheuring ten grondslag zou liggen. En deze meende men eindelijk te vinden in het Deïsme, in de natuurlijke godsdienst en moraal met hare drie artikelen van God, deugd en onsterfelijkheid.

Zoo was dan alle bijzondere openbaring, en daarmede heel het Christendom op zij gezet. God had nog wel in den beginne de wereld geschapen, maar Hij had ze tevens terstond zoo volmaakt ingericht en met zulk een onuitputtelijk fonds van gaven en krachten toegerust, dat zij Hem verder missen en zichzelve voldoende redden kon. Toegepast op het verstand van den mensch, hield deze leer in, dat eene bijzondere openbaring onnoodig was, wijl de mensch, gebruikmakende van de kracht zijner rede, alle godsdienstige en zedelijke waarheid, die hij behoefde, vrij gemakkelijk vinden kon. En wat den wil betreft, was deze, schoon eenigszins verzwakt door de zonde, toch sterk genoeg, om het goede te doen en daardoor in een ander leven zich loon te verwerven; aan eene bijzondere genade had hij geene behoefte. De mensch was in elk opzicht, gelijk heel de wereld, zichzelf genoeg; het Christendom, van zijne bovennatuurlijke voorstellingen ontdaan, was niets anders dan de natuurlijke en redelijke godsdienst zelve, die van het begin der schepping af had bestaan.

Er ligt in deze beschouwing over het oude en het nieuwe Protestantisme eene erkentenis opgesloten, waarvan wij dankbaar acte mogen nemen. Door Groen van Prinsterer en de onder zijne leiding gevormde Anti-revolutionaire partij is steeds tegenover bestrijders links en rechts staande gehouden, dat Reformatie en Revolutie niet gradueel maar principiëel verschillen, dat Luther en Kant, Calvijn en Rousseau niet in éénen adem te noemen zijn. De Revolutie, welke uit het ongeloof geboren werd, is niet een logisch, consequent gevolg van de Reformatie, maar eene verzaking van hare beginselen en eene totale verloochening van haar grondslag. De Hervorming bleef zich n.l. bewegen binnen de grenzen van het historisch Christendom en wilde niet anders, dan dit Christendom in zijne zuiverheid en reinheid herstellen; de «Aufklärung" daarentegen nam geheel en al buiten dit Christendom positie, en koos tot uitgangspunt een godsdienst en zedeleer, die door de rede was uitgedacht en nimmer in de werkelijkheid had bestaan. Materiëel staat de Reformatie dichter bij Rome dan bij de Revolutie, heeft zij meer met Augustinus en Thomas, dan met Rousseau en Kant gemeen.

Toch legt de beschouwing, die tegenwoordig door

sommigen over Oud en Nieuw Protestantisme wordt voorgedragen, tusschen de Reformatie en het Middeleeuwsche Katholicisme een verband, dat aan de zelfstandigheid en de beteekenis der Reformatie tekort doet. De Reformatie wilde inderdaad slechts *hervorming* zijn, reiniging van het bestaande Christendom door uitbanning van de gebreken en uitwassen, de misbruiken en misstanden, die allengs waren ingeslopen. Ze wilde een gezuiverd, een ge-reformeerd Christendom, wat niet hetzelfde zeggen wil als het oorspronkelijk Christendom of het Christendom der eerste eeuw. Want het is onjuist of althans eenzijdig het zóó voor te stellen, alsof de Reformatie de historie der vorige eeuwen geheel wilde uitwisschen en tot de eerste eeuw wilde terugkeeren, zooals vele Anabaptisten dat beoogden, als ze naar de letterlijk opgevatte regels der Bergrede wilden gaan leven. Dat dit de bedoeling der Reformatie niet was, wordt afdoende daaruit bewezen, dat zij met alle beslistheid den kinderdoop handhaafde en de belijdenis der eerste conciliën overnam. De Reformatie effaceerde de Christelijke eeuwen niet; ze haalde geen streep door de gansche kerk- en dogmen-historie; maar met de Schrift in de hand, als regel van leer en leven, trachtte zij in de historie tusschen ware en valsche ontwikkeling onderscheid te maken, het kwade te verwerpen en het goede te behouden. De Hervormers gingen daarbij ieder weer op zijne wijze te werk; Calvijn paste bijv. het beginsel der zuivering veel strenger dan Luther toe. En ook hebben zij zeker niet in alles terstond het rechte getast; men denke slechts aan hunne gedachte over de verhouding van kerk en staat en over de ketterstraf! Maar hunne bedoeling is toch duidelijk; zij wilden tegenover Rome's dwang de vrijheid herstellen van den Christenmensch, niet als de Renaissance de vrijheid van den natuurlijken mensch, maar die van den *Christen*mensch, die in zijn geweten aan Gods openbaring in Christus en dus aan de Schrift verbonden was.

Wanneer men nu meent, dat de Reformatie hierdoor toch feitelijk Middeleeuwsch gebleven is, maakt men zich aan twee misvattingen schuldig. De eerste bestaat daarin, dat men het supranaturalisme van het Middeleeuwsch Katholicisme vereenzelvigt met het supranatureele karakter, dat van den beginne af aan het Christendom eigen

was. De Reformatie heeft het laatste behouden, omdat zij gevoelde, dat zij, dit prijsgevende, het Christendom zelf verliezen zou, hetwelk immers geheel en al, van de leer van God af tot de leer der laatste dingen toe in bijzondere, bovennatuurlijke openbaring wortelt. Maar desniettemin heeft zij in de verhouding, welke het Middeleeuwsche Katholicisme tusschen deze bovennatuurlijke openbaring en de natuur heeft gelegd, eene principiëele en radicale wijziging gebracht.

En de tweede misvatting, die met de eerste samenhangt, is hierin gelegen, dat men, het genoemde onderscheid over het hoofd ziende, de oorspronkelijkheid en de beteekenis der Reformatie miskent. Als men alle erkenning van het supranatureele in het Christendom, bij Katholicisme en Protestantisme, over één kam scheert en zelf daarmede gebroken heeft, dan spreekt het vanzelf, dat men het Rationalisme als de eigenlijke, groote hervorming begroeten moet; het onderscheid tusschen Katholicisme en Protestantisme wordt dan, in vergelijking daarmede, ondergeschikt, en de beteekenis der Reformatie komt dan niet tot haar recht. Maar er volgt dan tevens uit, dat men niet alleen van het Middeleeuwsch Katholicisme en het oude Protestantisme, maar ook van het historisch en oorspronkelijk Christendom zelf afscheid genomen heeft.

Om hierin een helder inzicht te verkrijgen, dienen wij eerst kennis te nemen van het Christendom, zooals het in de eerste eeuwen zich ontwikkeld had en bij het begin der Middeleeuwen aan de nieuwe volken zich aanbood; en hebben wij vervolgens te letten op het milieu, waarin dat Christendom optrad, en op de eigenaardige gestalte van het Middeleeuwsch Roomsch-Katholicisme, dat uit de verbinding van beide geboren werd. Ten slotte zal het dan niet moeilijk vallen, de principiëele waarde te bepalen, welke aan de Reformatie in de geschiedenis van de Christenheid toekomt.

Het Christendom, dat aan de Germaansche volken werd overgeleverd, was niet meer het oorspronkelijke Christendom, dat in de eerste eeuw door de apostelen in naam van Christus verkondigd werd. Zoodra het optrad in de wereld van Joden en Heidenen, werd het aan bestrijding

en vervolging blootgesteld, eerst van den kant der Joden, daarna niet minder heftig van de zijde der Heidenen. Maar veel ernstiger en gevaarlijker was nog de crisis, welke het in eigen kring had te doorstaan. Er deden zich in de gemeenten zelve reeds spoedig allerlei dwalingen en scheuringen voor; Jezus had dit reeds aangekondigd in zijne gelijkenissen van het onkruid, van het vischnet, van het avondmaal enz., en de brieven der apostelen zijn vol van vermaningen en waarschuwingen tegen dwalingen van allerlei aard. Al deze ketterijen kwamen op of vonden vooral steun in de Klein-Aziatische gemeenten en toonden bij de onderlinge verwantschap tevens groote verscheidenheid.

In hoofdzaak zijn ze van drieërlei aard; in de eerste plaats betroffen sommige dwalingen de geldigheid der Mozaïsche wet, vooral van de besnijdenis, en in verband daarmede de plaats en de waarde der goede werken; andere dwalingen golden de leer der laatste dingen, den voorrang van de overlevenden bij Christus' wederkomst, den tijd en den aard van die wederkomst, en de realiteit der lichamelijke opstanding; en eindelijk waren er ook nog dwalingen, die betrekking hadden op den persoon van Christus, voornamelijk op de waarachtigheid van zijne vleeschwording. En met al deze, deels uit het Jodendom, deels uit het Heidendom afkomstige dwalingen, verbond zich in de practijk een leven, dat òf door strenge onthouding van sommige spijzen, van het huwelijk enz., òf door een gevaarlijk misbruik van de Christelijke vrijheid zich kenmerkte.

Deze strijd werd nog ernstiger, toen de gemeente in de tweede en volgende eeuwen in nauwer aanraking kwam met de Grieksche wijsbegeerte, de Oostersche godsdiensten en met heel de Heidensche beschaving. En het valt niet te ontkennen, dat zij in dien strijd niet altijd hare zuiverheid van belijdenis en wandel bewaarde; zij onderging niet zelden den invloed van den vijand, dien zij bestreed. Maar toch moet vóór alle dingen haar de eere worden gegeven, dat zij, in het algemeen gesproken, het wezen des Christendoms gehandhaafd en van het gevaar der vermenging gered heeft.

De dogmengeschiedenis ging naar den aard der zaak uit van de vraag: wat dunkt u van den Christus? Want de persoon van Christus bekleedt in het Christendom eene gansch andere plaats, dan die door Zarathustra, Boeddha

of Mohammed wordt ingenomen in den godsdienst, die door elk hunner werd gesticht. Met den persoon van Christus staat of valt het Christendom; de plaats, aan zijn persoon en werk toegekend, beslist over het wezen van den Christelijken godsdienst; Christus zelf is er het hart en het wezen van. De gemeente heeft dit van den aanvang af beseft; naarmate zij juist door de bestrijding ter rechter en ter linkerzijde hiervan dieper doordrongen werd, sprak zij hare belijdenis van den Christus te klaarder en te beslister uit. Zoo kwam zij op de eerste vier conciliën (Nicea 325, Constantinopel 381, Efeze 431, Chalcedon 451), onder leiding der groote kerkvaders tot de leer van de eenswezendheid van den Zoon en den Vader, van de twee naturen in Christus, en van eene zoodanige vereeniging tusschen beide naturen, dat zoowel haar onderscheid als hare eenheid in den persoon van Christus bewaard bleef.

De kerk was zich daarbij bewust, van het diepste mysterie des geloofs, de verborgenheid der godzaligheid bij uitnemendheid, in gebrekkige, menschelijke taal te spreken; maar zij wist tevens, dat zij daarin handhaafde het innerlijk wezen, of wat men tegenwoordig dikwerf noemt, het absoluut karakter van het Christendom. Niet het Woord (de Logos) als wereldidee in den zin der Grieksche philosophie, maar het Woord als de volle openbaring Gods, wijl Het van den beginne bij God en zelf God was, als de openbaring van de volheid Zijner genade en waarheid, in den zin van Johannes' Evangelie, — deze was de belijdenis, waarop Christus zelf zijne gemeente had gebouwd, en die door de gemeente zelve in de eerste eeuwen verdedigd en in de taal van haar tijd uitgedrukt werd. Daarom nam de Reformatie deze belijdenis der conciliën over; zij plaatste zich met volle bewustheid binnen de grenzen van het historisch Christendom.

Maar daarnaast valt in de inrichting der kerk eene ontwikkeling te bespeuren, die meer en meer van de stichting der apostelen afweek. De gemeenten staan in het Nieuwe Testament ontegenzeggelijk naast elkander op gelijke lijn en met dezelfde rechten; zij zijn onderling alleen geestelijk verbonden, doordat zij hebben één Heer, één geloof, één doop, aan het gezag der zelfde apostelen onderworpen zijn, en door de broederliefde elkander dragen

en steunen. Voorts heeft iedere gemeente haar eigen herders en leeraars, ouderlingen en diakenen; maar deze hebben geen heerschappij te voeren over het erfdeel des Heeren, doch moeten de kudde weiden, gewilliglijk, met een volvaardig gemoed, als hare voorbeelden geworden zijnde. Maar toen de apostelen wegvielen, hunne geschriften nog niet in één bundel vereenigd en door alle gemeenten gekend werden; toen bovenal van buiten de bestrijding en vervolging toenam en van binnen de eene dwaling na de andere, de ééne scheuring na de andere zich voordeed; toen scheen de oude, eenvoudige regeling niet meer voldoende, en kwam de behoefte op aan een centraal gezag en eene hechte organisatie. Reeds zeer spoedig na den apostolischen tijd werd, eerst in Klein-Azië en vandaar uit ook allengs naar het Westen, één van de ouderlingen, onder den naam van bisschop, boven zijn mede-dienaren in waardigheid en macht verheven en aan het hoofd der gemeente geplaatst.

Toen deze eerste stap op den weg der hierarchie was gezet, schreed men vanzelf geleidelijk voort. De bisschop, die eerst niet veel meer was dan de eerste onder zijns gelijken, de voorzitter van den kerkeraad, werd allengs met een gezag bekleed, waaraan alle geloovigen zich te onderwerpen hadden. Dezen werden vermaand, zich aan den bisschop te houden en niets zonder hem te doen; want waar de bisschop is, daar is de gemeente; de ware gemeente is die, welke bij den bisschop blijft. De bisschop is toch de man, die zijn ambt in geregelde opvolging van de apostelen ontvangen heeft, de van hen overgeleverde waarheid zuiver bewaart, en dus in den strijd der meeningen beslist, wat de waarheid en welke de ware kerk is.

Naarmate de macht van den bisschop toenam, werden de ouderlingen en diakenen tot zijne dienaren en helpers verlaagd; maar toch vormen deze ambtdragers, nog weer onderverdeeld en met enkele lagere ambten vermeerderd, saam den »clerus", de geestelijkheid en staan in deze hoedanigheid hoog boven alle andere geloovigen, die in onderscheiding van den clerus, leeken worden genoemd.

Met deze gewichtige verandering werd het zwaartepunt geheel uit de gemeente in de geestelijkheid, met name in den bisschop verlegd, en ging de oude Christelijke kerk in de Katholieke over, dat is in die kerk, welke in den

bisschop, als opvolger van de apostelen, de ware zuivere leer bezit, en buiten welke er geen zaligheid is. De alzoo bisschoppelijk ingerichte kerk steeg aanmerkelijk in macht, toen zij in het tolerantie-edict van het jaar 313 vrijheid verkreeg en Keizer Constantijn tot het Christendom overging. Ze kreeg hare verlorene goederen terug en ontving allerlei voorrechten; ofschoon geen staatskerk in eigenlijken zin, nam zij van nu voortaan in den staat de eerste en voornaamste plaats in. Maar aan deze eer was een groot gevaar verbonden; om in de wereld vooruit te komen, bij het hof in gunst te staan en met een of ander ambt bekleed te worden, moest men lid der kerk zijn; en zoo stroomden velen hare deuren binnen, die om haar belijdenis zich weinig bekommerden. Omgekeerd kreeg de staat ook groote zeggenschap in de aangelegenheden der kerk. De keizer matigde zich het recht aan, om de conciliën saam te roepen en de daar genomen besluiten te bekrachtigen; om bisschoppen te benoemen en in kerkelijke rechtsgedingen de eindbeslissing te geven, en zelfs bij leergeschillen zijn woord en zijne macht in de schaal te werpen.

Voorts was deze nieuwe toestand oorzaak, dat de kerk zich meer en meer inrichtte naar het model van den Staat. De burgerlijke gemeente werd het geestelijke gebied (diocese) van den bisschop; de bisschoppen saâm in eene provincie van het rijk kregen een metropolitaan boven zich, zooals in het staatkundige een stadhouder aan het hoofd der provincie stond; toen verschillende provinciën sedert de vierde eeuw weder saamgevoegd werden onder het gezag van een keizerlijken stadhouder, organiseerden zich de gemeenten in zulk een uitgestrekt gebied tot eene eenheid, van welke de patriarch het hoofd vormde. En evenals heel het rijk onder één keizer vereenigd was, zoo ontving de kerk allengs een eenhoofdig bestuur in den bisschop van Rome, den opvolger van Petrus, den later zoo genoemden paus.

Op het concilie van Nicea 325, dat ook met de organisatie der kerk zich bezig hield, werden, behalve de bisschoppelijke en de metropolitaansche inrichting, ook de verkregen rechten der drie kerken van Rome, Alexandrië en Antiochië bevestigd; hier voegde het concilie van Chalcedon 451 nog de kerk van Jeruzalem aan toe, zoodat

er vier kerken en kerkelijke gebieden waren, met een patriarch aan het hoofd. Maar inmiddels was in Constantinopel, dat door den eersten Christenkeizer gesticht en tot zijne residentie verkoren werd, een vijfde concurrent opgestaan. De Synode te Constantinopel 381 kende aan de kerk aldaar reeds den tweeden rang toe, en die van Chalcedon 451 verhief haar bisschop tot hoofd der kerk in het Oosten. Zoo kwam de bisschop van Constantinopel er spoedig boven op, en maakte snelle promotie. Maar dit wekte naijver bij den bisschop van Rome, en bracht beide, daar de kerken in Jeruzalem, Antiochië en Alexandrië steeds meer verloren aan beteekenis en invloed, in een langen en hevigen strijd om de oppermacht in de kerk.

Constantinopel kon nu bij dezen strijd wel de aanspraak laten gelden, dat zij de zetel van den keizer was. Maar dat was ook alles; oude brieven bezat de kerk van Constantinopel niet; oude rechten kon zij niet laten gelden; zij was een der jongste onder de kerken, en had al haar aanzien aan den keizer en zijn hof te danken. Indien zij deze aanspraken voor hare geestelijke superioriteit liet gelden, erkende zij daarmede feitelijk de macht van den staat in de kerk, gaf zij hare zelfstandigheid prijs en huldigde zij het beginsel der Caesareopapie, dat dan ook in het Oosten meer en meer de overwinning behaalde en in de Russische kerk heden ten dage voortleeft.

Wat kon Rome daartegenover echter niet ten gunste van hare *geestelijke* meerderheid aanvoeren? Rome was de oudste, machtigste stad in het Westen van Europa, die eeuwen lang alle stormen had doorstaan en de eeuwige stad verdiende genoemd te worden; zij was de wereldstad bij uitnemendheid en het centrum van alle beschaving. De Christelijke gemeente, die aldaar gevestigd was, ging tot de apostolische oudheid terug; vijf en twintig jaren lang had zij volgens de overlevering Petrus, den rotsman, den eerste onder de apostelen, tot bisschop, en zuiver en onvervalscht had zij de waarheid, van hem ontvangen, door hare bisschoppen bewaard; zij was de grootste, de aanzienlijkste, de rijkste en liefdadigste gemeente in het Westen van Europa, van ouds door alle andere gemeenten hoog geëerd en telkens, bij voorkomende geschillen en moeilijkheden, geraadpleegd en om hulp verzocht; als zij haar advies uitbracht en haar beslissing uitsprak, werd

zij daarin keer op keer door de uitkomst gerechtvaardigd. Haar gezag groeide met de jaren en de eeuwen. En toen zij nu in de vierde eeuw de Niceensche orthodoxie handhaafde tegen het Arianisme in het Oosten, toen zij na het vertrek van keizer Constantijn uit Rome naar Constantinopel in het Westen de handen vrij kreeg, en tegen de Caesareopapie van de gemeente in de keizerstad voor de zelfstandigheid en de vrijheid der kerk opkwam, toen verhief zij zich ongemerkt tot het hoofd der gansche Westersche Christenheid, en haar bisschop werd paus.

De val van het West-Romeinsche rijk in 476 bevorderde deze ontwikkeling der pauselijke macht, want meer dan ooit begonnen de volken toen behoefte te gevoelen aan het centrale gezag, dat in Rome zetelde en zulk een sterken steun bieden kon. En wel breidde het Oosten daarna voor geruimen tijd, in de zesde en zevende eeuw, zijne heerschappij over Italië en over Rome uit. Maar het Frankische rijk maakte daaraan voorgoed een einde; op Kerstdag van het jaar 800 kroonde Leo III Koning Karel den Grooten tot Roomsch Keizer, en Karel de Groote erkende en bevestigde daardoor het primaat van den bisschop van Rome over heel de Westersche Christenheid.

Naast deze ontwikkeling in het dogma en in de kerk dient nog een derde lijn te worden aangewezen, die door de practijk van het leven loopt. Blijkens de oudste naapostolische geschriften leefde in de Christelijke gemeente de gedachte, dat de geloovigen, die gedoopt waren en in dien doop de vergeving der zonden en de aanvankelijke vernieuwing ontvangen hadden, niet meer aan grove, ergerlijke zonden, als hoererij, godslastering, roof, moord, zich zouden schuldig maken, en dat, indien iets dergelijks toch voorviel, wederopname in de kerk in het geheel niet of niet anders dan na lange, strenge boete plaats hebben kon. Deze gedachte was nu wel eenerzijds bevorderlijk aan een nauwgezet, heilig leven, maar had anderzijds toch licht ten gevolge, dat de doop alleen beschouwd werd als zegel van de vergeving der verledene zonden en daarom menigmaal zoo lang mogelijk werd uitgesteld; dat voorde zonden, die na den doop bedreven werden, door eigen goede werken moest worden voldaan, en dat alzoo de rechtvaardigmaking, gelijk Paulus die ontwikkeld had, bij de heilig-

making kwam achter te staan. De gewone voorstelling werd dus deze, dat de geloovigen in den doop met hun verleden, zoowel wat de schuld als de smet der zonde betreft, hadden afgerekend, en dat zij in ditzelfde sacrament genoegzame heiligmakende genade ontvingen, om goede werken te doen, van latere zonden door boetedoeningen zich te reinigen, en de eeuwige zaligheid zich waardig te maken.

Hoe verderfelijk dit beginsel was, bleek spoedig in de practijk. Werkheiligheid, verdienstelijkheid der goede werken, oververdiensten, ascese van allerlei aard, onthouding van het huwelijk, van spijze en drank, van rijkdom en weelde, kruisigingen van het vleesch als van lagere orde en min of meer aan het booze verwant, overdreven vereering van het martelaarschap, eene dubbele moraal waren er de gevolgen van. Want natuurlijk was niet ieder in staat of in de gelegenheid, om martelaar te worden, om van het huwelijk zich te onthouden, om van zijne bezittingen afstand te doen. Zoo kwam er, na de onderscheiding tusschen geestelijken en leeken, nog eene andere onder de leeken zelven op, tusschen hen, die als Christenen in het gewone leven hun beroep uitoefenden, en anderen, die zich daaraan geheel of ten deele onttrokken en langs den korter en veiliger weg der ascese de volmaaktheid trachtten te bereiken.

Deze scheiding nam een nog scherper karakter aan, toen in de derde eeuw, mede onder invloed van de treurige politieke en sociale toestanden in Egypte vele geloovigen de vlucht namen naar de woestijn, om daar, in gezelschappen vereenigd, zich aan een beschouwend leven te wijden. Het ascetisme, dat tot dusver bij enkele, op zichzelf staande personen binnen den kring der gemeenten beoefening had gevonden, nam daardoor een anderen vorm aan; het werd georganiseerd en gesystematiseerd; het ging over in het monnikwezen, dat uit Egypte, snel naar het Oosten, vandaar naar het Westen zich verbreidde, en zoowel door de Westersche als door de Oostersche kerk met grooten tact in haar systeem werd ingelijfd en aan hare belangen werd dienstbaar gemaakt.

Uit dit monnikwezen kwam ook Pelagius voort, die een Brit was van geboorte, maar reeds in 405 in Rome woonde en daar door zijn streng ascetisch leven als een

heilig man bekend stond. In hem kwam het principe der werkheiligheid, consequent doorgedacht en uitgewerkt, tegenover de leer der genade van Augustinus te staan. Want Pelagius verklaarde, dat de volwassene, die door het geloof-alleen in den doop de vergeving der verledene zonden ontving, nu zelf door het woord en voorbeeld van Christus zijne eigene heiligmaking uitwerken kon en aan genade tot het doen van het goede geene behoefte had. Augustinus stelde daartegenover, dat de mensch de genade van Christus niet alleen tot het kennen, maar ook tot het doen van het goede noodig had, en dat die genade, vanwege het algeheele bederf van den zondaar, bestaan moest in eene ingestorte goddelijke kracht, die onwederstandelijk was, bij den voortduur, van oogenblik tot oogenblik noodzakelijk bleef, eene gave der particuliere verkiezing was, en de geloovigen ook tot den einde toe bewaren moest en volharden deed.

Het Pelagianisme werd nu wel met het Nestorianisme, waaraan het nauw verwant was, op het concilie te Efeze 431 veroordeeld; maar feitelijk heeft de kerk op geene van haar grootere of kleinere synoden, ook niet op die te Orange in 529, de gansche leer van Augustinus aanvaard. Zij erkende wel, dat de dood eene straf der zonde was, dat de zonde den wil des menschen had verzwakt, dat de genade ook tot het doen van het goede noodzakelijk was enz., maar zij onthield zich voorzichtig van alle instemming met de leer der onwederstandelijke en ten einde toe bewarende genade, dat is dus van de belijdenis der absolute praedestinatie. Feitelijk sloot zij een compromis, daarin bestaande, dat in het werk der zaligheid het initiatief wel van God uitgaat in zijne onverdiende, voorkomende, echter niet onwederstandelijke genade; maar dat de mensch, alzoo voorbereid, in den doop de ingestorte, heiligmakende genade ontvangt en daardoor in staat wordt gesteld, om met de hulpe Gods door goede werken zich de eeuwige zaligheid te verwerven. Ofschoon Augustinus' leer alle eeuwen door als een zuurdeesem is blijven werken, gleed de kerk meer en meer op de helling van het Pelagianisme af, in de practijk nog sterker dan in de theorie.

Van dezen aard was het Christendom, dat door de oude geschiedenis aan de Middeleeuwen werd overgeleverd

en hier nieuwe veranderingen onderging. Met den naam van Middeleeuwen wordt die periode in de geschiedenis van West-Europa aangeduid, welke naar de meest gewone voorstelling met den val van het West-Romeinsche rijk in 476 begint, en met den val van Constantinopel in 1453, de ontdekking van Amerika in 1492, of de Reformatie in 1517 eindigt.

De benaming is minder geschikt. Toen met den val van het West-Romeinsche rijk het wereldeinde niet intrad, werden de vroegere, aan den Bijbel ontleende, indeelingen van de wereldgeschiedenis onbruikbaar, en werd men zich langzamerhand van het onderscheid tusschen de Grieksch-Romeinsche en de Germaansch-Christelijke maatschappij bewust. Maar ook deze laatste ging voorbij en maakte met Renaissance, Reformatie en allerlei andere bewegingen plaats voor den nieuwen tijd, die, naarmate hij verder voortschreed, des te meer in zijn eigen karakter openbaar werd.

Zoo kwam men er toe, om op voorgang van den hoogleeraar te Halle, Christoph Cellarius 1634—1707 aan dat tijdperk in de geschiedenis van West-Europa, dat van den Romeinschen tijd tot de vijftiende eeuw zich uitstrekte, den naam van Media ætas, Middeleeuwen, te geven, wijl het duidelijk door een eigen karakter zoowel van de oude geschiedenis als van den nieuwen tijd zich onderscheidde. Doch de benaming ging uit van de onderstelling, dat de nieuwe tijd ook de laatste zou zijn, en werd te minder passend, naarmate de nieuwe tijd voortschreed en zelfs met de Fransche Revolutie in eene andere periode, in die van de nieuwste geschiedenis, overging.

Doch hoe dit zij, de naam van Middeleeuwen is thans algemeen in gebruik voor dat tijdperk in de geschiedenis van West-Europa, dat met de jeugd en de jongelingsjaren in het menschelijk leven vergeleken kan worden. Immers is het in deze periode, dat de Christelijke kerk de nieuwe Germaansche volken gekerstend en opgevoed heeft; deze volken hebben dat Christendom in verband met de oude cultuur aanvaard en tegen het Byzantijnsche Christendom, maar vooral ook tegen den Islam, gehandhaafd. Maar zij hebben die schatten der oudheid ook zoo tot hun geestelijk eigendom gemaakt, dat zij er een eigen cultuur mede voortbrachten en daarmede den grondslag legden voor

het moderne Europa; en aldus zijn zij zelven uit de jongelingsjaren in den mannelijken leeftijd overgegaan.

De volksverhuizing, ofschoon reeds veel vroeger begonnen, valt toch vooral in de vierde tot de zesde eeuw na Christus. Tengevolge van de opschuiving der Hunnen uit de vlakten van Azië naar Europa, zoodat zij reeds in 375 over den Don trokken en in de eerste helft der vijfde eeuw onder Attila, den geesel Gods, alom dood en verderf verspreidden, had er eene groote verhuizing van de Germanen uit het Oosten en Noorden naar het Zuiden en Westen van Europa plaats. De Westgothen vestigden zich in het Zuiden van Frankrijk, de Vandalen in het Zuiden van Spanje en daarna in Afrika, de Sueven in Portugal, de Bourgondiërs tusschen de Middellandsche zee en de Vogezen, de Oostgothen en later de Longobarden in Italië, de Franken in Gallië, de Angelsaksen in Brittannië. De meeste van de door hen gestichte rijken gingen spoedig weer te gronde; alleen de Angelsaksen en Franken bleven zelfstandig bestaan. Maar zij kwamen langzamerhand allen in aanraking met en onder invloed van het Christendom en de oude cultuur.

De Gothen waren de eerste Germanen, die het Christendom aannamen; reeds op de synode van Nicea in 325 was er een bisschop van hen tegenwoordig. Ze waren eerst het orthodoxe geloof toegedaan, maar gingen onder drang van Keizer Valens 364—378 tot het Arianisme over en plantten dit later onder de Vandalen, Bourgondiërs en Sueven voort. Maar de Bourgondiërs en de Sueven, evenals ook de Oostgothen en de Longobarden, voegden zich in den loop der zesde eeuw bij de katholieke kerk, en de Westgothen volgden dit voorbeeld onder hun koning Rekkared 586—601.

Van de Bourgondiërs kwam het Christendom tot de Franken, doordat de Bourgondische prinses Clotilde in 493 huwde met den Frankischen Koning Clovis I 481—511 en dezen wist te bewegen tot aanneming van het Christelijk geloof en van den Christelijken doop, die op Kerstfeest van het jaar 496 te Reims plaats had. In Brittannië was onder de daar wonende Kelten het Christendom reeds doorgedrongen tegen het einde der derde eeuw; door bisschop Patrik 432 werd het tot de Ieren, door Columba

563 naar de Schotten, door den abt Augustinus, die in 596 door paus Gregorius den Grooten naar Engeland werd gezonden, naar de Angelsaksen gebracht, die in 449 onder Hengist en Horsa het Kanaal waren overgestoken en de Britten spoedig naar het Westelijk deel van Engeland terugdrongen. Van Brittannië uit werd toen in de zesde tot de achtste eeuw door mannen als Columbanus + 615, Gallus + tusschen 625 en 640, Amandus + 684, Wilfrid + 709, Willibrord + 739 en vooral Bonifacius + 755 eene krachtige zending op het vasteland ondernomen, die de bekeering van de Friezen, Vlamingen en Oostfranken tengevolge had. De Saksers werden na een langdurigen oorlog, van 772 tot 804, door Karel den Grooten tot onderwerping gebracht en tot aanneming van het Christendom gedwongen. En van de achtste tot de twaalfde eeuw volgde dan nog de kerstening van de volken in het Noorden en Oosten van Europa, van de Scandinaviërs, de Finnen, de Pruisen, de Wenden, van de Slaven, Polen en Hongaren.

Al moet men zich van deze kerstening geen overdreven voorstelling vormen, toch is de bekeering bij velen zeker oprecht en van harte geweest; de vroomheid en toewijding van vele zendelingen in dien tijd staat er borg voor. Van de kloosters, die zij stichtten, ging menigmaal in verre omgeving een zegenrijke invloed uit. Reeds in den vóórkarolingischen tijd waren deze de centra van het godsdienstige en wetenschappelijke leven, dank zij den arbeid van Boethius + 525, Cassiodorus + ongeveer 580 en Isidorus van Sevilla + 636, die den schat der oude wetenschap onder den naam der zeven vrije kunsten verzamelden en aan de Middeleeuwen overleverden. Maar vooral Benedictus van Nursia 480—543, de stichter van het klooster te Monte Cassino, maakte zich in dit opzicht verdienstelijk, want in den «heiligen regel", door hem ingevoerd, verplichtte hij de leden zijner orde, om tot hun dood toe in het klooster te verblijven, en om geestelijken en lichamelijken arbeid, studie en gebed met elkander te verbinden. De orde, door hem gesticht en naar zijn naam genoemd, ontving daardoor de roeping, om op de ruïnen van het Romeinsche rijk, door de invoering eener Christelijke cultuur eene nieuwe maatschappij te stichten, en zij is op bewonderenswaardige wijze alle eeuwen door aan die hooge roeping trouw geweest. Want wel kwam zij

van tijd tot tijd tot verval, maar uit dat verval beurde zij zichzelve telkens weer op, in de negende eeuw onder Lodewijk den Vrome bijv. door Benedictus van Aniane † 821, den «Tweeden Benedictus", en eene eeuw later vooral door de machtige hervorming, die van de congegratie te Clugny uitging en schier over alle Christenlanden zich uitbreidde.

Aan deze orde was voornamelijk de bovengenoemde kerstening der Angelsaksen, Germanen en Slaven te danken. De kloosters, door hare leden gesticht, bijv. Corbie 657, Reichenau 724, Fulda 744, Hersfeld 768, Korvey 822, Bec 1034 enz. waren brandpunten van cultuur; zij verdrongen de oude kloosters van Columbanus e.a. en namen van de achtste tot de dertiende eeuw in het Westen de eerste en schier de eenige plaats in.

De monniken dezer orde, tot de elfde eeuw toe grootendeels uit leeken bestaande, wijdden zich niet alleen aan gebed en meditatie, maar beoefenden handenarbeid en studie als opvoedingsmiddel, stichtten ziekenhuizen en apotheken, scholen en bibliotheken, bevorderden landbouw en handwerk, kweekten gehoorzaamheid en deemoed. Ten opzichte van Christendom en beschaving, wetenschap en kunst heeft deze orde zich buitengewoon verdienstelijk gemaakt.

Maar de taak, door de Kerk in de opvoeding der Germaansche volken ter hand genomen, was omvangrijk en zwaar. Er moest een reuzenarbeid aan ten koste gelegd worden, om deze volken met hun ruwe ongebroken kracht uiterlijk en innerlijk te veranderen, de zeden te vernieuwen, oude gewoonten uit te roeien, aan krijgslust en zucht tot buit, aan diefstal en roof, trouweloosheid en bedrog, brasserij en dronkenschap een einde te maken en het ruwe bijgeloof te doen wijken voor het geloof des Evangelies.

Ofschoon niet te billijken, is het toch te begrijpen, dat de kerk zich deze taak zocht te vergemakkelijken, en tegenover den cultus der Germanen zich veel verdraagzamer gedroeg, dan ze vroeger tegenover het heidendom der Grieken en Romeinen gedaan had. De kerk was veel practischer geworden en had meer rekenen geleerd. Gregorius de Groote sprak uit, dat men harde gemoederen niet in eens hervormen kan; men moet er geduld mede

hebben en voorzichtig te werk gaan, evenals wie een hoogen berg beklimmen wil, niet bij sprongen, maar stapsgewijze hem bestijgt. En zoo werden gewijde plaatsen in Christelijke kerken en kapellen veranderd, heidensche feesten in Christelijke gedenkdagen omgezet, Germaansche goden en helden in Christelijke heiligen of engelen gemetamorphoseerd. Onder een dun laagje Christelijk vernis bleef allerlei bijgeloof en tooverij voortleven; de kerstening ging langzaam, en in verschillende streken des lands woekerde nog eeuwen lang het Heidendom voort.

De wijze, waarop men de kerstening tot stand bracht, werkte deze uitwendigheid en oppervlakkigheid niet zelden in de hand. Reliquiën, mirakels, toevallige gebeurtenissen speelden er eene groote rol in, en het zwaard bewees gewichtige diensten. De Frankische koningen stelden zich het voorbeeld der Romeinsche keizers voor oogen, en verbonden den godsdienst zoo nauw mogelijk met de politiek. Als de vorsten tot het Christendom overgingen, hadden de volken te volgen. Ketterijen als bijv. de Ariaansche, werden te vuur en te zwaard onderdrukt. De Saksers werden door Karel den Grooten na jarenlangen strijd op de bloedigste wijze onderworpen en met geweld tot ontvangst van den doop gedwongen. Het spreekt vanzelf, dat het leven na den doop dan op de oude wijze zich voortzette en hoogstens in enkele uitwendige dingen eenige verandering onderging. Bonifacius bijv. klaagde steen en been over de treurige, godsdienstige en zedelijke toestanden in Thüringen, over de tuchteloosheid der geestelijken, de verwildering van het volk, het voortleven van allerlei heidensche gebruiken en zeden. Men mag bij deze klachten niet vergeten, dat de Apostel der Duitschers naar Oost-Frankenland kwam met tweeërlei doel, in de eerste plaats wel, om de Heidenen te bekeeren, maar ten tweede toch niet minder, om de door de iroschotsche zending aldaar reeds vroeger gestichte kerken en kloosters in pauselijken geest te hervormen en aan Rome's gezag te onderwerpen.

Maar, ook al brengt men dit in rekening, de geschiedenis van dien en ook van lateren tijd levert overvloedige bewijzen, dat, in weerwil van den buitengewonen ijver en de zelfopofferende toewijding, door tal van zendelingen aan den dag gelegd, toch in het volksleven nog veel te

kerstenen overbleef. Natuur en genade bleven maar al te vaak gescheiden en onverzoend naast elkander staan. De genade trachtte wel zich over de natuur henen uit te breiden, maar zij werkte er niet organisch en hervormend op in; terwijl zij aan de natuur, aan de ruwe, ongebonden natuur der Germaansche volken groote speelruimte overliet, stelde zij zichzelve dikwerf met het nakomen van enkele, uitwendige godsdienstplichten tevreden.

Dit dualisme is een van de meest in het oog springende karaktertrekken van de Middeleeuwen geworden. Het bestond zeker reeds vóór dien tijd en bracht toen al de onderscheiding van clerus en leeken, asceten en monniken voort. Maar het werd thans, onder begunstiging ook van de maatschappelijke en staatkundige toestanden, bijv. van het feudale stelsel en later van het gildewezen, op de spits gedreven, georganiseerd en gesystematiseerd. Tijd en ruimte laten niet toe, hierop in bijzonderheden in te gaan; enkele voorbeelden zijn voldoende, om den aard van dit dualisme in het licht te stellen.

Daar is allereerst de verhouding van kerk en staat. Bonifacius bracht het Roomsche Christendom tot de Duitschers en bereidde daarmede die gewichtige gebeurtenis voor, die op Kerstdag van het jaar 800 plaats had, toen Karel de Groote door paus Leo III tot Roomsch keizer gekroond werd. Karel werd daardoor het staatkundige hoofd der gansche Christenheid, gelijk de paus haar geestelijk hoofd was. Bij het verdrag van Verdun 843 viel echter dit groote, Christelijk wereldrijk weer uiteen. Frankrijk ontwikkelde zich toen onder de Capetingers (sedert 897), steeds meer in monarchistische richting, zoodat de macht van den adel beperkt en het volk aan de dynastie verbonden werd. Maar Duitschland loste zich meer en meer in landsheerlijkheden op, die voortdurend de eenheid van het rijk en de macht van den koning tegenwerkten, en waarin de hooge standen alles en het volk niets te zeggen had. Zeker ligt hierin ook eene der oorzaken, waarom de Duitsche koningen steeds zulk een prijs stelden op het bezit der Roomsche keizerskroon. Karel de Groote had deze gedragen, had zich sedert koning bij Gods genade genoemd, en had daarin die politieke en kerkelijke eenheid verkregen, welke hem naar het voorbeeld van het

Romeinsche keizerrijk voor oogen stond. En de Duitsche koningen bleven aan dit ideaal getrouw en zochten hun sterkte in een verbond met de pauselijke macht.

Maar dit streven is hun duur te staan gekomen. Want dit verbond legde hun de verplichting op, om allereerst zorg te dragen voor de bescherming van den paus; in plaats van hun krachten te kunnen wijden aan den innerlijken opbouw en de bevestiging van het Duitsche Rijk, moesten zij aldoor rekening houden met de toestanden in Italië en telkens met een leger over de Alpen trekken, om de veiligheid van den paus te verzekeren en zelven de keizerlijke kroon te behouden. Veel ernstiger was nog de strijd tusschen keizer en paus, die van dat verbond het gevolg was en de Middeleeuwsche geschiedenis heeft beheerscht.

Karel de Groote had allerminst de gedachte, dat hij, door de Roomsche keizerskroon uit de handen van den paus te ontvangen, daarmede zich aan den paus onderwierp; integendeel, hij beschouwde zichzelf niet alleen als wereldlijk vorst, doch ook als hoofd van de Kerk, waartoe zijn rijk behoorde. Maar één ding ontbrak hem daarbij: het universeele karakter van zijn Koningschap over de gansche Westersche Christenheid, dat in den Keizerlijken naam uitdrukking vond en alleen door het ééne, geestelijke hoofd der Christenheid hem verschaft worden kan. Toen hij die kroon verworven had, ging hij dan ook op dezelfde wijze als vroeger voort, om zich in de zaken der kerk te mengen, kerkelijke vergaderingen saam te roepen, in hare besluiten verandering te brengen, toezicht op de geestelijkheid te houden enz. En de latere Duitsche koningen koesterden dezelfde gedachte; Otto I bijv., die in 962 tot Roomsch keizer gekroond werd en daarmede het heilige, Roomsche rijk in Duitschland stichtte, beschouwde zich als de hoogste wereldlijke en geestelijke macht in het Westen, en ontzette zelfs Johan XII en Benedictus V uit hunne pauselijke waardigheid.

Het spreekt vanzelf, dat de Kerk, indien zij niet als in het Oosten tot Caesareopapie vervallen wilde, zulk eene inbreuk op hare rechten zich niet kon laten welgevallen en den strijd tegen de machtsaanmatiging van den staat aanvaarden moest.

Onder paus Gregorius VII 1073—1085 bereikte deze

strijd een hoogtepunt; door het verbod der simonie (het koopen van kerkelijke ambten), van de investituur (benoeming tot kerkelijke ambten door de landsvorsten), en van het huwelijk voor de geestelijken wist deze paus de kerk van den staat onafhankelijk te maken en de zelfstandigheid van het pausdom te verzekeren. Voorts bracht hij het beginsel van de pseudo-isidorische decretalen aangaande de autoriteit van den paus in practijk, door te bepalen, dat alleen conciliën, door den paus samengeroepen, als wettig konden worden erkend. En eindelijk maakte hij ban en interdict tot hierarchische wapenen, waardoor elk verzet tegen het pauselijk gezag gebroken werd.

Hoezeer dan ook de strijd voor het recht en de vrijheid der Kerk lof verdient, die strijd was toch in de Middeleeuwen in hooge mate onzuiver, omdat hij tegelijkertijd was een strijd voor de onafhankelijkheid en de wereldlijke machtspositie van het pausdom. Na Gregorius VII werd deze het krachtigst gehandhaafd door Innocentius III 1198—1216 en eene eeuw later door Bonifacius VIII 1293—1303, die haar in de bul Unam Sanctam van het jaar 1302 de scherpste formuleering schonk. In deze bul toch werd de overigens ook reeds vroeger verkondigde theorie van de twee zwaarden ontwikkeld, volgens welke Christus aan Petrus en in hem aan zijn opvolgers, de pausen, twee zwaarden had toebetrouwd, het geestelijk zwaard, dat gehanteerd wordt *door* de Kerk, en het wereldlijk zwaard, dat gedragen wordt *voor* de Kerk door de overheid, doch slechts naar den wil des priesters en zoolang hij dit duldt. Naar eene andere vergelijking werd de Kerk de zon genoemd, en de staat de maan, die van de zon haar licht ontvangt. En in die Kerk is de paus de souverein, aan wien ieder mensch om zijner ziele zaligheid zich te onderwerpen heeft. Ten teeken van die souvereiniteit draagt hij sedert de veertiende eeuw de tiara, de drievoudige kroon, aanduidende zijne koninklijke macht over den hemel door de heiligspreking, over het vagevuur door den aflaat, over de aarde door den ban.

Deze verheffing van het pausdom, die in de onfeilbaarverklaring op het Vaticaansch concilie van 1870 hare voorloopige afsluiting verkreeg, stond in de Middeleeuwen in nauw verband met de ontwikkeling, welke de Kerk in hare

leer doorliep, en die het duidelijkst in de geschiedenis van het sacrament uitkomt. Sacrament was vroeger de naam voor een onbeperkt getal van heilige handelingen en gebruiken, maar kreeg in den tijd der scholastiek eene nadere bepaling en eene scherpere begrenzing. Er werd onderscheid gemaakt tusschen sacramenten en sacramentaliën; het getal der eerste werd op zeven vastgesteld; elk van deze werd met groote scherpzinnigheid maar niet zelden ook met spitsvondigheid uitgewerkt; en onder die zeven stond de mis bovenaan. Want op het vierde Lateraanconcilie in 1215 werd onder paus Innocentius III de leer der transsubstantiatie tot dogma verklaard, en dus beleden, dat brood en wijn in het avondmaal naar hun wezen veranderd werden in het eigen lichaam en bloed van Christus. In de mis heeft dus telkens weer eene herhaling plaats van de vleeschwording en van de offerande van Christus; in haar zet Christus zelf zijn werk in de Kerk voort. En evenzoo is de paus in zekeren zin een sacrament; want in hem leeft Christus op aarde voort, om zijne Kerk te behoeden en te leiden. Niet lang geleden kon daarom een Roomsche bisschop prediken over de drievuldige vleeschwording van Christus, n.l. in den schoot van Maria, in het avondmaal en in den paus.

Van de sacramenten zijn de sacramentaliën onderscheiden. Voor den Roomschen Christen is n.l. de wereld verdeeld in een gewijd en ongewijd terrein. Al wat buiten de Kerk ligt, behoort tot het ongewijde gebied, waar niets anders en niets hoogers is dan natuur, en waar sedert den val Satan met zijne onreine geesten heerscht. Maar midden in die onheilige wereld heeft God zijne heilige Kerk gesticht en haar de schatten der genade toebetrouwd. Al wat uit de wereld op het heilig terrein der Kerk overgaat en in haar dienst treedt, moet daarom gewijd worden. De Roomsche Christen maakt daarom telkens het kruisteeken, bij het eten en drinken, bij het ter ruste gaan en het opstaan, bij elke gewichtige bezigheid, om zich te wapenen tegen de aanvallen des duivels en den zegen des hemels af te smeeken, want bij het zien van dit teeken gaat de macht der hel op de vlucht. Zoo besproeit hij zich ook met het heilig wijwater, wanneer hij de kerk binnentreedt of haar verlaat, en ook wel in huis, bij krankheid, gevaar of verleiding, om de invloeden van Satan af te weren. En niet

alleen menschen, maar ook onbezielde voorwerpen, kerkgebouwen, kerkhoven, water, zout, brood, altaren, kelken, schotels, klokken, priesterkleeding, enz. worden alzoo door eene of andere plechtigheid aan het profane gebied onttrokken en in den dienst der Kerk gesteld. Al deze wijdingen, zegeningen en duivelbezweringen worden onder den naam van Sacramentaliën samengevat; ze zijn niet door Christus maar door de Kerk ingesteld, schenken geen eigenlijke genade maar toch wel eenige geestelijke kracht, en dienen als het ware tot omheining van het heilig erf, waar de Kerk met haar priesterschap en hare sacramenten woont.

De leer van de sacramenten is de sluitsteen van het Roomsche systeem; ze kwam tot volle ontwikkeling in de Middeleeuwen, als pendant van het in het pausdom culmineerende priesterschap, als belichaming van Rome's geestelijke macht. Van de sacramenten leert Rome toch, dat de priester de macht bezit, om door het woord der consecratie de beteekende zaak op de innigste wijze met het teeken te verbinden, en bepaaldelijk bij het avondmaal brood en wijn wezenlijk te veranderen in het eigen lichaam en bloed van Christus. Tengevolge van deze, inderdaad scheppende macht van den priester beelden de sacramenten de genade niet maar af, noch stellen ze alleen voor, doch zij bevatten haar in zich, en deelen ze daarom ook daadwerkelijk mede aan ieder, die er geen positief beletsel aan in den weg legt, ex opere operato, uit kracht van het gedane werk. De genade, welke in de sacramenten vervat is, is eene in wezen bovennatuurlijke, ook wel dienend, om toevalligerwijze de gevolgen der zonde weg te nemen, maar veel meer strekkend, om den gewonen, natuurlijken mensch op te heffen in een bovennatuurlijken stand, en hem die bovennatuurlijke krachten te schenken, welke hem in staat stellen, bovennatuurlijk-goede werken te doen, en daardoor de bovennatuurlijke zaligheid, het loon der wezensaanschouwing Gods te verwerven.

Door deze sacramentsleer heeft Rome de oorspronkelijke idee van de genade in het Christendom totaal veranderd. Het Evangelie, gelijk de Schrift het ons kennen doet, is de boodschap van Gods genadige en vergevende liefde in Christus, en verlangt niet anders dan met een

kinderlijk geloof ontvangen en omhelsd te worden. Maar bij Rome zijn woord en geloof geheel naar den achtergrond gedrongen en hebben alleen eene voorbereidende beteekenis behouden; gelooven is niets meer dan een verstandelijk voor waar aannemen van wat de Kerk leert, sluit volstrekt geen vertrouwen op den persoon van Christus in en kan daarom ook niet zalig maken; het biedt alleen de gelegenheid, om verder te komen en in den doop de genade deelachtig te worden. Wat zalig maakt, is niet het woord en het geloof, maar de genade in het sacrament, die uit kracht van het gedane werk in de ziel ingestort wordt, en deel doet krijgen aan de bovennatuurlijke orde van zaken, aan de hemelsche heiligheid, aan de goddelijke schoonheid. Naarmate iemand door het sacrament meer van die hemelsche genade in zich opneemt en met haar hulp in het doen van goede werken zich oefent, stijgt hij hooger op den trap der volmaaktheid en doet hij een glans en een geur van heiligheid van zich uitgaan. Inzonderheid is dat het geval, als hij behalve de geboden ook nog de zoogenaamde raden onderhoudt, en zijn gansche leven aan vroomheid en dienende liefde wijdt.

Zoo krijgt Rome eene lange reeks van heiligen en heiligheden, die naargelang van hun aandeel aan de bovennatuurlijke genade voorwerpen van vereering zijn. Bovenaan staat Maria, die als moeder van Gods Zoon inniger dan eenig schepsel met de Godheid vereenigd was, daarom Middelares is tusschen God en mensch, en op eene buitengewone vereering aanspraak mag maken. Op haar volgen in dalende rij de patriarchen, de profeten, de apostelen, de martelaars, de heiligen van allerlei plaats en tijd, die eveneens op vereering recht hebben. En daarna komen de reliquiën, de lichamen, ledematen, kleederen, gereedschappen, die door hen zijn nagelaten en in betrekkelijken zin godsdienstig vereerd mogen worden. Want er zijn zoovele graden van vereering, als er graden van uitnemendheid, van verhevenheid boven het natuurlijke en van gemeenschap aan het bovennatuurlijke zijn. En al dat heilige, dat in de kerk op aarde is nedergedaald en in het sacrament, nog weer nader in de mis zijn middelpunt heeft, al dat heilige helpt bij vroom gebruik, om den mensch te bevrijden van de macht van booze geesten en tegen allerlei gevaren en krankheden te bewaren. Vereering der heiligen,

van hunne beelden en reliquiën heeft ten doel, om door hunne voorbeden de gunst van God te verwerven en eene of andere weldaad van Hem te verkrijgen. Zelfs zijn er bepaalde heiligen voor bepaalde volken, familiën en personen en ook voor verschillende nooden en behoeften. De heilige George is de schutspatroon van Engeland, Jakobus van Spanje, Stephanus van Hongarije; de heilige Sebastiaan helpt vooral in pest, Ottilia bij oogziekte, Antonius, ingeval men iets verloren heeft enz. De dienst van den éénen waarachtigen God en van Jezus Christus, dien Hij gezonden heeft, werd bij Rome in de Middeleeuwen meer en meer verdrongen door de aanroeping der tallooze heiligen en de vereering van hunne beelden. Wie het Christendom in dien tijd met het apostolische vergeleek, herkende het nauwelijks meer.

De tegenstelling neemt een nog scherper karakter aan, wanneer men op het zedelijk leven in de Middeleeuwen acht geeft. Men moet zich hierbij voor overdrijving wachten; ook de kerk in de Middeleeuwen was en bleef, met al hare gebreken, de kerk van Christus, waarin Hij werkte door zijn Woord en Geest; zij telde vele uitnemende leden, onder de geestelijken en onder de leeken, in en buiten de kloosters; en het is niet goed, hunne vroomheid, al draagt zij in vele opzichten een anderen vorm dan de onze, onder den naam van werkheiligheid in den ban te doen. Maar desniettemin, er is een overvloed van getuigenissen, die bewijzen, dat het zedelijk leven in vele kringen tot een laag peil was gedaald. Verbinding van geestelijke en wereldlijke macht was oorzaak, dat vele pausen en bisschoppen zich meer als vorsten over hun volk, dan als herders hunner kudde gedroegen. De rijke inkomsten, waarover kerkelijke ambten en bedieningen beschikken konden, werkten omkooperij, nepotisme, geldzucht en een weelderig leven in de hand; en allerlei middelen werden aangewend, zooals handel in reliquiën, aflaten enz., om die inkomsten te vermeerderen. De afschaffing van het huwelijk voor de priesters maakte de kerk wel onafhankelijk, maar was tevens aan allerlei ontucht bevorderlijk; kloosters waren soms aan bordeelen gelijk. De zeventigjarige ballingschap der pausen in Avignon 1305—1377, het negenendertigjarige pauselijke schisma 1378—1417, en de bezetting van den

pauselijken stoel door onwaardigen als Sixtus IV 1471—1484, Innocentius VIII 1484—1492 en Alexander VI 1492—1503 ondermijnden in breede kringen den eerbied voor de kerk en het geloof aan haar gezag. Naast het bijgeloof, dat in allerlei vorm onder het volk welig tierde, kwam dan ook het ongeloof op, dat eerst door de kruistochten, daarna door de Renaissance bevorderd werd en in de fabel van de drie bedriegers (Mozes, Jezus, Mohammed) zijne kraste uitdrukking vond.

Dit verval der kerk werd door de vromen met leede oogen aanschouwd en riep een sterk verlangen naar hervorming wakker. Heel het tijdvak der Middeleeuwen was dan ook rijk aan pogingen, om de kerk uit haar verval op te beuren en weder aan haar roeping te doen beantwoorden. Nu eens bestonden ze in verzet tegen de leerontwikkeling inzake den beeldendienst, de praedestinatie of de transsubstantiatie; dan weer gingen ze van manicheesche of pantheïstische dwalingen uit, waren tegen de kerk en het pausdom gericht en verliepen in sectarische en revolutionaire bewegingen. Soms werden ze uit de mystiek geboren en streefden naar een leven van devotie in stille afzondering; of ook trachtten zij het ideaal der bergrede, vooral aangaande de armoede, tot vervulling te brengen. Na de Avignonsche ballingschap en het pauselijk schisma meende de kerk zelve op de concilies van Pisa 1409, Constanz 1414 en Bazel 1431, de reformatie ter hand te moeten nemen. Maar al deze pogingen, schoon te waardeeren en ook tot zekere hoogte iets goeds uitwerkende, tastten het kwaad niet in den wortel aan en droegen daarom geen duurzame vrucht. Zelfs de hervorming van Wiclif en Hus, die zonder twijfel het diepst ging, stelde de diagnose der krankheid niet juist en drong tot haar innerlijke oorzaak niet door.

Anders was het nu met de Reformatie in de zestiende eeuw gesteld! Men bedenke n.l. in de eerste plaats, dat zij niet op zichzelve stond, maar met allerlei andere bewegingen der geesten gepaard ging. Zij werd voorbereid door al die verschijnselen, die niet zelden onder den minder juisten naam van hervormingen vóór de Hervorming worden saamgevat, en zij werd als het ware vergezeld en gesteund door gebeurtenissen als de uitvinding der boekdrukkunst,

de ontdekking van Amerika, de wedergeboorte der letteren en de herleving der natuurwetenschap. Al deze machtige en invloedrijke bewegingen bewerkten met elkander eene keer in de wereldhistorie; zij waren samen eene openbaring van dien nieuwen geest, die in de vijftiende eeuw op elk gebied naar lucht en licht en vrijheid dorstte, en, de voogdij der Middeleeuwen moede, naar emancipatie en zelfstandigheid streefde. De Reformatie was een onderdeel van die algemeene wedergeboorte, welke den dageraad aankondigde van den nieuwen dag.

Maar onder al die gebeurtenissen droeg de Reformatie toch een eigen karakter. Zij heeft, als het er op aankwam zichzelve te blijven, het bondgenootschap met Renaissance en Humanisme versmaad en de vriendschap Gods boven die der wereld gesteld. De Hervormers waren van een anderen geest dan de mannen, die in de klassieke oudheid hun ideaal zochten en die haar een tijd lang genegenheid en steun boden. Zij werden tot de vrijheid gedreven door een ander en hooger belang. Zij streden niet voor de vrijheid van den natuurlijken, maar van den Christenmensch. Het was hun in de eerste plaats niet om herleving van kunst en wetenschap, om staatkundige of maatschappelijke vrijheid te doen. Wat zij vóór en boven alles zochten, was de vrede der ziel met God, de bevrijding van de schuld der zonde, en het leven in Zijne gemeenschap. De Reformatie was in haar beginsel en wezen eene religieus-ethische beweging.

Als zoodanig kenmerkte zij zich hierdoor, dat zij niet streefde naar afschaffing van enkele misbruiken of met eene hervorming in hoofd en leden zich tevreden stelde, maar eene gansch andere opvatting van godsdienst en zedelijkheid en van heel het Christendom voordroeg, dan die allengs in Rome zich gevormd had. De Roomsche kerk en theologie leeft uit de tegenstelling van natuur en bovennatuur. Maar de Reformatie nam haar standpunt elders; zij zette deze Roomsche, quantitatieve onderscheiding geheel ter zijde, en verving haar door de qualitatieve tegenstelling van zonde en genade; zij ging niet meer tot Augustinus, gelijk zoovele hervormingen vóór haar, maar achter Augustinus tot Paulus, achter de Roomsche en Oud-Katholieke tot de oorspronkelijke, Christelijke, Apostolische kerk terug. Geboren uit het door schuldbewustzijn

verslagene hart, gaf zij op de vraag: hoe een genadigen God te verkrijgen, tegenover Rome ten antwoord: niet door de werken maar alleen door het geloof, niet door verdienste maar uit genade, niet door eenige gerechtigheid in ons, maar door eene in Christus ons geschonkene gerechtigheid Gods, niet door de heiligen maar door den eenigen Middelaar Jezus Christus, niet door eenig schepsel maar door God alleen.

Met dit antwoord stelde de Hervorming zich principiëel tegenover alle Pelagianisme van vroegeren en van lateren tijd; als zij slagen wilde, kon zij niet anders dan Augustiniaansch, of beter nog, kon ze niet anders dan Paulinisch en Schriftuurlijk wezen. Zij leerde de genade weer in haar bijbelschen zin verstaan, als Gods vrije en genadige gunst, in Christus jegens schuldige zondaren geopenbaard. Zij maakte de religie daarmede als het ware los uit de handen der onfeilbare kerk; de mensch krijgt aan de zaligheid deel, niet door sacrament en priester en kerkinstituut, maar door persoonlijk geloof aan de belofte Gods in zijn Woord. Alle middelaarschap der kerk is daarmede afgesneden, alle loondienst uit de religie verwijderd, de verhouding van godsdienst en zedelijkheid radicaal omgekeerd. Bij Rome gaat eene zekere mate van heiligheid aan de gemeenschap met God vooraf; maar bij de Reformatie is religie geen onderhouding van geboden, om daardoor de zaligheid te verwerven, maar eene objectieve, door God in Christus uit genade herstelde, en dan van 's menschen zijde in kinderlijk vertrouwen aanvaarde verhouding, die haar eigen zekerheid meebrengt en tot het doen van goede werken den lust en de kracht schenkt.

Het gansche ethische leven komt hier dus uit het geloof, uit de religie, voort en is zelf niet anders dan een dienen van God, niet als knecht om loon, maar als kind uit liefde. De geest der dienstbaarheid tot vreeze is geweken voor den geest der aanneming tot kinderen, die alle vreeze buitensluit. De Christen, die naar de beginselen der Reformatie leeft, vraagt niet, of hij goede werken moet doen, maar doet ze, voordat ze gevraagd worden. Want het is onmogelijk, dat zij, die door een waar geloof Christus zijn ingelijfd, niet zouden voortbrengen vruchten der dankbaarheid. De tegenstelling van gewijd en profaan

vervalt hier dus en maakt plaats voor die van een heilig en van een zondig leven. Het natuurlijke wordt daarom in zijne waarde erkend en van den ban van het profane bevrijd. Huwelijk, beroep, wetenschap, kunst, staatsdienst — heel het rijke natuurlijke leven wordt een echt gezond Christelijk leven. Niet ascese, maar heiliging is het levensideaal. Niet uit de wereld te gaan, maar in de wereld zich te bewaren van den booze, wordt de roeping van den Christen. De weg ten hemel leidt niet heen door de eenzaamheid der woestijn noch door de cel van het klooster, maar door de volheid van het menschelijk leven. En dit ethische leven bestaat niet in eene optelsom van goede werken, die elk op zichzelf een vastgesteld loon verdienen, maar het is één levend geheel, organische ontvouwing van het beginsel en de kracht des geloofs.

Op deze wijze heeft de Reformatie het godsdienstig-zedelijk bewustzijn der Europeesche menschheid wederom naar het beginsel des Christendoms veranderd, en daarmede den mensch van den nieuwen tijd in eene gansch andere verhouding tot heel de wereld geplaatst, dan waarin de mensch der Middeleeuwen tot haar stond. Het Protestantsch beginsel van de rechtvaardiging door het geloof is niet alleen godsdienstig en zedelijk, het sluit ook een politiek en sociaal, een wetenschappelijk en een aesthetisch beginsel in; het is principe van eene andere, nieuwe, tegelijk Christelijke en moderne wereld- en levensbeschouwing. Zelfs waar Rome en de Reformatie nog vele dogmata gemeen hebben, nemen deze toch daar en hier eene andere plaats in en hebben zij eene andere waarde. Bij dezelfde godsdienstige en zedelijke begrippen denkt de Roomsche Christen toch anders dan de Protestant; zij zijn bij hem met andere voorstellingen, gezindheden, aandoeningen geassociëerd. Daarom is het oppervlakkig te meenen, dat het oorspronkelijk Protestantisme nog voor een aanmerkelijk deel een Middeleeuwsch karakter draagt; het is in zijne opvatting van het Christendom door en door modern, geboren uit den nieuwen geest, die sedert de vijftiende eeuw zich in Europa baan brak. Maar het wilde Christelijk blijven, in zekeren zin zelfs het oorspronkelijke Christendom herstellen, en in zooverre handhaaft het inderdaad eene wereld- en levensbeschouwing, die door het

nieuwe Protestantisme sedert de «Aufklärung" der achttiende eeuw verworpen is en thans van alle zijden tegenspraak vindt.

Maar deze strijd geldt niet het Middeleeuwsche, doch het oorspronkelijk, het apostolisch Christendom. En deze strijd duurt voort tot den huidigen dag en zal zeker wel voortduren tot het einde der eeuwen. De vraag: wat dunkt u van den Christus? blijft altijd aan de orde, en verdeelt de geesten thans meer dan ooit. De Reformatie, schoon van den beginne aan in verschillende vormen optredende, herhaalde eenparig, in overeenstemming met heel de Christelijke kerk, de belijdenis van Petrus: Heer, tot wien zullen wij henengaan? Gij hebt de woorden des eeuwigen levens; en wij hebben geloofd en bekend, dat gij zijt de Christus, de Zoon des levenden Gods. En deze belijdenis blijft de scheidsmuur tusschen oud en nieuw Protestantisme, tusschen de Reformatie en de Revolutie.

H. BAVINCK.

LUTHER.

Met den aanvang der 16e eeuw breekt een nieuw tijdvak in de historie der menschheid aan.

Het trotsch gebouw, dat de Roomsche Kerk in de Middeleeuwen had opgetrokken op het fundament van de philosophie van Thomas van Aquino, met zijn machtige uit graniet gehouwen pijlers van kerkgezag en staatsautoriteit en met zijn reuzenkoepel, die heel het menschenleven overspande, moge nog altoos door de grootschheid van zijn conceptie eerbied afdwingen, maar het was toch voor de allengs tot mondigheid gerijpte volkeren van Europa een kerker geworden, waarin alle rechten van het individu, alle vrijheid der conscientie, alle zelfstandige ontwikkeling van den menschelijken geest aan banden waren gelegd.

Tegen het einde der Middeleeuwen wordt het verzet dan ook algemeen. Het oude is verouderd en men zocht allerwege naar nieuwe banen. Het Humanisme bindt in speelschen overmoed den strijd aan met de Scholastieke wetenschap. De kunst ontworstelt zich onder leiding der Renaissance aan de suprematie der Kerk en dweept weer met het ideaal van Hellas' schoon. De volken, het harde juk van Rome's paus moede, trachten zich te emancipeeren en de fiere burgerzin, in de steden ontwaakt, verzet zich niet alleen tegen het feodalisme van den adel maar evenzeer tegen de heerschzucht en geldafpersing der geestelijkheid. Bovenal, het oog gaat al meer open voor het diepe zedenbederf, dat als een kankerwonde hoofd en leden der Kerk had aangetast en de roepstem om reformatie weerklinkt al luider. Er ritselt een nieuw leven door alle landen van Europa; er vaart een nieuw geluid door de lucht.

Maar hoe sterk de behoefte en drang naar Reformatie ook was, de dieper denkende geesten doorzagen wel, dat meer dan menschenkracht noodig was om deze reformatie te doen komen. Noch de reformatorische concilies van Constanz en Bazel, noch de vrome ijver van de Broeders des gemeenen levens, zelfs niet het kloeke verzet van een Wiclif in Engeland tegen pauselijke aanmatiging of de heldenmoed van een Huss in Boheme konden de boeien

breken, waarin de Christenheid gebonden was. En wat van de reformatie der Kerk zou zijn terechtgekomen onder de leiding van het lichtzinnige en oppervlakkige Humanisme, dat trots zijn bijtenden spot met de zedeloosheid der priesters en domheid der monniken in den grond meer paganistisch dan Christelijk was, heeft het droeve voorbeeld van Erasmus maar al te duidelijk geleerd. Wel was er reden om met een Geiler van Kaisersberg te vragen: »indien een geheel concilie niet bij machte is gebleken een enkel vrouwenklooster te reformeeren, wie zal dan in staat zijn een algemeene reformatie van heel de Christenheid tot stand te brengen?"

God heeft op die vraag het antwoord gegeven door, toen de volheid der tijden gekomen was, een man te verwekken, die bestond, wat geen concilie vermocht. En naar Zijn vrijmachtig welbehagen koos Hij daartoe geen machtig vorst, die over heirscharen beschikken kon; geen prins onder de geleerden, om wiens gunst ieder bedelde; maar een eenvoudigen monnik uit een vergeten stedeke in Duitschland; een man, die in deze ontzaggelijke worsteling geen ander wapen bezat dan het Woord.

Die man was **Maarten Luther.**

En nu het vierde eeuwfeest der Reformatie straks aanbreekt, is het niet alleen de Luthersche Kerk en het Duitsche volk, maar heel het Protestantisme, dat met dankbare waardeering erkent, wat God in dezen man aan Zijn Kerk geschonken heeft. Want hoe hoog wij, Gereformeerden, ook een Calvijn achten, omdat hij nog dieper dan een Luther in de goudmijn van Gods Woord is afgedaald, en nog zuiverder dan hij het beeld van Christus' Kerk voor ons heeft afgewerkt, toch vergeten we nooit, dat de eerste stoot tot de reformatie niet van Calvijn maar van Luther is uitgegaan; dat hij het eerst het licht van Gods Woord op den kandelaar heeft gezet; dat Hij de groote profeet der Hervorming is, die het eerst haar bezielende grondgedachte heeft uitgesproken op een toon, die tot aller harten doordrong en hun den weg ontsloot tot vrede met God.

Dit reformatorische optreden van Luther is de vrucht geweest van zijn eigen bekeering. Elke reformatie in de Kerk begint altoos met een reformatorische daad Gods in de ziel van hem, die tot reformatie wordt geroepen. Daaraan

hangt het goed recht der Reformatie. Want indien haar oorsprong niet uit God was geweest, zou ze niet Gods werk, maar menschenwerk wezen. Het nieuwe dogma, waarmede Luther optrad is dan ook geen vrucht van verstandelijk nadenken geweest, maar de uitdrukking van wat hij zelf als den rijksten troost van het Evangelie voor een arm zondaarshart had leeren kennen. Ook hij kan zeggen: ik heb geloofd, daarom spreek ik. Op deze bekeering van Luther moet daarom eerst de aandacht gevestigd, van wie hem als Reformator wil verstaan. Maar die bekeering is niet een op zichzelf staand feit in Luther's leven geweest; ze hangt ten nauwste saam met zijn religieuse ontwikkeling van zijn jeugd af. Ook hier is de providentieele leiding Gods te bewonderen, die als van moeders schoot af zich het instrument heeft voorbereid, dat Hij in zijn dienst wilde gebruiken.

Luther, die 10 November 1483 te Eisleben geboren werd, stamde, al was zijn vader een bergwerker, uit een boerenfamilie. Zelf heeft hij gezegd: »ik ben een boerenzoon; mijn vader en grootvader waren slechts boeren". Die afkomst heeft zich bij Luther dan ook nooit verloochend. Hij dankte daaraan, dat hij zoo diep de ziel van het volk verstond en zoo pakkend de taal van het volk te spreken wist; maar de fijnheid van levensvormen, die een Calvijn sierde, heeft Luther daardoor nooit bezeten. Luther's ouders waren vlijtige, eerbare lieden; Luther heeft altoos met hoogachting van zijne ouders gesproken; maar de last van een talrijk gezin drukte zwaar op hen en de opvoeding, die ze aan hun kinderen gaven, was streng en hard. Luther's moeder, die vooral grooten invloed op hem gehad heeft, was een zeer vrome vrouw in Roomschen zin; vol eerbied voor priesters en monniken; uitmuntende in goede werken; ze voerde een schier ascetisch leven. Luther's vader was meer de ruwe man van het volk, die met de geestelijkheid en het kloosterleven weinig op had, omdat, zooals hij het uitdrukte, achter al dien vromen schijn zich meestal huichelarij verborg en die dan ook met hand en tand zich verzet heeft tegen het latere besluit van zijn zoon om monnik te worden. Toen de uitnemende aanleg van zijn zoon voor de studie bleek, bestemde hij hem dan ook niet voor den dienst der Kerk, maar voor de Rechten.

Veertien jaar verliet Luther het ouderlijk huis om eerst te Maagdenburg de school van de Broeders des gemeenen levens en daarna te Eisenach de Latijnsche School te bezoeken. Al moest de bleeke en tengere bergmanszoon, arm als hij was, met zingen den kost verdienen, toch was zijn verblijf vooral te Eisenach een der zonnigste periodes van zijn jeugd. Met wat warme liefde werd hij daar niet ontvangen in het huis van Frau Cotta, die door zijn liefelijk zingen, maar vooral door zijn hartelijk bidden in de kerk bekoord, hem een moederlijke vriendin werd. En nog rijker levensgeluk bloeide voor hem op, toen zijn vader, die intusschen in beter doen was gekomen en nu de studiën van zijn zoon bekostigen kon, hem vier jaar later, in den zomer van 1501, naar de Universiteit te Erfurt zond om daar in de Rechten te studeeren. Naar de gewoonte dier dagen moest hij, voordat hij aan de eigenlijke studie in de Rechten begon, eerst den graad van magister in de Literarische faculteit behalen en deze studie trok den jongen student zeer aan. In de philosophie heerschte nog onbeperkt de nominalistische philosophie door Trutvetter en von Usingen onderwezen, maar wat de klassieke letteren betreft, had de invloed van het jonge en levenskrachtige Humanisme zich ook te Erfurt doen gelden. Luther's leermeester, Pistorius, was een Humanist en onder Luther's studievrienden bevonden zich bekende Humanisten als Eoban Hesse, Spalatinus en Crotus Rubianus, de later zoo beroemde schrijver van de „Brieven der duistere mannen", de scherpste satyre, die op de domheid der monniken geschreven is. Toch mag de invloed, dien de Humanisten op Luther hebben uitgeoefend, niet overdreven worden; Luther heeft nooit tot den kring der Humanisten behoord en zijn humanistische vrienden noemden hem spottend „de philosoof". En evenmin heeft het feit, dat Luther in de Universiteits-bibliotheek voor 't eerst een bijbel vond, die aan een ketting gebonden lag (natuurlijk niet, omdat Rome dit boek zoo gevaarlijk achtte, maar omdat men destijds de kostbare boeken zoo tegen diefstal beveiligde) de beteekenis voor Luther's geestelijk leven gehad, die men er later aan toekende. Luther heeft dien Bijbel alleen doorgebladerd, maar tot ernstige studie van den Bijbel is hij eerst jaren later in het klooster gekomen.

Nadat Luther in 1505 den graad van magister in de

Literarische faculteit verworven had, zou nu zijn eigenlijke studie in de rechten beginnen. Maar nauwelijks had deze studie zes maanden geduurd, of 16 Juli 1505, roept Luther zijn vrienden saam; nadat eerst geschertst, gezongen en op de luit gespeeld is, maakt Luther hun zijn besluit bekend om de studie en de wereld vaarwel te zeggen. En hoezeer zijn vrienden ook pogen hem van het plan af te brengen, Luther houdt stand. „Heden ziet ge me nog maar nimmermeer", is zijn afscheidswoord. Den volgenden morgen vroeg begaf Luther zich naar het Augustijnerklooster, slechts door een enkelen boezemvriend begeleid. De prior ontvangt hem met open armen en geeft hem over aan den Novietenmeester om hem in de regels der orde te onderwijzen. En onder de Augustijner monniken ging een gejuich op; men was trotsch op den jongen geleerde, die de schitterendste toekomst prijs gaf, om in het klooster zich aan God te wijden. En men sprak van „de bekeering van Luther", die men met de plotselinge bekeering van Paulus vergeleek.

Het feit, dat Luther na als student een vroolijk leven te hebben geleid, zooals zijn tijdgenooten getuigen, zonder dat daarom van zondige excessen sprake was, tegen het uitdrukkelijke verbod van zijn vader in en trots de smeekbeden zijner vrienden monnik is geworden, vraagt om een nadere verklaring, temeer omdat dit voor zijn religieus leven van zooveel beteekenis is geworden. De latere legende, dat Luther hiertoe plotseling besloten is onder den diepen indruk van den dood zijns vriends — men noemt hem Alexius — die door den bliksem getroffen en doodgeslagen werd, toen ze saam wandelden, is historisch niet juist gebleken; de legende heeft twee voorvallen saamgevoegd, die feitelijk niets met elkander te maken hadden, n.l. den dood van een van Luther's studiemakkers, die echter niet door den bliksem getroffen werd, maar bij een der vechtpartijen, destijds onder de studenten zeer in zwang, doodgestoken werd, en hetgeen eerst enkele maanden later plaats vond, toen Luther, als hij van een reis om zijn vader te bezoeken terugkeerde, niet ver van Erfurt, bij het dorpje Statternheim door een zwaar onweder overvallen werd, waarbij een bliksemstraal vlak bij hem insloeg. Dit laatste is ongetwijfeld de onmiddellijke aanleiding geweest, dat hij monnik werd, want in doodsangst voor dit

schrikkelijke onweder, deed Luther de gelofte: Help, lieve Sint Anna, en ik zal monnik worden! en veertien dagen later ging hij in het klooster. Maar de eigenlijke oorzaak ligt dieper. Van zijn vroegste jeugd af was telkens de vraag in zijn hart geweest: *O, wanneer zal ik eenmaal heilig worden en genoeg doen, dat ik een genadigen God krijg?* Luther was niet eerst later, maar van kindsbeen af een vrome jongen, een diep religieus aangelegde natuur, een knaap, die God zocht. Maar de strenge tucht van zijn ouders, de overdreven vroomheid van zijn moeder, vooral de boeteprediking in zijn dagen, die voortdurend in de kerken beluisterd werd en het volk dreigde met het toekomende oordeel en Christus schilderde „als een toornig rechter, wiens toorn men met goede werken en heilig leven verzoenen en wiens genade men door verdiensten verwerven moest", had op de religieuze ontwikkeling van Luther een noodlottigen invloed. Hij kon zich God niet anders voorstellen dan als een streng en hardvochtig rechter; van de genade en barmhartigheid Gods voor den zondaar verstond hij niets. Reeds in zijn jeugd leed Luther dientengevolge aan zware aanvallen van diepe neerslachtigheid en ontzettenden zieleangst, die ook in zijn later leven telkens zijn teruggekeerd en bijna een pathologischen indruk maken. Ze vonden hun oorzaak deels in de al te strenge tucht zijner ouders, die om de kleinste overtredingen hun kind zoo zwaar kastijdden, deels in de armoede en ontbering in zijn jeugd geleden, maar ze waren toch ook de uiting van een werkelijken zielestrijd, een worsteling om tot God te komen. Die angst voor Gods gericht, die vooral aan zijn moeder te danken was, is de beslissende factor geweest, die hem ten slotte naar 't klooster dreef. In het studentenleven mocht hij afleiding hebben gezocht, te midden van de vroolijkste feestmalen keerde die angst plotseling weer en deed hem doodsbleek, met starre oogen en stilzwijgend neerzitten. Het dreigend doodsgevaar bij het onweder, dat hem overviel, deed tot beslissing komen, wat reeds lang in zijn hart moet hebben omgegaan. Hij hoopte binnen de gewijde muren van 't klooster vrede te vinden voor zijn gefolterd hart, hier waar hij geheel afgezonderd van de wereld zich aan den dienst van God kon wijden. Was het afleggen der geloften zelf niet reeds een verdienstelijk werk; bracht men daardoor niet het hoogste offer

aan God? En was hem niet gezegd, dat wie de monnikspij aantrok, evenals bij den doop, van al zijn zonden verlost werd en nu opnieuw geboren een heilig leven voor God voeren kan?

Het Augustijnerklooster, waarin Luther werd opgenomen, kenmerkte zich door een geest van strenge tucht. Het behoorde tot de zoogenaamde »observanten", die zich stipt hielden aan de oorspronkelijke regels. Van de laksche moraal en wereldschgezindheid, die in andere kloosters waren binnen geslopen, was hier geen sprake. Eer dreigde het gevaar van werkheiligheid en eigengerechtigheid in zulk een kring binnen te sluipen. En deze geest, die reeds gevaarlijk genoeg was, werd niet weinig gevoed door het theologisch onderwijs, dat in het klooster gegeven werd en waaraan ook Luther nu deelnam. Want deze theologie, — de zoogenaamde moderne — wilde van Augustinus niet weten, volgde zelfs Thomas van Aquino niet, maar stond geheel onder den invloed van de late Scholastiek van Occam en Biel. Deze Theologie was semipelagiaansch; men overschatte de kracht van den mensch en onderschatte de genade Gods. Van de diepe verdorvenheid onzer natuur was geen sprake; de vrijheid van den menschelijken wil werd onomwonden geleerd; de mensch moest door inspanning van alle krachten het goede zoeken en doen; dan schonk God als loon hem de genade. Dat was de theologie, waarin Luther onderwezen werd en die den stempel zette op zijn geestelijk leven.

Luther is dan ook in het klooster, zooals hij het later zelf uitdrukte, een »trotsche werkheilige en eigengerechtige geworden" d.w.z. hij heeft getracht door zijn eigen gerechtigheid op te bouwen, God te bevredigen. Met de exuberantie van zijn karakter en zijn geneigdheid in het uiterste te vervallen, heeft hij zelfs in waken, vasten, boetedoeningen en kastijdingen meer gedaan dan de kloosterregels eischten en zijn leermeesters zelf hebben meermalen hem gewaarschuwd niet te overdrijven. Degenen, die Luther in die dagen ontmoet hebben, getuigen dan ook, dat hij er zoo mager en uitgemergeld uitzag, dat men door de huid heen zijn beenderen tellen kon en een portret door Cranach enkele jaren later van hem geteekend, doet ons het echte beeld aanschouwen van een monnik, met zijn bleek en mager gezicht, met de ingevallen wangen en

uitstekende jukbeenderen en met het holle oog.

En toch is Luther, ook al zocht hij in den weg der eigen gerechtigheid God te bevredigen, daarom niet een eigengerechtige Pharizeër in den gangbaren zin des woords geworden. Want al leefde hij als monnik nog zoo vroom en onberispelijk, de angst en onvrede zijner conscientie weken niet, maar namen eer toe. Zelfs kregen die angst-aanvallen, waaraan hij als kind reeds geleden had, nu zulk een acuten vorm, dat zijn mede-monniken meenden, dat hij door een duivelschen geest bezeten was en zijn leermeester dat hij aan epileptische toevallen leed. Vooral toen hij, in 1507 tot priester gewijd, voor het eerst de Mis bedienen moest, toonde zich die angst, zelfs in zoo sterke mate, dat hij van 't altaar wegvluchten wilde, toen hij de »vlek-kelooze offerande" God had op te dragen. En niet alleen toen. Telkens weerklinkt in zijn kloostercel de ziel-door-vlijmende kreet: »Ach mijne zonden, mijne zonden, mijne zonden!" En hoe hoog die angst soms geklommen is, heeft Luther zelf, kort daarna, geschilderd, toen hij aan den Paus schreef: »Ik ken een mensch, — en daarmede bedoelde Luther ongetwijfeld zich zelf — die dikwijls reeds hier op aarde het gericht Gods ondervonden heeft, wel slechts gedurende enkele oogenblikken, maar zoo helsch, dat geen pen het beschrijven en geen tong het uitspreken kan. Er was geen plaats om heen te vluchten, geen vertroosting van binnen noch buiten; alleen beschuldiging van rondom. Dan zegt men met den Psalmist, weenende: »ik ben verworpen van Uwe oogen" In zulke oogenblikken zou de ziel niet gelooven, dat ze nog ooit gered zou worden." Tot zulk een diepte van vertwijfeling, grenzende aan den afgrond der wanhoop, is een Luther gekomen.

Dat dat diepe zondebesef bij Luther niet te danken was aan zedelijke afdwalingen, vooral niet aan zonden der zinnelijkheid, zooals sommige Roomsche schrijvers gelasterd hebben, staat vast niet alleen uit zijn eigen getuigenis maar ook dat van zijn tijdgenooten, die hem hebben gekend en veeleer zijn heilig en vroom leven hebben geprezen. De oorzaak is veeleer, dat Luther bij zijn zelf-onderzoek dieper dan eenig ander tot in de verborgenste schuilhoeken van zijn hart is afgedaald en daar de macht der zonde woelen en gisten zag. Wat baatten hem al zijn goede werken, wanneer hij voelde, dat hij ze niet deed uit liefde

tot God, maar uit angst voor het gericht? Wat zijn vasten en boetedoeningen en waken, wanneer het vleesch trots deze zelfkastijding steeds rebelleeren bleef tegen den geest? Hij kon de zondige daden onderdrukken, of gelijk hij het zelf uitdrukte, de koppen van het monster afslaan, het monster zelf dooden kon hij niet. Het woord, dat evenals bij den Apostel Paulus het middel was om hem aan zich zelf te ontdekken, was het *gij zult niet begeeren.* Want waar de Roomsche Theologie deze begeerlijkheid slechts een aangeboren zwakheid onzer menschelijke natuur noemde, maar geen zonde, zag Luther steeds meer in haar *de* zonde, de bron, waaruit alle kwaad voortkwam en de begeerlijkheid overwinnen en uitroeien kon hij niet. Zoo stortte het trotsche gebouw van zijn eigen gerechtigheid ineen en werd Luther een zondaar voor God.

En toch, ware het daarbij gebleven, bij dat diepe zondebesef alleen, Luther zou de profeet der wanhoop, niet de verkondiger van het Evangelie der genade geworden zijn. Dat hij dit laatste werd, heeft hij te danken niet aan het zelfonderzoek van zijn eigen hart, maar aan het Woord van God alleen.

Dat de Roomsche Kerk Luther de Heilige Schrift zou onthouden hebben en hij slechts bij toeval den Bijbel zou ontdekt hebben, is niet waar. Rome moge den leek niet gaarne de vrijheid schenken den Bijbel te lezen, Luther was monnik en theoloog. Zoodra hij in 't klooster kwam was het eerste geschenk, dat de prior hem gaf een in rood marokkijn gebonden Bijbel, met de vermaning daarin ernstig te lezen; en Luther heeft vlijtig als monnik den Bijbel bestudeerd. Ook was trots alle werkheiligheid der monniken genoeg in het klooster van de Middeleeuwsche mystiek achtergebleven om hem op den troost van het Evangelie te wijzen. Vooral zijn »novieten-meester" was een innig vroom Christen en Luther heeft menig treffend woord bewaard, dat hij van zijn leermeester vernomen heeft. Hij wees hem op het geloofsartikel: ik geloof de vergeving der zonden; hij zeide tot hem: mijn zoon, God heeft ons geboden te hopen. En niet minder was Luther in dien tijd tot hulp de Overste der orde Johann von Staupitz, die van meet af zich voor Luther interesseerde en menig kostelijk troostwoord hem toekomen deed. Wie kent niet dat heerlijke woord, dat von Staupitz tot Luther sprak, toen

hij twijfelde, of hij wel uitverkoren was: mijn zoon, ge moet God zoeken niet in zijn eeuwig raadsbesluit, maar in de wonden van Christus.

Het struikelblok, dat Luther in den weg stond om die troostvolle boodschap aan te nemen was de *gerechtigheid Gods*. In zijn psalmen, die hij in zijn brevier bidden moest, kwam telkens de uitdrukking voor: *bevrijd mij o God, door uwe gerechtigheid*. En niet alleen de Psalmdichter sprak zoo, maar ook Paulus schreef in den brief aan de Romeinen, dat »de gerechtigheid Gods ons geopenbaard was door het Evangelie". (Rom. 1 : 17). Die gerechtigheid Gods verstond Luther naar de Dogmatiek van die dagen als de straffende en beloonende gerechtigheid Gods, die den zondaar verdoemde en den rechtvaardige het eeuwige leven schonk als loon voor zijne werken. En dat was voor Luther het bangste, dat wanneer hij als de verloren zoon zich aan de voeten Gods wilde werpen met een : Ik heb gezondigd tegen u, erbarm u over mij, in plaats van de geopende vaderarmen die gerechtigheid Gods tegenover hem stond, die voordat zij genade schonk eerst eischte, wat een Luther niet volbrengen kan. Daarom haatte hij den Bijbel en vloekte God, die onder den schijn van barmhartigheid zijn arme menschenkind bedroog.

Intusschen was Luther op raad van von Staupitz van Erfurt naar Wittenberg overgeplaatst, waar hij als hoogleeraar zou optreden aan de pas opgerichte hoogeschool. Vooraf was hij naar Rome geweest om daar een twistzaak van de kloosters zijner orde bij te leggen, maar die reis heeft voor zijn geestelijk leven te weinig beteekenis gehad om er lang bij stil te staan. De latere legende heeft Luther's bekeering laten geschieden, toen hij te Rome de trappen van de Scala Santa afkroop en plotseling het woord in zijn ziel hoorde: *de rechtvaardige zal door het geloof leven,* maar dit romantische verhaal, dat Luther's kleinzoon opgedischt heeft, is in strijd met Luther's eigen verklaring, dat zijn bekeering niet te Rome maar te Wittenberg kort na zijn promotie tot doctor in de theologie, die in October 1512 plaats vond, geschied is. Waar Luther nu als hoogleeraar had op te treden en wel voor de uitlegging der Heilige Schrift, begon hij in 1513 met voorlezingen over de Psalmen voor zijn studenten te houden, die nu nog zijn bewaard. Maar hoezeer Luther, zelf een dichterlijke geest,

tot de Psalmen zich voelde aangetrokken, vooral tot de boetepsalmen van David, de vraag wat onder de gerechtigheid Gods te verstaan was, kwam nu met klimmenden ernst bij hem op. Luther voelt, dat de sleutel van het mysterie dat hem drukt, liggen moet in den brief van Paulus aan de Romeinen en daarom zal hij nog eens dezen brief herlezen, of het licht hem mocht opgaan. Uit de groote zaal, waar de monniken saamzitten en praten, gaat Luther langs de wenteltrap naar boven, naar een klein kamertje in den toren. Dat is Luther's Pniël geworden. Luther slaat weer den brief aan de Romeinen op. Zijn met tranen gevulde oogen turen weer in schier waanzinnigen angst op dat zoo onbegrijpelijke woord van den Apostel, dat de gerechtigheid Gods in het Evangelie geopenbaard is. Hij bidt, hij smeekt, hij worstelt om het te mogen verstaan. En als hij dan den brief van Paulus weer opneemt en nu doorleest, hoe de Apostel er op volgen laat het woord van Habakuk: *de rechtvaardige zal door het geloof leven,* dan valt de blinddoek hem van de oogen, dan is het alsof een Goddelijk licht hem bestraalt, dan verstaat hij, dat die gerechtigheid Gods in het Evangelie, die den mensch redt en verlost, niet de gerechtigheid in God is, maar die gerechtigheid, die God uit genade schenken wil aan ieder, die in Christus gelooft en die daarom de gerechtigheid *Gods* wordt genaamd, omdat ze juist niet uit *ons* en uit *onze* werken is, maar uit God en door Hem uit loutere genade, om niet ons geschonken wordt.

Op dat oogenblik, zoo verhaalt Luther, vervulde een zalige vreugde als nooit tevoren zijn hart; het was alsof de poort des hemels hem openging; nu leerde hij eerst de Schrift verstaan; nu voelde hij zich een wedergeborene en had hij het vaderhart van zijn God gevonden; nu kwam de jubelkreet hem van de lippen: »Gij Jezus zijt mijne gerechtigheid en ik ben uwe zonde".

Dat is de geboortestonde der Reformatie geweest, want uit dat torenkamertje is Luther als een ander mensch weergekeerd. Hier was hij tot de erkentenis gekomen, dat de mensch gerechtvaardigd wordt door het geloof *alleen.* Het is deze erkentenis, die den mensch op het diepst vernedert, maar God op 't allerhoogst verheerlijkt, die door Luther als nieuwe boodschap met steeds klimmende klaarheid aan de Kerk is gebracht, en die we reeds beluisteren

in de voorlezingen, die hij daarna over de Psalmen en over Paulus' brief aan de Romeinen heeft gehouden. En het is die erkentenis, die hem in verzet heeft doen komen tegen de eigengerechtigheid der monniken, tegen het pelagianisme der Scholastieke doctoren en ten slotte tot een breuke met de Roomsche Kerk heeft geleid.

Luther zelf heeft steeds erkend, dat dit nieuwe licht hem niet uit zichzelf, maar door den Heiligen Geest was opgegaan. »De Heilige Geest, zooals hij het uitdrukte, heeft mij deze kunst geleerd" of zooals hij aan den keurvorst van Saksen schreef: »ik heb het Evangelie niet van de menschen, maar Jezus Christus heeft het mij van den hemel geopenbaard." Het is dat geloof in den goddelijken oorsprong van zijn Evangelie, dat te midden van de zwaarste aanvechtingen van den Satan en zijn eigen hart en te midden van de bitterste vervolgingen zijner vijanden met een rotsvast geloof hem stand deed houden en met een Paulus deed spreken: »wie een ander Evangelie brengt, die is vervloekt". En wie in dat Evangelie, dat Luther in al zijn klaarheid ons weer gebracht heeft, de rijkste bron van troost en vrede voor zijn eigen hart gevonden heeft, zal daarin de bevestiging vinden van wat Luther zelf getuigde, dat *dit Evangelie van Gods vrije genade niet uit den mensch is, maar uit God.*

Toch wil dit daarom niet zeggen, dat de voorbereidingsschool van Luther met zijne bekeering was afgeloopen en hij nu terstond als Reformator is opgetreden. Tusschen de bekeering van Luther, die tegen het einde van 1512 moet plaats gevonden hebben en het aanslaan van de stellingen tegen den aflaathandel, 31 October 1517, welke dag als de gedenkdag der Reformatie wordt gevierd, zijn nog vijf jaar verloopen en zelfs toen Luther tot deze publieke daad kwam, die de onmiddellijke aanleiding tot zijn breuke met Rome is geworden, was hij zich daarvan zelf nog allerminst bewust en meende hij nog een trouw zoon der Roomsche Kerk te zijn, die alleen tegen misbruiken van haar onwaardige dienaren protesteerde. Het zou ook zielkundig ondenkbaar zijn geweest, dat Luther, die van kindsbeen af streng Roomsch was opgevoed en met hart en ziel aan de Roomsche Kerk hing, plotseling op alle punten het verkeerde in de leer, regeering en practijk der

Roomsche Kerk had ingezien. In het diepst van zijn zieleleven was een totale verandering tot stand gekomen, maar dit nieuwe beginsel raakte zijn persoonlijke verhouding tot God, zijn religieus leven; en het heeft jaren geduurd, voordat dit nieuwe beginsel als een zuurdeeg de drie maten meels van zijn theologie doorzuurd heeft. Het ging hem als den blinde, die na door Jezus genezen te zijn, nog eerst de menschen wandelen zag als boomen en eerst allengs het volle gebruik zijner oogen terugkreeg.

Hoe belangrijk het ook wezen zou dit ontwikkelingsproces van Luther's theologie in bijzonderheden na te gaan, vooral nu het door het terugvinden van Luther's oudste collegedictaten zoo duidelijk voor ons ligt, toch zou dat te veel plaatsruimte eischen; ik moet me daarom beperken tot de hoofdmomenten, die dit ontwikkelingsproces hebben beheerscht.

Een der eerste gevolgen van Luther's bekeering is geweest, dat hij zich nu met de borst heeft toegelegd op de studie van Augustinus' geschriften. Wat hem in Augustinus het meest aantrok, was dat hij bij dezen kerkvader dezelfde verklaring vond van de »gerechtigheid Gods" in Rom. 1 : 17, die »de Heilige Geest hem in de torenkamer van Wittenberg geleerd had". Dat deze verklaring op Augustinus' voetspoor ook door tal van Middeleeuwsche exegeten geleerd werd en later zelfs door het Concilie van Trente officieel bevestigd werd, is volkomen juist en toont, dat in deze exegese zonder meer niet het nieuwe element schuilt, dat Luther hierin gezocht heeft. Veel meer was het, dat Luther met hetgeen uit deze exegese volgde, ernst heeft gemaakt; dat hij daardoor tot het inzicht kwam, dat de gerechtigheid, die de mensch noodig heeft om voor God te kunnen bestaan, *Gods werk is,* hem door God moet geschonken worden, niet als loon voor zijn werken, maar *uit genade.* Zijne bekeering was, evenals bij den Apostel Paulus, in den diepsten grond een bekeering van de *eigen* gerechtigheid tot de gerechtigheid *Gods* en daaruit volgde van zelf, dat hij ook brak met de semipelagiaansche theologie der latere Scholastiek, waarin hij dusver onderwezen was. En in dat opzicht heeft de studie van Augustinus, den Kerkvader, die het scherpst en het felst het pelagianisme bestreden heeft, den grootsten invloed op hem uitgeoefend. Luther is in

den volsten zin des woords een leerling van Augustinus geworden. Het is deze machtige geest, die telkens in de Roomsche Kerk mannen verwekte, die tegen de pelagiaansche tendenz van Rome's leer en practijk getuigden, die ook een Luther's gedachtenwereld heeft omgezet en beheerscht.

Toch is Augustinus niet de eenige, zelfs niet de voornaamste leidsman van dat geestelijk proces bij Luther geweest. *Dat was de Apostel Paulus.* Door zijn woord had de Heilige Geest hem het nieuwe licht doen opgaan en Paulus bleef daarom voor Luther heel zijn leven lang de grootste der Apostelen, die het hart van het Evangelie het best begrepen had. Nauwelijks waren zijn voorlezingen over de Psalmen ten einde of Luther behandelt met zijn studenten de beide hoofdbrieven van den Apostel Paulus, waarin de vrije genade Gods het rijkst verkondigd wordt, den brief aan de Romeinen en den brief aan de Galatiers. En in deze collegedictaten zien we, hoe Luther onder de machtige inspiratie van dezen Apostel steeds klaarder tot het inzicht komt, dat de gerechtigheid Gods *alleen door het geloof* ontvangen, aangegrepen en bewaard worden kan. Reeds in de ure zijner bekeering was dit door hem gevoeld; beslissend toch was het woord geweest, dat de rechtvaardige leven zal door het *geloof.* Paulus leert hem dat de mensch gerechtvaardigd wordt niet door de werken der wet, maar door het geloof *alleen.* Daardoor komt Luther, al is hij zich zelf daarvan nog niet bewust, boven Augustinus uit; komt er een nieuw element in zijn theologie, dat zelfs bij den grootsten der Kerkvaders niet gevonden werd; is hij de scheppende geest van de theologie van het Protestantisme geworden. Bij Augustinus was de gerechtigheid, die God ons schonk, niet zoozeer de vergeving onzer zonden dan wel de genade Gods, waardoor Hij almachtig en onwederstandelijk den zondaar herschept en wederbaart tot een nieuw creatuur. Om de wedergeboorte en heiligmaking als vrucht van Gods genade alleen was het Augustinus in zijn strijd met het Pelagianisme te doen, dat beide aan den wil des menschen toeschreef. Het geloof treedt daarom bij Augustinus op den achtergrond. En de latere Roomsche Theologie zag in het geloof niet anders dan een aanvang, het begin van het rechtvaardigingsproces; de acte, waardoor de mensch ootmoedig zich

boog voor het gezag van Gods Woord en de Kerk; het aannemen en voor waarachtig houden van al wat de Kerk leert; het zoogenaamde historische geloof. Bij Luther, onder den invloed van Paulus, wordt de *vergeving der zonden* het middelpunt der rechtvaardigmaking; de rechtvaardigmaking is hem niet in de eerste plaats een rechtvaardig *maken* d. w. z. een heiligen van den zondaar, maar een rechtvaardig *verklaren* op grond van Christus' gerechtigheid. En daarom is het geloof bij deze rechtvaardigmaking niet de aanvang, maar de beslissende factor heel het leven door; het geloof is hem meer dan een aannemen van de Schrift, maar een aflaten van alle eigengerechtigheid om met volkomen vertrouwen zich aan Christus over te geven en te bouwen op zijne gerechtigheid alleen. De rechtvaardige zal uit het geloof leven. Dat deze gerechtigheid van Christus door het geloof de onze geworden, nu ook den wil omzet, wederbaart en tot een nieuw schepsel maakt, heeft Luther steeds erkend en beleden en de Roomsche polemiek, die Luther verwijt dat nieuwe dogma van de rechtvaardigmaking te hebben uitgevonden om een goddeloos en zondig leven te kunnen leiden, heeft Luther nooit bestudeerd en lastert wat ze niet weet. Luther mag om alle eigengerechtigheid af te snijden soms zeer krasse uitdrukkingen hebben gebruikt, die den schijn van antinominianisme zouden kunnen verwekken, maar een antinominiaan was Luther niet. Zelfs is de latere juridische constructie van het dogma der rechtvaardigmaking als de toerekening van de gerechtigheid van Christus niet van Luther maar van Melanchthon afkomstig. Bij Luther is het niet om een dogmatische formuleering maar om een *levensproces* te doen. Dat levensproces, dat hij de rechtvaardigmaking noemt, wordt door het geloof beheerscht. Het geloof, dat de gerechtigheid van Christus aangrijpt als de onze, maar dat tegelijk de vernieuwing van heel ons innerlijk leven tot stand brengt.

Tot deze verdieping van Luther's theologie droeg in de derde plaats niet weinig bij, dat hij juist in die dagen bekend raakte met de Duitsche Mystiek en wel met de predikaties van Johann Tauler en met de zoogenaamde *Theologia Deutsch.* Ook deze Mystiek, die op de alleenwerkzaamheid Gods tot zaligheid der ziel en op de noodwendigheid van den mensch, om zijn eigen wil geheel op

te geven als voorbereiding van de inwerking der genade, allen nadruk legt, heeft een onuitwischbaren indruk op Luther's geest gemaakt. Een mystieke grondtoon is Luther's theologie altijd bijgebleven. Het is die mystiek, die aan Luther's theologie haar warmte en gloed schenkt en hem zoover boven Zwingli doet staan, bij wien veel meer het verstandelijk element domineert. Dat in die mystiek een gevaarlijke klip school, met name wat haar pantheistische tendenzen betreft, is ook bij Luther wel gebleken. Maar toch mogen we dankbaar zijn, dat hij den doop van de Mystiek ondergaan heeft. De schoonste en heerlijkste bladzijden van Luther's werken zijn aan die Mystiek te danken geweest.

Zoo was onder de inwerking van deze drie factoren Luther nu ook in zijn *Theologie* evangelisch geworden. In zijn colleges bleek dit, maar niet minder in de *stellingen*, die onder zijn leiding door de studenten verdedigd werden bij hun promoties en waarin Luther nu voor het eerst openlijk optrad en den handschoen toewierp aan de Scholastieke Theologie. Hoofddoel van deze stellingen was om aan te toonen, dat de Scholastieke methode geheel op zij gezet en de theologische studie gereformeerd worde, doordat men terugging naar Augustinus en naar de Heilige Schrift. Toch zou dat alles Luther nog niet in conflict met de Roomsche Kerk hebben gebracht, die om zulke Akademische disputaties zich weinig bekommerde, wanneer Luther niet door den aflaathandel aan te grijpen de Roomsche hierarchie tegen zich in 't harnas had gejaagd. Om het hooge belang van dezen strijd over den aflaathandel, die de Roomsche Rerk in haar machtspositie en finantieele politiek aantastte te begrijpen, dient echter eerst uiteengezet te worden, wat de Roomsche Kerk oorspronkelijk met deze aflaten bedoelde en wat in de practijk deze aflaathandel geworden was.

De gewone voorstelling onder Protestanten vaak verspreid, alsof de Roomsche Kerk met deze aflaten bedoelde, dat iemand door geld te betalen de vergeving zijner zonden kon verwerven, is niet juist. De vergeving der zonden geschiedt volgens de Roomsche Kerk in de *biecht*; hier wordt de schuld der zonde vergeven en de eeuwige straf den zondaar kwijt gescholden op grond van de offerande door Christus gebracht. Eisch om deze vergeving te ontvangen is het berouw, de belijdenis der zonden en een

genoegdoening, die de zondaar te brengen heeft als blijk van de waarachtigheid van zijn berouw. Deze genoegdoening of satisfactie bestond oorspronkelijk daarin, dat men gedurende een zeker aantal jaren, naar gelang van de begane zonde, boete had te doen. En daarmede verbond zich dan de gedachte, dat Christus wel voor ons de eeuwige, maar niet de tijdelijke straffen gedragen had en de zondaar deze laatste zelf had te voldoen, hetzij hier op aarde door boete te doen, hetzij na dit leven in het vagevuur. Kwijtschelding van deze boete of tijdelijke straf was echter mogelijk, omdat de Paus als plaatsvervanger van Christus en opperhoofd der Kerk beschikte over den schat der goede werken, door de heiligen gedaan en de verdienste van de goede werken voor een berouwvol zondaar kon laten gelden, zoodat hij dan kwijtschelding van de tijdelijke straffen kreeg. Om echter zulk een aflaat deelachtig te worden, moest men aan een of ander liefdadig doel een geldsom hebben geofferd of een of ander goed werk hebben verricht (bedevaart naar een bepaalde Kerk bijv.) en bovendien bij een priester de biecht hebben afgelegd.

Droeg deze aflaat reeds zoo een zeer bedenkelijk karakter, nog veel erger werd dit door de voorstellingen, die door den aflaathandel er mede verbonden werden en die ons het bederf van de Kerk in die dagen wel op de schrikkelijkste wijze in het licht stellen. Het geldgebrek, waarmede de Pausen en hoogwaardigheidsbekleeders der Kerk telkens te worstelen hadden niet het minst als gevolg van hun weelderig leven, was oorzaak, dat men telkens naar dezen aflaathandel greep als een welkom middel om de ledige beurzen weer te vullen. De aflaathandelaars reisden als kramers het land door en trachtten met de meest weerzinwekkende reclame de aflaatbrieven aan den man te brengen. Wel moest men nog de biecht afleggen, wilde men de vergeving der zonden krijgen, maar het volk behoefde dit niet meer te doen bij de gewone priesters, die althans nog ernst maakten met het berouw, maar kon dit doen bij de pauselijke poenitentiarii, die de aflaatloopers vergezelden en de absolutie maar al te willig verleenden, wanneer men tegelijk een aflaatbrief kocht. De aflaat werd nu niet alleen verleend aan levenden, maar ook verkocht voor de gestorvenen, die in het vagevuur waren en die door zulk een aflaat uit hun pijnen verlost

zouden worden. Tetzel, de bekende aflaatkramer, met wien Luther den strijd heeft aangebonden, verklaarde metterdaad openlijk, dat zoodra het geld in de offerkist viel, de ziel uit het vagevuur naar den hemel sprong. En nog erger was, dat men ook aflaatbrieven voor toekomstige zonden verkocht; of liever dat aan zulk een aflaat een *biechtbrief* verbonden werd (confessionale) op grond waarvan de bezitter in zijn volgend leven ééns in gezonde dagen en telkens, wanneer hij zich in doodsgevaar bevond, volkomen aflaat bij elken priester, wien hij daartoe ook koos, verkrijgen kon. Voeg hier nu nog bij, dat ook het doel waarvoor deze gelden heetten gegeven te worden, niet anders dan een bedrog was, want dat de aflaathandel, die in Luther's dagen door Tetzel gedreven werd wel heette te dienen om den opbouw van de St. Pieterskerk in Rome mogelijk te maken, maar in werkelijkheid dienen mocht om de schulden, die de aartsbisschop Albrecht van Brandenburg gemaakt had bij het bankiershuis van de Fuggers te Augsburg te betalen, en het droeve beeld van dezen aflaathandel is daarmede volteekend. Welk een schade door dien aflaathandel ook op zedelijk gebied bewerkt werd, vernam Luther maar al te schrikkelijk in de biecht en daarom besloot hij openlijk tegen dien aflaathandel op te treden.

Een geschikte gelegenheid bood zich daarvoor aan, toen met Allerheiligen (1 November) een hoog kerkelijk feest te Wittenberg zou gevierd worden. Dit feest gold de stichting van de slotkapel, die enkele jaren vroeger door den keurvorst was gebouwd, aan „alle heiligen" was gewijd en met een schat van reliquieën voorzien, als geen kerk in Duitschland bezat. Telken jare werd deze stichtingsdag (Kirchweih) feestelijk gevierd en heel de omliggende bevolking stroomde dan naar Wittenberg om in stille devotie voor de reliquieën zich neer te buigen en tegelijk een rijken aflaat te bekomen. Ook de Universiteit, die grootendeels van de inkomsten dezer kapel leefde, was gewoon aan dit feest meerderen luister bij te zetten, door op dien dag een openlijke Akademische disputatie te doen houden, waarbij evenals op het tournooiveld in de Middeleeuwen, de geleerden elkander bekampen zouden, alleen niet met het zwaard, maar met het woord. Daags tevoren werden de stellingen, waarover die disputatie loopen zou,

aan de deur van de slotkapel, waar het groote feest plaats zou vinden, aangeplakt en het volk wachtte met spanning wie der hoogleeraren ditmaal als kampioen van de Universiteit in het krijt treden zou.

Nauwelijks had de torenklok van het kasteel met zwaar geluid het middaguur geslagen, of de poortdeur van het Augustijnerklooster opende zich en een der hoogleeraren trad daaruit te voorschijn, gehuld in de eigenaardige dracht der Augustijner monniken, een wit wollen onderkleed, om het middel saamgehouden door een zwarten gordel, terwijl over dit kleed een zwarten mantel met zwarte kap geslagen is; zijn rechterhand omvat de perkamenten rol, waarop de stellingen geschreven staan. De breede schare, die op het slotplein verzameld is, behoeft niet te vragen wie hij is, die man met zijn niet lange, maar forsch gebouwde gestalte, met dat breede hoofd, dat kortgedrongen op den stierennek rust, met dat ietwat boersche gelaat, waaraan de stroeve toornrimpel op het voorhoofd soms een dreigende uitdrukking verleenen kan, maar waarin het meest u treffen die wonder-geheimzinnige oogen, waarin het plotseling weerlichten kan, oogen van schier demonische kracht, die tot in het diepste der ziel u schijnen te doorboren. Want hij was de man die reeds telkens in deze zelfde kapel voor hen was opgetreden om te prediken, niet zooals de doctoren dier dagen het deden, vol duistere schoolsche geleerdheid, maar zoo eenvoudig en bevattelijk — woorden sprak, die diep ingrepen in de conscientie, de harten ontroerden, en die tegelijk zoo wonderbaar hen wist te troosten als hij van de genade van Christus sprak. Was het dan wonder, dat ze hem volgden, toen hij het slotplein overstak; dat ze nauwlettend toezien, als hij de breede perkamentsrol waarop 95 stellingen staan, aan de deur der slotkapel vastslaat, en zich verdringen om te lezen, wat daar geschreven staat. De meesten hunner mogen het Latijn, waarin deze stellingen geschreven zijn, niet machtig wezen, maar allicht is er een student of geleerde monnik die het voor hen vertaalt. En nu hooren ze, dat de aanhef aldus luidt:

Disputatie van Doctor Maarten Luther tot verklaring van de kracht der aflaten.

Uit liefde en rechten ijver om de waarheid aan het licht te brengen, zal over het navolgende gedisputeerd

worden te Wittenberg onder leiding van den Eerwaarden Vader Maarten Luther, meester in de vrije kunsten, doctor en gewoon hoogleeraar in de heilige Theologie. Derhalve bidt hij degenen, die thans in persoon daarover met ons niet handelen kunnen, dat ze dit, afwezende, door hun geschriften mogen doen.

In den naam van onzen Heere Jezus Christus, Amen!"

En als ze dan verder luisteren, hooren ze, hoe deze Doctor Luther den aflaathandel, die heel Duitschland in beroering bracht, op de scherpste wijze aanvalt. „Onze Heere en Meester Jezus, als hij zegt: doet boete, wil dat het gansche leven der geloovigen een boete zal zijn. Niet het sacrament van de biecht en de genoegdoening is de waarachtige boete, maar het innerlijke berouw des harten. De Paus kan de zonden niet vergeven, want dat kan God alleen. Hij heeft geen macht de zielen uit het vagevuur te verlossen noch de poort des hemels voor haar te ontsluiten. Ieder waarachtig berouwhebbend Christen heeft volle vergeving van schuld en zonde ook zonder aflaatbrief. De Paus kan alleen de goddelijke vergeving der zonden ons declareeren en verkondigen". En als ze dit hooren, dan voelen ze wel, al zijn ze eenvoudige lieden, dat het hier niet gaat om een academisch dispuut tusschen geleerden over een diepzinnig theologisch geschil, waarbij de behendigheid van het woord zal triomfeeren, maar dat dit twistgesprek dat Maarten Luther heel de wereld aanbiedt, ook heel de wereld omvatten zal; dat de inzet van dien strijd zal zijn de zaligheid hunner ziel en dat de overwinning in dien strijd alleen behaald zal worden door het machtigste wapen dat er is: Gods Woord.

In minder dan veertien dagen waren deze stellingen dan ook door heel Duitschland verspreid en gelezen. Ieder roemde den man, die dorst, wat geen bisschop of doctor waagde te bestaan, den aflaathandel aantasten. Luther's naam, vroeger geheel onbekend, werd op een slag de meest populaire in Duitschland. Hij had uitgesproken, wat in duizende harten gistte en woelde. Het verzet, dat reeds lang in het verborgen smeulde, had een woordvoerder, een generaal, een hoofd gevonden. Het vuur, dat Luther ontstoken had, zou niet meer uitgebluscht worden, maar heel het trotsch gebouw der Middeleeuwsche Kerk in vlammen doen opgaan.

Het is deze schijnbaar zoo eenvoudige gebeurtenis, die op den 31 October 1517 te Wittenberg plaats vond, die het Protestantisme als de geboortestonde der Reformatie viert en die bij haar vierde eeuwfeest plechtig zal worden herdacht. Neemt men deze gebeurtenis op zichzelf, dan zou de hooge beteekenis, die men haar toekende, zeker overdreven wezen. Aan een reformatie der Kerk, laat staan dan aan een breken van het gezag van den Paus en het oprichten van een Protestantsche Kerk, heeft Luther bij het aanplakken dezer stellingen niet gedacht. Zelfs het fundamenteele dogma van het Protestantisme, het „gerechtvaardigd door het geloof" komt in niet een dezer stellingen ter sprake. Nog sterker, Luther verklaart nog in deze stellingen, dat „men de Christenen zou leeren, dat wanneer de Paus wist van de geldafpersingen en schandelijkheden der aflaatpredikers, hij liever de kerk van St. Pieter tot asch zou willen laten verbranden dan dat ze zou opgebouwd worden met de huid en beenderen van zijn schapen". Elke voorstelling, alsof Luther, toen hij deze stellingen schreef, reeds klaar en bewust met de Roomsche Kerk gebroken had, is daarom onjuist; Luther meende alleen tegen een *misbruik* van de aflaathandelaars op te komen; hij wist niet, dat hij door den aflaathandel aan te tasten, aan de Roomsche Kerk zelve een doodelijken stoot had toegebracht. Eerst door hare gevolgen is de daad van Luther het beslissende moment voor de Reformatie geworden.

De aartsbisschop van Mainz, Albrecht van Brandenburg, die den schandelijken aflaathandel, waartegen Luther opkwam, in het leven had geroepen en na het publiceeren van Luther's stellingen de nadeelige gevolgen daarvan maar al te duidelijk in achteruitgang van zijn inkomsten voelde, haastte zich nog in hetzelfde jaar Luther bij de Curie te Rome aan te klagen wegens het verspreiden van nieuwe leeringen. En nog scherper luidde de aanklacht, kort daarop, door de Dominicaners in Duitschland tegen Luther ingebracht, dat hij *ketterijen* verkondigde. Een officieel proces werd nu door de Curie te Rome tegen den aangeklaagde aangevangen. Eerst werd een voorloopig onderzoek naar Luther's stellingen opgedragen aan den magister sacri palatii Sylvester Prierias, die de aanklacht juist oordeelde en Luther's stellingen als kettersch veroordeelde.

Luther werd nu door den generaal-auditor geciteerd om naar Rome te komen en daar verhoord te worden. Ware hij naar Rome gegaan, het zou niet twijfelachtig geweest zijn, welk lot hem daar gewacht zou hebben.

De landsheer van Luther, keurvorst Frederik de Wijze, wilde echter den beroemden hoogleeraar, die aan zijn pas gestichte Universiteit zulk een roem had geschonken, dat de studenten van alle zijden toestroomden, niet laten gaan en de Paus wilde om zijn wraak te koelen aan een in zijn oog onbeteekenenden man zich de vriendschap niet verbeuren van een der machtigste keurvorsten van het Duitsche rijk, wiens hulp hij daarenboven dubbel noodig had, wanneer straks een nieuwe keizer moest gekozen worden. Vandaar dat een poging beproefd werd om het geschil in der minne bij te leggen, eerst door den kardinaal *Cajetanus*, die juist in Duitschland vertoefde, en daarna door den pauselijken kamerheer *Karl von Miltitz,* die naar den Keurvorst werd gezonden met de „gouden roos", als blijk van de bijzondere genegenheid van den Paus en tegelijk om de zaak van Luther te beëindigen. Cajetanus, een Italiaan, zeer bekwaam theoloog, maar meer hooghartig kerkvorst dan bekwaam diplomaat, bereikte niets en prikkelde Luther eerder tot nog heftiger verzet, omdat hij volledige onderwerping eischte. Beter slaagde von Miltitz, die zelf een geboren Duitscher en goed met het Duitsche volkskarakter en de Duitsche toestanden op de hoogte, het gevaar van een breuk met Luther doorzag en daarom den weg van zachtheid en overreding bewandelde. Hij bracht Luther eindelijk zoover, dat deze beloofde, wanneer ook zijne tegenstanders hem niet meer aanvielen, over zijn leer verder te zullen zwijgen; aan den Paus een zeer ootmoedigen brief schreef en op zich nam een geschrift te zullen publiceeren, waarin hij zijn eerbied en vereering voor de Roomsche Kerk uitsprak. Ook de Paus schreef nu aan Luther een vaderlijken brief en 't scheen alsof de storm, die dreigde, zou overgaan.

Dat de storm toch losbrak, was dan ook niet aan Luther te wijten, maar aan zijn fanatieken tegenstander *Eck,* die wel niet rechtstreeks Luther aanviel, maar Luther's ambtgenoot *Carlstadt,* die het geheel met Luther's beginselen eens was en ook in den aflaatstrijd trouw aan zijne zijde had gestaan, uitdaagde tot een twistgesprek, dat 27

Juni—16 Juli 1519 te Leipzig gehouden werd. Luther, die zeer goed begreep, dat de aanval eigenlijk hem gold, verscheen op dit twistgesprek en Eck bond nu met Luther zelf den strijd aan, niet over den aflaathandel, maar over het *Goddelijk recht van het Pausdom,* dat Luther thans beslist verwierp. Het geloof in het primaat van den Paus, zeide hij, is niet noodig om zalig te worden; de kerk is de vergadering der uitverkorenen, die overal gevonden worden, ook onder degenen, die den Paus niet als hoofd der Kerk erkennen. Christus was het eenige waarachtige opperhoofd der Kerk, geen mensch. Het woord van Christus tot Petrus gesproken (Matth. 16 : 18, 19) waarop de Paus zich voor zijn macht beriep, gold niet alleen van den Paus als opvolger van Petrus maar van allen, die evenals Petrus Christus beleden en daarom de rotssteen en het fundament waren, waarop Christus zijn Kerk wilde bouwen. De sleutelen van het hemelrijk waren niet alleen aan Petrus, maar aan heel de gemeente gegeven. Toen men Luther antwoordde, dat deze leerstellingen ook reeds door Huss geleerd en door het Concilie van Constanz als kettersch veroordeeld waren, gaf Luther ten antwoord, dat het Concilie van Constanz gedwaald had en menige leerstelling van Huss recht christelijk was. Het zijn deze uitspraken, die Luther, door Eck uitgelokt, op het Leipziger dispuut deed, die veel meer nog dan zijn aanvallen op den aflaathandel, zijn lot bezegeld hebben.

Eck ging nu naar Rome en bracht daar, door deze uitspraken van Luther mee te deelen, een geheelen omkeer teweeg in de gezindheid van het Pauselijke hof. Wilde men vroeger met zachtmoedigheid optreden, ook om den Keurvorst niet voor het hoofd te stooten, thans was dit laatste motief vervallen, daar intusschen de Keizerskeuze had plaats gevonden en zeer tegen den zin van den Paus was uitgevallen, die niet Karel V maar Frans I, koning van Frankrijk tot Duitsch keizer had willen verkozen zien. Vandaar dat het pauselijke hof nu met de meeste strengheid optrad. De Paus vaardigde 20 Juni 1520 de bul *exsurge Domine* uit, verdoemde daarin Luther's leer als kettersch, beval zijne geschriften te verbranden en bedreigde hem met den ban, wanneer hij niet binnen een vastgestelden termijn herriep.

Had zoo het Leipziger dispuut te Rome de schaal be-

slist ten ongunste van Luther doen overslaan, in Duitschland daarentegen verzekerden juist de uitlatingen, die Luther te Leipzig deed, hem de warme sympathie en bijstand van de Duitsche Humanisten en Duitsche ridders, die nu eerst in hem den door God geroepen bevrijder zagen, om Duitschland te verlossen van het zoozeer gehate juk der Roomsche Curie. Zoolang de strijd nog alleen liep over den aflaathandel, mocht menigeen daarin slechts een monniken-kibbelpartij zien, een twist van theologanten, maar zoodra Luther, door Eck geprovoceerd, de machtsusurpatie van den Paus aantastte, werd hij de *nationale held*. In **Melanchthon,** die zich nu met hart en ziel aan Luther's zaak verbindt, schenkt het Humanisme zijn eersten vertegenwoordiger aan de Reformatie. Melanchthon brengt Luther in verband met Reuchlin en Erasmus en ook Crotus Rubianus zoekt nu Luther, zijn voormaligen studiegenoot weder op. Ulrich van Hutten, een der meest verbitterde vijanden van Rome, staat thans met al het gewicht van zijn persoonlijkheid en woord aan Luther's zijde en door hem wordt ook de Duitsche ridderschap voor Luther gewonnen, aan wier hoofd Franz von Sickingen stond, die Luther bescherming en hulp beloofde, wanneer de Paus hem verbannen zou.

Die algemeene belangstelling en warme sympathie, die Luther thans ondervond en die hem het gevoel gaven van als *vertegenwoordiger van heel het Duitsche volk* te kunnen optreden, hadden hun grond in den haat, die reeds lang in het verborgen in de Duitsche volksziel tegen Rome wrokte. Reeds afgedacht nog van alle andere motieven werkte hier de nationale antipathie van de Germaansche volksziel tegen al wat „Welsch" is, waaronder men niet alleen de Franschen, maar in de eerste plaats de Italianen verstond. „Welsch ist fälsch", in dat ééne woord ligt alles opgesloten. De Germaansche volksziel is oprecht, eerlijk, ronduit, ruw, als ge wilt, maar wat men zegt meent men; vandaar dat haar de gladde tong, de pluimstrijkerij en vleiachtigheid van den Italiaan — een schoon kleed om de innerlijke valschheid en onoprechtheid te verbergen — een gruwel was; het arglistige en bedriegelijke van de Italiaansche politiek had Duitschland telkens tot zijn schade ondervonden. Daarbij kwam, dat Italië ook op zedelijk gebied, vooral sinds de opkomst van de Renaissance, zich

aan de schandelijkste zonden overgaf, die verheerlijkte in haar kunst en lied, en het pauselijke hof allerminst te midden van dit Sodom door zedenreinheid uitblonk. Italië was een haard van corruptie en perversiteit, waarvan de Duitscher, die juist aan de zedelijkheid op sexueel gebied steeds streng de hand heeft gehouden, een hartgrondigen afkeer had. En het was voor den Duitscher schier een ondragelijke gedachte, dat de leiding van de Duitsche Kerk en ten deele ook van de Duitsche rijkspolitiek uitging van dit verdorven en gehate Italië, van de Curie, die hoofdzakelijk uit Italianen bestond en van voor het overgroote deel meest Italiaansche pausen. Voeg hierbij de krenkende en door het Duitsche volk nooit vergeten beleedigingen en vernederingen door de Pausen aan de Duitsche keizers telkens aangedaan; de bestendige inmenging en bemoeizucht van den Pauselijken stoel met de inwendige politieke aangelegenheden van het Duitsche rijk, alsof dit een vasalstaat van den Paus was; de zware en drukkende belastingen, die Rome's Curie in den vorm van annaten van het Duitsche volk eischte om zelf in weelde en overdaad te kunnen zwelgen, en het is te verstaan, hoe in het Duitsche volk een haat en afkeer tegen Rome gevonden werd, die in tal van bezwaren en klachten tegen Rome op elken Rijksdag zich weer uitten.

Zoo was er een machtige nationale strooming in Duitschland tegen Rome, en Luther, die zich door deze strooming gedragen voelde, deinsde dan ook geen oogenblik terug, toen de tijdingen kwamen van de ongunstige wending, die zijn proces te Rome genomen had door de inmenging van Eck, maar trad nu veeleer met een stoutmoedigheid en driestheid tegen Rome op, zooals nooit te voren. In de tweede helft van het jaar 1520 liet hij zijn drie groote reformatorische geschriften uitgaan, waarin hij de grondlijnen voor de Reformatie der Kerk trekt en waardoor hij nu *voor 't eerst als Reformator optreedt*. Dat was Luther's antwoord op de Pauselijke bul.

Het eerste dezer geschriften aan den Duitschen adel gericht, verscheen in Augustus 1520 en geeft Luther's politiek program. Het kreeg tot titel: *An den Christlichen Adel deutscher Nation von des Christlichen Standes Besserung*. Luther stelt hier op den voorgrond het voor elke reformatie der Kerk zoo uiterst gewichtige beginsel van het

ambt der geloovigen om de Kerk te reformeeren. Aangezien het werk der reformatie, door God geëischt, noch door den Paus, noch door de geestelijkheid werd ter hand genomen, maar veeleer afgewezen, rust de roeping tot reformatie thans op den *leekenstand*. Het recht daartoe grondt Luther op *het algemeen priesterschap der geloovigen*. Alle geloovigen zijn, reeds krachtens hun doop, *priesters;* een afzonderlijk door God ingesteld priesterschap om tusschen leeken en God als middelaar op te treden met macht en autoriteit over de leeken bekleed, is er niet. In den grond mag elk geloovige als priester Gods het Woord en de Sacramenten bedienen. Alleen ter wille van de orde in de gemeente, niet krachtens de inhaerente bevoegdheid aan een bepaald ambt verbonden, moeten er ambtsdragers wezen, die door de gemeente verkozen worden en hun gezag aan de gemeente ontleenen. Zoodra ze dit gezag misbruiken en niet naar Gods Woord handelen willen, treedt de *gemeente,* d. w. z. het volk van God, de geloovigen, van zelf weer op om krachtens hun priesterambt de reformatie der Kerk ter hand te nemen.

Hebben alle geloovigen zoo volgens Luther het recht en den plicht de Kerk te reformeeren, inzonderheid komt die roeping toe aan de wereldlijke overheid, den Keizer, vorsten en lageren adel als de voornaamste leden der Kerk en vandaar dat Luther zich inzonderheid tot hen richt. Ze moeten die reformatie echter niet tot stand brengen met *geweld,* want dat is in strijd met den aard van het Evangelie, maar door Gods Woord vrij te laten prediken. Vooraf moeten echter de drie muren, waarmede Rome haar heerschappij omringd heeft, worden afgebroken. Die muren zijn: vooreerst de onderwerping van het wereldlijke aan het geestelijke gezag; ten tweede, dat de Paus alleen de Schrift uitleggen mag; en ten derde, dat hij alleen een wettig concilie kan bijeenroepen. Niet de Paus, maar de Keizer moet een concilie bijeenroepen, zegt Luther, om de misstanden uit de Christenheid weg te nemen. Welke deze misstanden zijn, vermeldt Luther dan verder, waarbij hij niet zoozeer spreekt over de misstanden in de leer en eeredienst, als wel over de misstanden in verband met de politieke machtsstelling van den Paus, zijn wereldlijke heerschappij, zijn machtsaanmatiging over de vorsten, zijn interdict en ban, de annaten door hem gevorderd, enz. En eindelijk — refor-

matie is niet alleen een wegdoen van het verkeerde, maar een opbouwen van het goede — geeft Luther een positief program van de reformatie, die komen moet. Een zelfstandige Duitsche Kerk moet worden opgericht ook al wil Luther nog niet geheel den band met Rome's Paus verbreken, mits deze slechts de volkomen autonomie der Duitsche Kerk erkent; de Universiteiten en Scholen moeten gereformeerd worden; de armverzorging door de Overheid ter hand worden genomen en geregeld; alle overdadige weelde en luxe moet verboden worden; de huizen van ontucht en bordeelen worden gesloten; de priesters moeten weer het recht krijgen om in het huwelijk te treden en de Hussieten, die ten onrechte van de Kerk gebannen zijn, moeten weer met de Christelijke Kerk worden vereenigd. Uit dit program blijkt wel, hoe breed Luther's blik geworden was en hoe grondig hij de reformatie wilde doorvoeren niet alleen voor de Kerk, maar voor heel het zedelijke volksleven.

Het tweede reformatorische geschrift in October 1520 verschenen, richt zich tegen de misbruiken, die in de Kerk zelf waren ingeslopen, met name ten opzichte van het Sacrament. Het draagt tot titel: *De captivitate Babylonica ecclesiae praeludium,* of, gelijk het gewoonlijk vertaald wordt: Van de Babylonische gevangenschap der Kerk onder het Pausdom. Ook hier blijkt weer de meesterblik van Luther om den aanval te richten op hetgeen voor Rome het sterkste bolwerk was. De Kerk, zegt Luther, is door het Pausdom eeuwenlang in gevangenschap gehouden, zooals eens Israël in Babylon, en moet nu uit die gevangenschap weer verlost worden. Het machtsmiddel, dat de Pausen gebruikt hebben, om de Kerk te knechten, zijn de *Sacramenten* geweest en zal de Kerk uit het diensthuis uitgeleid worden, dan moeten de Sacramenten eerst weer naar de ordening van Christus hersteld worden. Van de zeven Sacramenten, die Rome stelt en waarmede ze heel het leven omvatten wil, zijn slechts drie door Christus ingesteld en te behouden: doop, avondmaal en boete. Ook deze echte sacramenten zijn echter tot onkenbaar wordens toe door het Pausdom misvormd geworden en moeten evenzeer uit hun Babylonische gevangenschap worden verlost. Wat het Avondmaal betreft, bestaat de eerste gevangenschap van dit Sacrament daarin, dat de kelk of

beker aan den leek onthouden wordt tegen Christus' ordinantiën in, die zeide: drinkt *allen* daaruit; de tweede bestaat daarin, dat volgens Rome brood en wijn veranderd worden in Christus' lichaam en bloed; en de derde daarin, dat het Avondmaal een zoenoffer is geworden, dat wij God moeten opdragen om de zonden te verzoenen. Als elk dezer misbruiken is afgeschaft, zal het ware Sacrament van Christus lichaam en bloed weer worden hersteld. Ook wat den doop betreft, komt Luther op tegen de valsche voorstelling, alsof de doop uit kracht van het Sacrament alleen de rechtvaardigmaking eenmaal zou schenken en wanneer deze door latere zonde te loor ging, eigenlijk geen waarde meer zou hebben. Hij stelt daartegenover, dat de rechtvaardigmaking in den doop altoos gebonden blijft aan het *geloof* en dat de doop niet alleen op 't oogenblik, dat hij bediend wordt, maar heel het leven door voor wie berouw heeft en gelooft een zegel van Gods genade blijft. En wat de boete betreft, wil hij niets weten van een macht den priester door God verleend om de zonden te vergeven; het wezen der boete bestaat daarin, dat de zondaar geloovig de belofte van het Evangelie aanneemt en de priester kan hem alleen deze belofte voorhouden en verklaren, dat wanneer hij gelooft, de zonden hem vergeven zijn.

Het derde geschrift dat Luther in November 1520 deed verschijnen en dat het opschrift droeg: *Von der Freiheit eines Christenmenschen,* draagt minder een polemisch karakter, daar het zich niet zoozeer tegen Rome richt, maar veeleer het levensideaal van den waren Christen teekenen wil, ook om te waarschuwen tegen verkeerde gevolgtrekkingen, die uit het Protestantsche dogma konden worden afgeleid. Ook hier staat op den voorgrond het *geloof*. Het geloof, dat door de prediking van het Woord in ons gewerkt wordt, maakt ons zoo met Christus één, dat we in hem volkomen rechtvaardig, heilig en zalig zijn. Daarin bestaat de ware vrijheid van den Christenmensch. Hij is ontslagen van den band en vloek der wet. Hij is een priester en koning geworden, met den Heiligen Geest gezalfd. De grondgedachte van die Christelijke vrijheid ligt naar Luther uitgedrukt in het paradoxale woord van den Apostel Paulus in I Cor. 9 : 19: Ik ben vrij in alle dingen en heb mij allen onderdanig gemaakt (naar Luther's vertaling). Naar aanleiding daarvan ontwikkelt Luther dan

de twee schijnbaar lijnrecht met elkander strijdige stellingen: 1. dat een Christen een vrije heer is over alle dingen en niemand onderdanig, en 2. dat een Christen een dienstbare knecht is aan alle dingen en iedereen onderdanig. De oplossing van deze schijnbare antinomie ligt daarin, dat de Christen naar zijn innerlijk bestaan, voor God, een geestelijk koning en priester is, aan geen wet of ding gebonden, boven alle dingen verheven, en heer en meester over heel de wereld, volkomen vrij en souverein, aan geen macht op aarde onderworpen; maar dat hij tegelijk naar zijn uitwendig bestaan door de *liefde tot den naaste* genoopt wordt om den zwakken broeder geen ergernis te geven, zich te onderwerpen aan allerlei voorschriften en inzettingen en het kruis op hem gelegd, geduldig te dragen.

Na dit drietal reformatorische geschriften, waarin Luther het *goed recht* der Reformatie bepleit, haar noodzakelijkheid had aangetoond en haar program had geteekend, volgde nu de laatste en beslissende *daad*.

De pauselijke bul, die Luther's leer veroordeelde, was ook naar de Universiteit te Wittenberg gezonden. Reeds begon men in Leuven en elders openlijk de geschriften van Luther te verbranden. Toen aarzelde Luther niet langer. In een nieuw geschrift tegen de banbul van den Paus gericht, verklaarde hij den Paus voor den Antichrist.

Dan roept Luther de professoren en studenten der Universiteit saam 10 December 1520 voor de Elsterpoort. Als op dien kouden winterdag ze zich allen verzameld hebben des morgens om 9 uur vóór de poort komt Luther, terwijl enkele dienaren de pauselijke bul, de pauselijke decretaliën en de voornaamste boeken der Scholastieke Theologie dragen. Vlak vóór de poort, rechts van den weg, ligt een kerkhof, waar de kapel van het heilige kruis zich bevond. Een brandstapel was hier reeds opgericht. Een der hoogleeraren steekt den brandstapel aan en nu werpt Luther de pauselijke bul, de decretaliën en de boeken der Scholastieke Theologie in de vlammen. „Dewijl gij den Heilige des Heeren bedroefd hebt", spreekt Luther, „zoo vertere u het eeuwige vuur". Daarna heffen de studenten een Te Deum aan en dan keeren allen weder naar huis.

Door deze symbolische daad was de laatste band met Rome verbroken. De breuke was nu onheelbaar geworden.

En in de eerste dagen van het volgende jaar spreekt de Paus dan ook den banvloek over Luther uit.

Het verdere leven van Luther behoeft hier niet geschetst te worden. Het was mij alleen te doen om te laten zien hoe Luther tot *Reformator* is geworden en daarom kan ik hier eindigen, nu het zielsproces van Luther's bekeering is geteekend, dat aan de Reformatie voorafging en de wondere providentieele leiding Gods, die Luther tot de daad der Reformatie heeft gebracht.

Luther is bij dat alles niets dan een instrument in de hand des Heeren geweest. Dat is het wat deze korte schets in het licht wilde stellen. Hij, de barmhartige en genadige, heeft eerst het wonderbare licht van zijn Evangelie vol vertroosting en genade weer doen schijnen in het hart van dezen door zielsbenauwdheid en zondeangst voortgejaagden monnik. Zoo werd het instrument toebereid. En daarna was het diezelfde God, die dit instrument gebruikt heeft om de reformatie zijner Kerk tot stand te brengen; die door de aanvallen der vijanden, door den loop der gebeurtenissen, door zijn wonderbaar bestel, Luther, die aan geen reformatie der Kerk dacht, die soms zwak was, die voor een breuke met de Moederkerk terugdeinsde, schier gedwongen heeft tot de laatste beslissende daad te komen, die een breuke met het Pausdom en de Roomsche Kerk beteekende.

Daarom worde ook bij het herdenkingsfeest der Reformatie de lof en de eere van dit werk niet aan Luther, maar aan God alleen gebracht!

Dr. H. H. KUYPER.

JOHANNES CALVIJN.

De Reformatie der zestiende eeuw is de tweede klassieke periode in de geschiedenis van kerk en christendom. Zij was in de eerste plaats een godsdienstige beweging. Geboren uit de behoefte der ziel naar de zekerheid des heils, brak zij met de hiërarchie en de leer der Roomsche kerk, stelde zij zich ten doel de kerk te hervormen naar het apostolisch voorschrift, en gaf zij het aanzijn aan een nieuwe levens- en wereldbeschouwing, gegrond op het Woord Gods.

Luther was haar bezielde profeet. In de worsteling zijner ziel tot de kennis der waarheid gekomen, had hij uit het Woord Gods de diepe gedachte van de vrijheid der kinderen Gods door het geloof in Christus gegrepen en sprak hij zijne bevinding uit in een taal, welke het volk verstond en welke in Duitschland en daarbuiten de harten aangreep en bezielde tot den heiligen krijg. Tegelijkertijd, maar onafhankelijk van Luther, was Zwingli opgetreden als reformator. Hij werd de vader van de Zwitsersch-Gereformeerde Reformatie, welke, hoewel in menig opzicht zich aansluitend aan die van Luther, toch een eigen zelfstandig type vertoont en in onderscheiding van Luther's anthropologisch standpunt een bijbelsch-theologisch uitgangspunt neemt.

Naast Luther en Zwingli heeft Calvijn in de geschiedenis der Reformatie en hare ontwikkeling eene bijzondere beteekenis. Hij trad ongeveer twintig jaren na Luther op, kon zich aansluiten bij zijne voorgangers en vormt de verbindingsschakel tusschen het eerste en het tweede geslacht der Reformatie. Maar niet alleen is Calvijn leerling der eerste Reformatoren, hij heeft ook de reformatorische gedachten in organischen samenhang, in een welsluitend systeem gebracht, en door zijn machtig organiseerend talent vastheid en goeden gang aan de Reformatie gegeven.

In een tijd dat de Reformatie door onderlinge oneenigheid en verwarring dreigde ten onder te gaan, heeft hij bij vernieuwing moed en bezieling in de harten gestort, zoodat de stroom der Reformatie wijd en breed kon uit-

vloeien in de geschiedenis der menschheid en haar toekomst werd verzekerd.

Johannes Calvijn werd den 10 Juli 1509 in de kleine bisschopsstad Noyon, in Picardië, geboren. In zijn afkomst en opvoeding is op merkwaardige wijze het voorzienig bestuur Gods op te merken. Als Franschman behoorde hij tot die natie, welke door fierheid en adel van karakter, door den zin voor vorm en schoonheid, voor orde en regel uitmunt. Lefranc, die een schoon boek schreef over de jeugd van Calvijn, merkt op dat hij geboortig is uit een Picardisch geslacht, met zijn ontstuimig karakter en sanguinisch temperament, uit welk geslacht velen zijn opgestaan, die een krachtigen stoot gaven voor een nieuwe beweging. De familie Calvijn was afkomstig uit het dorpje Pont-l' Evêque aan de Oise, waar de Calvijns van oudsher het beroep van rivierschipper uitoefenden. Calvijn's vader was de eerste, die zich uit dien nederen stand had opgewerkt. Door zijn helder verstand en zijn uitnemende kennis had hij in den dienst van het bisschoppelijke kapittel, als griffier en zaakwaarnemer, een invloedrijke plaats verkregen, terwijl hij door zijn huwelijk met Jeanne Lefranc, uit een rijke familie, tot aanzien gekomen, in staat gesteld werd om zijne kinderen een goede opvoeding te geven. Calvijn's moeder was ijverig Roomschgezind, en nam den kleinen Johannes reeds vroeg mee ter vereering van beelden en reliquiën. De jonge Johannes ontving te Noyon een zorgvuldige opvoeding. Door de goede verhouding waarin Gérard Calvijn stond tot den adel in de omgeving, kon Johannes deelnemen aan het onderwijs van de zonen van de adellijke familie Montmor, zoodat hij als kind reeds de gelegenheid had zich de beschaafde vormen eigen te maken, die aan zijne verschijning, in weerwil van haar eenvoud, een aristocratisch karakter gaven.

Nauwelijks 14 jaren oud, in Augustus 1523, werd Calvijn naar Parijs gezonden om daar het Collège de la Marche te bezoeken. Hier had hij het voorrecht onderwijs te ontvangen van den humanist Mathurin Cordier, een beroemd opvoedkundige, die den jongeling inleidde in de Latijnsche en de Fransche taal. Slechts korten tijd kon hij van de lessen van Cordier genieten, want naar de gewoonte dier dagen bezocht hij het Collège Montaigu,

aan welks hoofd de woordvoerder der Sorbonne, Natalis Beda, stond, en waar hij kennis maakte met de middeleeuwsche methode van onderwijs en met de philosophie der scholastiek.

Hij was nu zoover gekomen, dat hij, naar den wensch van zijn hart, tot de studie der godgeleerdheid kon overgaan, toen zijn vader, die hoopte, dat zijn zoon met zijn schitterenden aanleg straks een hooge plaats in het staatsleven zou bekleeden, hem het verlangen te kennen gaf, dat hij de studie der rechtswetenschap zou kiezen. Op deze begeerte zijns vaders oefende invloed, dat deze met de geestelijkheid in Noyon op zóó ernstige wijze in strijd was geraakt, dat hij werd geëxcommuniceerd, en zelfs bij zijn sterven, 26 Mei 1531, geen absolutie ontving. De zoon gehoorzaamde. Of deze gehoorzaamheid hem zwaar viel, dan wel of hij zich gaarne met den wensch van zijn vader vereenigde, wijl onder den invloed van zijn neef Olivétanus reeds twijfelingen opgekomen waren aangaande de waarheid van de Roomsche kerk en religie, is niet zeker. Evenwel heeft hij later hierin de hand der voorzienigheid gespeurd.

In het laatst van 1527 of in het begin van 1528 verliet Calvijn de hoofdstad, en ging naar Orléans, waar hij het onderwijs volgde van den beroemden jurist Petrus Stella, een voorstander van de oude school. Hier vertoefde hij tot 1529, waarna hij vertrok naar Bourges, waar de rechtswetenschap op humanistischen grondslag werd onderwezen door den geleerden Andreas Alceati uit Milaan. Het verblijf te Bourges werd voor hem ook daardoor van gewicht, omdat hij hier kennis maakte met den Duitschen humanist en professor in de Grieksche taal, Melchior Wolmar, door wien hij in zijn liefde tot de klassieke studie gesterkt werd, en van wien hij onderwijs ontving in de Grieksche taal.

Met onvermoeiden ijver en met ijzeren wilskracht verdiepte Calvijn in zijn studententijd zich in de wetenschap. Na ingespannen dagtaak studeerde hij tot diep in den nacht, om het gehoorde zelfstandig te verwerken en in schoone taal uit te drukken, en wanneer hij des morgens ontwaakte, bleef hij nog een oogenblik liggen om het geleerde van den vorigen dag te herhalen en door te denken. Zoo staalde hij zijn sterk geheugen en streefde hij naar

orde en methode. Hij werd bewonderd door zijne medestudenten, en de professoren waardeerden zijne gaven zóó, dat hij te Orléans dikwijls meer leeraar dan leerling was, en hem eershalve het doctoraat werd toegekend. Doch ofschoon hij zich met buitengewonen ijver op de studie toelegde, was hij niet een eenzelvig lichtschuw student, die voor niets hart had dan voor het leeren. Integendeel, hij leefde te midden van een gezelligen kring, was dankbaar voor de vriendschap en bewees gaarne vriendendiensten.

Na den dood zijns vaders, 26 Mei 1531, begaf Calvijn zich opnieuw naar Parijs, om daar aan het Collège de France aan de voeten te zitten van de koninklijke lectoren, en zich voornamelijk aan de humanistische studiën te wijden. Hier gaf hij de eerste vrucht zijner studie uit, een commentaar op de twee boeken van Seneca over de zachtmoedigheid, met eene voorrede gedateerd 4 Mei 1532. Dit geschrift werd van alle zijden gewaardeerd en bevestigde zijn naam als geleerde.

Het bleek hoe vertrouwd hij was met de Grieksche en Latijnsche schrijvers, hoe keurig en zuiver hij zijne gedachten kon uitdrukken. Overigens was dit werk niet van ver strekkende beteekenis. De reformator in hem was nog niet ontwaakt. Hij stond nog geheel op humanistisch standpunt. Van de Heilige Schrift en de kerkvaders maakte hij slechts een spaarzaam gebruik. Doch later zou blijken, hoe noodig voor hem zijne rijke kennis en de oefening zijner gaven was, wanneer hij zijn juridische, theologische en litterarische kennis, zijn fijn taalgevoel en zijn gloedvollen stijl zou stellen in dienst van het evangelie.

Maar deze geleerde voorbereiding alleen kon hem niet in staat stellen als reformator op te treden. Daartoe moest God zelf beslag leggen op het hart van den jongen man en zijne gaven heiligen voor zijn dienst. Hoe de innerlijke ontwikkelingsgang van Calvijn geweest is en welke de nadere aanleiding geweest is voor zijne bekeering ligt bijna geheel in het duister. Volgens Beza zou Calvijn voor het eerst eenige kennis van de beginselen der Reformatie hebben ontvangen van zijn neef Olivétanus, en door dezen voor haar gewonnen zijn, zoodat hij met tegenzin de studie in de rechten zou hebben gekozen, en hij reeds in Orléans een Gereformeerde gemeente om zich zou hebben verza-

meld. Anderen zijn van oordeel, dat door den invloed van zijn leermeester Melchior Wolmar een omkeering in zijn leven plaats vond. Maar hiertegenover staat, dat Calvijn zelf verklaart in zijn brief aan kardinaal Sadoletus, dat hij eerst aanstoot genomen had aan de evangelische leer wegens hare nieuwheid, en dat hij eerst laat, na lang weerstand geboden te hebben, haar had aangenomen. Eindelijk kwam echter voor hem de beslissende ure. Calvijn sprak niet gaarne van zich zelven, maar in een schoonen brief, in 1539 aan kardinaal Sadoletus geschreven, geeft hij een beschrijving van iemand, die uit overtuiging van de dwalingen der Roomsche kerk zich afkeert en zich aansluit bij de Reformatie. Duidelijk gewaagt hij van zijn eigen bekeering slechts eenmaal, n.l. in de voorrede van zijn Commentaar op de Psalmen, waar hij zich met den dichter David vergelijkend, verhaalt hoe zijn vader hem als knaap bestemd had voor de studie der theologie, maar dat de hoop, dat zijn zoon later een hoog ambt in den staat zou bekleeden, zijn voornemen had veranderd. «Zoo is het geschied dat ik afgehouden werd van de studie van de philosophie om in de rechten te studeeren". «God heeft evenwel door den verborgen teugel zijner voorzienigheid mijn loop een andere richting gegeven. En wel heeft Hij ten eerste, wijl ik het bijgeloof van het pausdom al te hardnekkig toegedaan was, dan dat het gemakkelijk zou geweest zijn mij uit zoo diepen afgrond uit te trekken, mijne ziel, welke zich voor haar leeftijd al te zeer verhard had, door eene plotselinge bekeering tot leerzaamheid onderworpen. Nadat ik zoo een zekeren smaak der ware vroomheid had ontvangen, ontbrandde ik met zoo grooten ijver om voort te schrijden, dat ik de overige studiën wel niet geheel opgaf, maar wat meer koel voortzette. En nog was het jaar niet voorbij, toen allen, die naar de zuivere leer verlangden, tot mij, den nieuweling en beginner, kwamen, om van mij te leeren". Wanneer deze bekeering van Calvijn heeft plaatsgegrepen, is niet bekend, maar eenigermate zeker is, dat zij in het jaar 1533, en wel vóór October van dat jaar, is geschied. Maar deze ommekeer was een algeheele verandering, een breken met de idealen, die tot nog toe voor zijn geest leefden, en het begin van een nieuw leven en een nieuw levensdoel. Geen twijfel was er meer in zijne ziel. Zoo krachtig was zijn innerlijke

overtuiging omgezet, dat hij op eens ten volle beslist was. Hij voelde het, God zelf had zijn hand gevât, en daarom wilde hij van nu aan met al wat hij was en had, zijnen God toebehooren en Zijne eer zoeken.

Na zijne bekeering was Calvijn geen lang verblijf in Parijs meer gegund. Op Allerheiligendag 1533 hield Nicolaas Cop, bij het overnemen van het rectoraat aan de universiteit, eene rede over „De christelijke philosophie", in welke de noodzakelijkheid van een diep ingrijpende hervorming werd betoogd. Volgens de traditie zou Calvijn deze rede voor zijn vriend hebben vervaardigd. Maar hoe dit zij, deze rede bevatte een vernietigende kritiek op de Sorbonne en de geheele Scholastiek, en een openlijke aanvaarding van de grondbeginselen der hervorming, van wet en evangelie, van genade en rechtvaardiging. Doch het doel waarmee deze rede in den kring van de geleerden van Parijs werd gehouden, mislukte. Geweldig was de beroering, die zich van de vergadering meester maakte. De Sorbonne klaagde den rector aan, en deze moest overhaast de vlucht nemen. Ook Calvijn moest vluchten. Van nu af begint zijn onrustig zwervend leven, waarin hij, in tegenstelling met vroeger, zich geheel gaf aan den dienst des evangelies. In 1534 legde hij te Noyon zijne kerkelijke beneficiën neder, vertoefde daarna een tijdlang in Orléans, te Nérac, aan het hof van Koningin Margaretha, en elders. Geruimen tijd woonde hij in het huis van zijn vriend, den Canonicus du Tillet, te Angoulême, wiens rijke bibliotheek hem in de gelegenheid stelde zijne theologische kennis te verrijken en te verdiepen. Overal waar hij kwam wees de zwerveling, die geen rust meer had in zijn eigen land, de verdrukte Gereformeerden op de eeuwige rust, die er overblijft voor het volk van God.

In het najaar van 1534 scheen de toestand voor de Reformatie in Frankrijk gunstig. Koning Frans I had den steun noodig van de Duitsche Protestanten en wilde daarvoor allerlei concessies doen aan de Fransche Gereformeerden. De verdrukten kregen hope en noodigden zelfs Melanchton uit om in Frankrijk de kerkelijke zaken te regelen. Maar daar werden in den nacht van 17 op 18 October plakkaten tegen de mis en de misbruiken der Roomsche kerk, in pakkenden stijl geschreven, op onderscheidene plaatsen, zelfs aan de deuren van de koninklijke

slaapkamer, aangeplakt. Een hevige vervolging brak los. Calvijn, die toen juist in Parijs was, vluchtte, en kwam, niet zonder veel gevaren, met zijn vriend du Tillet in Februari 1535 over Straatsburg te Bazel.

Hier voltooide Calvijn in de stille eenzaamheid zijne «Onderwijzing in de Christelijke Religie" (Institutio christianæ religionis), zijn eerste groot reformatorisch werk, dat in Maart 1536 te Bazel in de Latijnsche taal het licht zag. Het was een boek van 514 bladzijden, in klein octavo formaat, dus ongeveer een vierde van zijn lateren omvang. De oorspronkelijke bedoeling van dit boek was voor zijn Fransche landgenooten een kleine schets van een leerboek te geven, enkele beginselen tot onderwijzing in de ware godsvrucht voor hen, die hongerden en dorstten naar Christus. Maar in de tweede plaats zou het boek een verdedigingsgeschrift zijn voor de Fransche Protestanten. In Frankrijk namelijk woedde de vervolging voort, en toen dit in Duitschland groote verbittering wekte, verdedigde Koning Frans I zich in een edict van 1 Februari 1535, dat men in Frankrijk zoo gruwelijk handelde niet met vrome menschen, maar slechts met Anabaptisten en oproermakers, die niet alleen den godsdienst, maar de geheele orde in den staat zochten om te keeren. Toen Calvijn dit hoorde, voltooide hij spoedig zijn leerboek en liet daaraan voorafgaan de beroemde voorrede aan Koning Frans, een geschrift dat in krachtige en keurige taal de passie, waarmede de schrijver bezield was, vertolkte, en dat genoemd mag worden een van de schitterendste verdedigingen, welke ooit voor het Christelijke geloof geschreven zijn.

Men moet den machtigen geest van Calvijn bewonderen dat hij, zoo jong nog, zulk een kostelijk boek kon schrijven. Hij was toen pas 26 jaren oud, en reeds zoo gevormd en beslist in zijn oordeel, dat hij bij de latere uitgaven geen woord behoefde te herroepen. Tweemaal heeft hij zelfstandig zijn eigen boek omgewerkt, de eerste maal in 1539 bij de tweede uitgave, toen de Institutie haar eenvoudig karakter aflegde en meer werd een handboek voor de theologie, en voor de tweede maal in 1559, toen de groote reformator met zijn rijken schat van kennis en ervaring winst kon doen en het boek een nieuwe systematische indeeling gaf. De Institutie heeft bij deze

uitgaven zeer gewonnen in omvang, in juistheid en scherpte van uitdrukking, maar in geen enkel opzicht is verschil van standpunt op te merken.

Terstond na de voltooiïng van dit boek, in 1536, verliet Calvijn het gastvrije Bazel, om een korten tijd te vertoeven aan het hof van de hertogin van Ferrara, de vrome zuster van Koning Frans I. Deze vorstin was der hervorming toegedaan en had een kring van vrome en geleerde mannen, uit Frankrijk gevlucht, aan haar hof opgenomen. Na hier een paar maanden te hebben doorgebracht, vertrok hij naar Frankrijk, niet met het doel om daar te blijven, maar om enkele familiezaken te regelen en dan naar Straatsburg te gaan, waar hij hoopte rustig te kunnen studeeren. Gods weg was echter anders. Vanwege den krijg tusschen Frans I en Karel V moest hij den zuidelijken weg inslaan, en kwam hij einde Juli of begin Augustus te Genève. Hij dacht hier slechts een enkelen nacht te blijven, doch de Heere had hem hier een werkkring bereid en bestuurde het zoo dat hij te rechter tijd in Genève kwam.

In Genève had door verschillende oorzaken, mede door den arbeid van Farel en Viret de Reformatie ingang gevonden, niet zoozeer op grond van eene religieuse opwekking, als wel tengevolge van een politieken vrijheidskamp, die de burgerij met behulp van Bern reeds sedert jaren met haar bisschop en den hertog van Savoye had gevoerd. In 1536 werd de strijd beslist. Op Zondag 21 Mei besloot de groote raad der stad met algemeene stemmen, dat Genève naar den Woorde Gods zou leven. Maar al was de Reformatie officiëel ingevoerd, daarmede was de stad nog niet gereformeerd. Er waren nog vele Roomschgezinden, die ofschoon om politieke redenen medegegaan met het verjagen van den bisschop, toch Roomsch wilden blijven en in het geheim de mis vierden. Van de hoofden der reformatorische partij waren er slechts weinigen, voor wie het evangelie een zaak des harten, een kracht Gods tot zaligheid en heiliging geworden was. En voor de breede schare beteekende vrijheid van het pausdom slechts vrijheid tot losbandigheid en zedeloosheid. Farel zegt van den aard der bekeering in Genève: »Zij haatten de priesters en aten op de vastendagen vleesch".

Farel en zijn helpers deden al het mogelijke om het volk te onderwijzen en in het rechte spoor te leiden,

maar zij konden de geesten niet beheerschen. Hij gevoelde dat hij zou bezwijken en nu smeekte hij den Heere dat God een machtiger dan hij was, zou zenden, die met vaste hand de teugels kon houden. Daar hoorde hij, dat de schrijver der Institutie in de stad gekomen was. Als een stem des hemels drong het Farel in de ziel: »Ziehier het antwoord op uw smeeking, de sterkere is gekomen." Het was reeds laat in den avond dat Farel, als een hert gejaagd, naar Calvijn's verblijfplaats ijlde, en hem verzocht in Genève te blijven en daar in de onzekere en verkeerde toestanden orde te scheppen. Calvijn, die nog nimmer aan praktischen arbeid zijne krachten had beproefd, wees dat verzoek af met het oog op zijn jeugd en onervarenheid, en op zijn behoefte aan verdere studie. Doch met een donderstem, waarmede hij reeds zoo vaak de massa had bezworen, riep Farel hem toe: «Gij spreekt van uwe studie en rust; welnu, ik verklaar u thans in den naam van den almachtigen God, dat als gij in zoo grooten nood der kerk uwe hulpe ons onthoudt, en u zelven meer dan Jezus Christus zoekt, God uwe studiën en uwe rust vervloeken zal." Voor zulk een krachtigen aanval moest Calvijn bezwijken. Hij zegt hiervan in 1547 in zijn voorrede op de Psalmen: »Door namenloozen schrik bevangen liet ik mijn voorgenomen reis varen; wijl ik echter mijn schuchterheid en mijn neiging om mij terug te trekken wel kende, liet ik mij niet tot het overnemen van een bepaald ambt binden."

Dit feit is een beslissend keerpunt in het leven van Calvijn geweest. Het was hem, alsof de hand Gods hem had aangegrepen. Hij hoorde in de woorden van Farel de roepstem des Heeren, waaraan hij onvoorwaardelijk moest gehoorzamen. En toen dit voor hem zeker was geworden, achtte hij zich geroepen, voor de eere Gods al zijn krachten te geven, en trouw te staan op de post waar zijn Meester hem gesteld had.

Calvijn begon zijn werk in Genève als leeraar in de theologie en hield daartoe in de kerk St. Pierre voorlezingen over de H. Schrift. Eerst in 1537 werd Calvijn tot predikant aangesteld, nadat zijn bekwaamheid algemeen erkend was. Dit leerambt bood hem een welkome gelegenheid om de H. Schrift beter te verstaan en een omwerking van zijne «Institutie" voor te bereiden. Eerst

trad Calvijn zeer bescheiden op en achter Farel terug. Maar langzamerhand kwam hij door zijne krachtige persoonlijkheid vanzelf op den voorgrond. Met Farel nam hij deel aan de invoering van de Reformatie in Waatland (1536). Met groot succes bestreed hij de Wederdoopers. Voor het onderwijs der jeugd en der burgerij vervaardigde hij een catechismus, niet in vragen en antwoorden, en in aansluiting hiermede, volgens opdracht van den raad der stad, eene geloofsbelijdenis in 21 artikelen, welke spoedig tot religieuse grondwet van de republiek werd verheven. Heel de burgerij moest haar bezweren. De raad gaf het voorbeeld, en vervolgens kwamen de burgers tien bij tien in de kathedraal om de belijdenis des geloofs openlijk door het opsteken der handen te aanvaarden, »God de eer gevende door de belijdenis der waarheid". Die den eed niet wilde doen, verloor het burgerrecht en moest het land verlaten.

Maar nog meer verlangde Calvijn. Hij wilde, dat de Gereformeerde kerk van Genève zich ook geheel als kerk van Christus, als een vergadering van geloovigen zou openbaren, dat de in het pausdom verdorven Bijbelsche tucht zou worden hersteld en wel met het drievoudige doel, opdat de naam van Christus niet gelasterd werd, de zondaars tot berouw zouden komen en de andere leden voor het kwade zouden worden bewaard. Mannen, zuiver in belijdenis en wandel, moesten worden benoemd om met de predikers voor orde en tucht te waken. Hij had reeds in het zesde hoofdstuk van de eerste uitgave der Institutie de noodzakelijkheid der kerkelijke tucht uitgesproken, en den 21 Februari 1538 schreef hij aan Bullinger: »Een duurzame kerk zullen wij niet hebben, tenzij de oude apostolische kerkelijke tucht wordt hersteld. Maar wij hebben niet eenmaal kunnen verkrijgen, dat een zuivere, heilige waarneming der excommunicatie werd ingevoerd, en dat de stad, welke, in verhouding tot de grootte, overbevolkt is, in afzonderlijke gemeenten ingedeeld wordt. Zooals de ongedeelde ambtsvervulling met zich brengt kent de meerderheid des volks ons meer als predikers dan als zieleherders."

Aanvankelijk scheen de strenge uitvoering der wetten goede gevolgen te hebben. Maar spoedig kwam er reactie en de oppositie werd weldra zoo sterk dat zij bij de

verkiezing van 3 Februari de overhand kreeg. En toen de predikanten op de kansels ijverden tegen de ongehoorzamen, verbood de raad der stad hun, zich verder met de politiek in te laten.

Bij deze moeilijkheid kwam een conflict met Bern. In dezen machtigen Gereformeerden staat, die de vrijheid van Genève had bevorderd, was een Lutherschgezinde meerderheid aan het bewind gekomen, en deze verlangde van den raad van Genève, dat men ook in Genève zich naar de kerkelijke gebruiken van Bern zou schikken. Farel had bij de reformatie in Waatland en in Genève sommige nog in Bern gebruikelijke ceremoniën bij het avondmaal en den doop, en eenige feestdagen afgeschaft. Calvijn achtte deze uiterlijke dingen van geen overwegende beteekenis, doch toen de raad van Genève den 11 Maart besloot aan het verlangen van Bern te voldoen, zag hij hierin een ingrijpen van de overheid in het kerkelijke gebied, en zijn geweten verbood hem in geestelijke zaken de bevelen van de overheid te volgen.

Paschen naderde, waarop het avondmaal zou gehouden worden. Herhaaldelijk liet de overheid Calvijn en Farel voor zich komen om hen te bewegen, het avondmaal naar Berner gebruik te bedienen, maar zij weigerden. Calvijn noemde zelfs van den kansel af de overheid „een College des Satans". Op Paasch-Zondag gingen Calvijn en Farel, door gewapende vrienden vergezeld, naar de kerk, en verklaarden, dat zij, vanwege de in de stad heerschende kerkelijke en zedelijke misstanden het avondmaal niet zouden bedienen. Daarmede hadden zij de brug achter zich afgebroken.

Des Dinsdags na Paschen, 23 April 1538, sprak de raad van Genève, onder goedkeuring van de burgerij, de afzetting en verbanning van Calvijn en Farel uit. „Goed zoo" riep Calvijn uit, toen hij de uitspraak vernam, „indien wij de menschen gediend hadden, zoo werden wij slecht beloond, maar wij dienen een grooten Heer, die ons beloonen zal".

Er is niet geheel ten onrechte aanmerking gemaakt op de taktiek van Calvijn. Hij zelf erkende later wel eens te heftig en te streng geweest te zijn. Hij noemt de jaren die hij in Genève doorbracht voor zijn verbanning zijn eersten leertijd. Maar in de zaak van het geschil had

Calvijn gelijk. Hij was overtuigd in dezen Gods wil te betrachten.

In de voorrede van zijn Commentaar op de Psalmen zegt hij: „Ik, die beken, van nature vreesachtig te zijn en weinig moed te bezitten, werd voor dezen mijnen eersten leertijd gedwongen, tegenover dezen geweldig woedenden stroom stand te houden". Het ging toch om het groote beginsel van de zelfstandigheid en onafhankelijkheid der kerk, om de vraag of de kerk naar den wil van Christus zou worden geregeerd of niet.

Uit Genève verbannen, werd Calvijn door Bucer uitgenoodigd, in Straatsburg te komen en daar de verzorging van de Fransche vluchtelingen-gemeente op zich te nemen. Doch Calvijn weigerde aanvankelijk. Hij beefde, na de ervaringen in Genève opgedaan, voor een nieuwe werkzaamheid terug. Maar toen Bucer hem dreigde met het lot van Jona, gaf hij gehoor en ging in September 1538 naar Straatsburg.

Het verblijf in Straatsburg is voor Calvijn zeer gezegend en van rijke beteekenis geweest. Straatsburg was in den korten tijd tusschen Zwingli's dood en den Schmalkaldischen oorlog van wereldhistorische beteekenis, het voornaamste centrum van het Gereformeerd Protestantisme. Hier woonde Bucer, een man van eminente beteekenis, juist in die jaren op de hoogte zijner krachtsontwikkeling, temidden van een breeden kring van uitstekende mannen: Capito, Hedio en anderen. Hier was een beroemde school, die onder de leiding van Johannes Sturm zeer velen tot zich trok, en aan welke school Calvijn voor de hoogste klasse theologische voorlezingen hield. Hier in de vrije rijksstad kwam hij in aanraking met vele voormannen der Reformatie. Van hier uit nam hij deel aan de verschillende godsdienstgesprekken, die ten doel hadden de eenheid tusschen de oude en de nieuwe kerk te herstellen. Op deze vergaderingen ontmoette hij de groote mannen van zijnen tijd, en trad met hen, in het bijzonder met Melanchton, in innige vriendschap. Hij maakte kennis met de Duitsche toestanden, zag daar de gebreken van de Lutherse kerk, vooral het gebrek aan tucht en de afhankelijkheid der kerk van den staat. En hoewel Calvijn steeds Melanchton en Bucer zocht te sterken in de zuivere reformatorische overtuiging heeft hij met liefde en opgewektheid medege-

werkt aan het bereiken van het doel der godsdienstgesprekken: de eenheid in het godsdienstige. Deze godsdienstgesprekken zijn ook voor Calvijn zelf van groote beteekenis geweest, wijl zijn blik werd verruimd en hij meer praktisch bekwaamd werd, om straks op te treden als de reformator, die niet alleen aan één stad en aan één land, maar aan het gansche Protestantisme behoorde.

In Straatsburg had Calvijn de gelegenheid zijne beginselen dieper in te denken en beter tot uitdrukking te brengen. De overheid liet hem als predikant van de Fransche vluchtelingen-gemeente de vrije hand in de inrichting en ordening der gemeente. Hij sloot zich aan bij de in Straatsburg geldende liturgie, welke zóó overeenstemde met zijn ideaal, dat hij ze met eenige wijziging kon overnemen en later in Genève invoeren. Ook leerde hij in Straatsburg de macht van het kerkgezang waardeeren, en wijl hij van oordeel was, dat hiervoor „geen betere en voor dat doel meer geschikte liederen te vinden zijn dan de psalmen Davids, die de H. Geest hem ingegeven heeft", berijmde hij zelf eenige psalmen naar melodieën van een musicus in Straatsburg, en gaf ze verrijkt met een achttal psalmen van Clément Marot in 1539 uit, opdat dit eerste psalmboekje in de Fransche Gereformeerde kerk in Straatsburg bij den kerkedienst zou worden gebruikt. In Straatsburg vond Calvijn ook den tijd, zijne Institutie om te werken, en aanmerkelijk verbreed en verrijkt uit te geven (1539). In dezen tweeden vorm was de Institutie geworden een compleet handboek voor de theologie; van deze omgewerkte Institutie gaf hij in 1541 eene Fransche vertaling. Later heeft hij nog meermalen dit werk uitgegeven; bijzonder bekend is de uitgave van 1559, in welke hij de rijke stof indeelde in 4 boeken: 1. Van de kennis van God den Schepper, 2. Van de kennis van God den Verlosser, 3. Van den H. Geest, en hoe de genade van Christus verkregen wordt en 4. Van de kerk en de genademiddelen. Naast dit hoofdwerk begon Calvijn ook met het tweede deel van zijn program, de Bijbelverklaring, en gaf hij in 1539 als eerste van zijn talrijke voortreffelijke commentaren: den brief aan de Romeinen.

De litterarische vruchtbaarheid van den reformator is wel het beste getuigenis, hoe goed Calvijn zich in Straatsburg thuis voelde. Eén ding ontbrak hem echter,

een voldoend inkomen. Hij genoot geen vast salaris tot 1 Mei 1539, toen de overheid hem een aanstelling gaf op een salaris van f 52 jaarlijks (ongeveer 520 gulden naar ons geld), hetgeen niet voldoende voor hem was om van te leven. Uit zijne brieven in die dagen geschreven, blijkt dat hij veel met geldgebrek had te worstelen. Desniettemin drongen zijne vrienden er bij hem op aan om te trouwen, en mede door hun bemiddeling vond hij een vrouw, zooals hij voor zich gaarne wenschte, „kuisch, gewillig, bescheiden, spaarzaam, geduldig en die voor de gezondheid van haar man goede zorg droeg". In de eerste dagen van 1540 verbond Farel hem in het huwelijk met Idelette van Buren, de weduwe van een door hem bekeerd Anabaptist, een vrouw gesproten uit een adellijke familie, die in de buurt van Luik woonde.

Zoo werd Calvijn geheel tehuis in Straatsburg, en het scheen alsof hier bestendig zijn woonplaats zou zijn; de Heere bestuurde het echter zoo, dat Calvijn te Genève zijn levenstaak zou volbrengen. Daar was korten tijd na Calvijn's vertrek de rust teruggekeerd, maar weldra rezen nieuwe moeilijkheden. De Roomschen zochten hun verloren invloed te herwinnen. In Maart 1539 zond de als humanist beroemde kardinaal Sadoletus aan zijn „dierbare broeders, de syndici, den raad en de burgers van Genève" een listig gesteld schrijven, om hen te bewegen, tot de Roomsche kerk terug te keeren. Wijl niemand optrad tot weerlegging van dat geschrift, vervaardigde Calvijn op verzoek zijner vrienden, een „Antwoord op den brief van Sadoletus", waarin hij de beschuldiging, dat de burgers van Genève zich van de kerk afgescheiden, en daardoor de zaligheid, welke alleen in den schoot der Roomsch-Katholieke kerk genoten wordt, verloren hadden, weerlegde, en in krachtige taal uit den vollen rijkdom zijner theologische kennis aantoonde, dat de Reformatie wel de kerk der Middeleeuwen tegen zich, maar het Woord Gods en de Apostolische kerk voor zich had. Hij besloot dit werk met twee belijdenissen, namelijk van een dienaar des evangelies en van een lid der kerk, welke zoo warm en overtuigend geschreven zijn, dat men, niet geheel ten onrechte, gemeend heeft, daarin de ervaring zijner eigen bekeering te kunnen lezen. Calvijn's antwoord maakte diepen indruk op de burgers van Genève, vooral omdat

men daar volstrekt geen begeerte had om zich weer onder het Roomsche juk te buigen. Doch het leven in Genève werd weldra door innerlijke verdeeldheid, door den strijd tusschen de aanhangers van Calvijn, de Guillermins, en hun tegenstanders, de Artichauds, geschokt, terwijl wanorde en uitspatting heerschte bij een deel der bevolking. En toen de raad der stad, in Maart 1539, in een verdrag met Bern politieke rechten prijsgaf, was de zege der vrienden van Calvijn beslist. Gevolg was, dat de predikanten in Genève hun ambt neerlegden. In dezen nood werd door den raad der stad besloten, 21 Sept. 1540, Calvijn naar Genève terug te roepen, en gezanten te zenden naar Straatsburg om hem te bewegen weder te keeren. Lang bood de groote reformator tegenstand, niet met het doel om daardoor te bewerken, dat Genève zich willoos aan hem overgaf, maar omdat de strijd, vroeger doorleefd, hem levendig voor den geest stond, en hij terugbeefde voor nog geweldiger kamp. Maar de smeekstem was zoo dringend, en de roeping zoo groot, dat Calvijn eindelijk met een bekommerd hart toegaf. De eenige voorwaarde, die hij stelde, was „dat men een kerkorde zou opstellen, en hem eenige leden van den raad toevoegen, opdat hij met hen daarover zou kunnen handelen". Calvijn was zich bewust, zooals hij aan Farel schrijft, dat hij in deze zaak „niet zijn eigen meester was, en dat hij God zijn hart ten offer bracht". Zoo keerde Calvijn den 13den September 1541 in Genève terug.

De tijd van vorming en voorbereiding voor het groote reformatorische werk was voorbij. Reeds had Calvijn zijn beschouwing over God en Zijn werken en over den dienst Gods in zijne Institutie uitgewerkt. De Straatsburger uitgevers van zijne werken hebben naar waarheid gezegd, dat Calvijn zijn Institutie herhaaldelijk heeft aangevuld en uitgebreid, maar dat hij zakelijk niets aan dit werk heeft veranderd. Natuurlijk steunde Calvijn in zijn theologie op zijn voorgangers: Luther, Melanchton, Erasmus, Zwingli, Bucer en Farel. Calvijn is de laatste der reformatoren. Hij was een geleerde, die den arbeid zijner voorgangers niet ongebruikt liet. Doch al is het waar, dat hij meer een organiseerende dan scheppende geest was, toch mag niet worden gezegd dat hij de gedachten van andere theologen eenvoudig heeft

overgenomen. Hij heeft de ideeën zijner voorgangers in zich opgenomen, doorgedacht, aangevuld, en al wat hij als goddelijke waarheid had leeren verstaan tot een volledig afgerond stelsel verwerkt en getracht zijne beginselen in de praktijk te realiseeren.

In zijn jeugd heeft Calvijn ter school gegaan bij de humanisten, en hij is op lateren leeftijd humanist gebleven, doch hij heeft zijn humanisme gesteld in dienst van de Reformatie. Bij Luther sloot hij zich van den beginne zeer nauw aan. In de ervaring van de zekerheid des heils, in de leer van de erfzonde, van het diepe bederf des menschen, van de gerechtigheid door het geloof in Christus is er geen onderscheid tusschen Luther en Calvijn. Geen wonder, dat hij ook groote achting voor Luther had. Hij noemde Luther in zijn boek tegen Pighius „den uitnemenden apostel van Christus, door wiens werk en dienst hoofdzakelijk de zuiverheid des evangelies in dezen tijd is hersteld". Hij voelde zich zeer vereerd, toen Luther, in een brief aan Bucer in Straatsburg (14 Oct. 1539), dezen opdroeg zijn groete over te brengen aan Calvijn, „wiens boeken ik met groot genoegen gelezen heb". En Calvijn schreef 25 Nov. 1544 aan Bullinger: „Dikwijls heb ik bij mij zelf gezegd: al zou hij mij ook voor een duivel uitschelden, zoo zou ik hem toch altoos vol eerbied erkennen als een groot dienstknecht Gods, hoewel hij naast de kostelijke deugden ook aan groote gebreken lijdt". Calvijn had dus vele aanrakingspunten met Luther, maar toch is hij naast Luther zijn eigen weg gegaan, heeft hij zijne beginselen onder een bepaald gezichtspunt streng logisch doorgedacht en uitgewerkt tot een eigen systeem, en naar die beginselen practisch als reformator gearbeid. Van Bucer heeft Calvijn veel geleerd, maar wat Bucer wilde, heeft Calvijn meer consequent uitgewerkt en meer duidelijk voorgesteld, en met name zijn gedachte over de sacramenten en de tucht in praktijk kunnen brengen. Met Zwingli heeft Calvijn gemeen het theologisch uitgangspunt, waarbij de christen, vrij van de tusschenkomst van een mensch of van een kerkelijk instituut, van God alleen voor zijn zaligheid afhankelijk is. Doch al leerde Zwingli, in overeenstemming met dit grondbeginsel, de praedestinatie, de geestelijke opvatting van kerk en sacrament, de roeping van den christen om ook in het publieke leven God te

dienen, zijn opvatting van de zonde en de verzoening was te ondiep; in zijn leer was geen eenheid. Calvijn heeft deze gebreken weten te vermijden, de abstract wijsgeerige ideeën uitgebannen en zich zoo nauw mogelijk aangesloten aan de H. Schrift.

De H. Schrift is het uitgangspunt van Calvijn. Niet de kerk beslist over de waarheid, maar alleen God, die in Zijn Woord tot ons spreekt. In de H. Schrift leeren wij God en Zijne werken recht kennen, en Zijne barmhartigheid in Christus jegens ons verstaan. De openbaring en de ervaring des heils zijn ten nauwste verbonden. De persoonlijke verzekerdheid des geloofs en de onwrikbare overtuiging van de waarheid der H. Schrift zijn in den diepsten grond één. De H. Schrift heeft haar aanzien en gezag niet van de kerk, maar van den H. Geest, die in haar spreekt, en die in onze zielen getuigenis geeft, dat het Woord de waarheid is en dat wij kinderen Gods zijn.

Maar Calvijn blijft niet staan bij de persoonlijke ervaringen van het zieleleven, maar hij klimt op uit het schepsel tot den Schepper, uit het veranderlijke tot den onveranderlijken raad van God. Hij doet dat niet, omdat de consequentie van zijn logisch denken hem er toe dreef, maar omdat de Schrift hem aldus had onderwezen, en hij in zijn zielservaring zoo geleid werd. De genade Gods in Christus en de uitverkiezing staan voor Calvijn niet naast of tegenover elkander, maar de gave van Christus is vrucht van het eeuwige welbehagen en de liefde Gods. De genade Gods is verkiezend van aard en het evangelie is bekendmaking van dien genadigen heilswil, want „wij zullen nimmermeer klaarlijk, gelijk het betaamt, overtuigd en overreed zijn, dat onze zaligheid voortvloeit uit de fontein van Gods onverdiende barmhartigheid, voordat zijn eeuwige verkiezing ons zal bekend geworden zijn, welke de genade Gods klaar en helder maakt door deze vergelijking, te weten, dat Hij niet alle menschen in het gemeen tot de hoop der zaligheid aanneemt, maar sommigen geeft, hetgeen Hij anderen weigert". (Inst. III, 21).

Van de hoogheid en de verhevenheid Gods en de nietigheid des menschen heeft Calvijn met overtuiging en bezieling gesproken. God de Heere is de onafhankelijke, de volkomen heilige God, die door Zijn almachtige kracht alles heeft geschapen, en die door Zijn souvereinen wil het

lot aller schepselen heeft bepaald, en alzoo regelt, dat niets geschiedt buiten en tegen Zijnen wil. Al wat geschiedt dient wel tot heil van den mensch, van de kerk, doch het laatste doel van Gods werken is niet hierin gelegen, maar in de openbaring van de heerlijkheid en de eere Gods. Calvijn aanvaardt, wat de Schrift leert omtrent de souvereine vrijmacht Gods, die heel het wereldgebeuren beheerscht, met wijsheid en recht het goddelijke raadsplan volvoert en doet medewerken tot heil van Zijn volk en tot eer van Zijn Naam.

Aan dien wil Gods is alles onderworpen. Ook de zonde, al heeft zij haar oorsprong niet in God, staat onder Zijn bestuur, en moet medewerken tot Zijn glorie. Voorts is God goed, ook voor de gevallen wereld. Hij schenkt een schat van zegeningen voor het natuurlijke leven, handhaaft in den gevallen mensch den zin voor orde, recht en liefde, zoodat een menschelijk samenleven op aarde mogelijk is. Maar bovenal is Zijn wil zaligmakende genade, die op grond van Christus verzoening door den nacht van zonde en ellende heen tot het eeuwige leven leidt, van welke zaligheid Hij door den H. Geest de innerlijke zekerheid schenkt.

Alles moet den Heere dienen. Gelijk heel onze existentie in alle deelen door God wordt gedragen, zoo moet ook alle ding, elk levensterrein dienen tot roem van 's Heeren majesteit. De gemeente, door Christus verlost, is in het bijzonder geroepen om de deugden Gods te verkondigen en heeft het voorrecht ontvangen, bewust en gewillig God te dienen. De geloovigen behooren niet zichzelven, maar zijn Gods eigendom. Zoo krijgt het zedelijk leven waarde. Zoo wordt het 's levens liefde om niet alleen naar sommige, maar naar alle geboden Gods te wandelen. Zoo wordt heel het leven eens Christen gewijd den almachtigen Schepper, die in Christus Jezus zijn Vader is geworden.

Zoo heeft Calvijn geleerd en geleefd. Gods wil stond ten allen tijde voor hem. Hij wandelde als in de tegenwoordigheid Gods. Dit wil niet zeggen, dat hij geen karaktergebreken had, geen fouten heeft begaan. Hij moest bestendig strijden tegen zijn heftig temperament. Doch tegen „dit wilde dier" zooals hij zelf het noemt, stond hij steeds op wacht. Maar in weerwil van zijn gebreken was het zijn

begeerte geworden, zooals zijn zegel aanduidt, zijn brandend hart den Heere ten offer te brengen. Het is zijn eigen levensovertuiging hetgeen hij in het begin van zijn Institutie verklaart, dat de hoofdsom der menschelijke wijsheid bestaat in de kennis Gods en van onszelf, en dat de ware religie verbonden is met een ernstige vreeze Gods. De innerlijke zekerheid, in den dienst Gods te staan, werktuig van den almachtigen, alomtegenwoordigen God te zijn, gaf den man, die van zichzelven bekende, dat hij van nature zeer vreesachtig was, den onwrikbaren moed en de onweerstaanbare kracht om pal te staan in den voor hem zoo moeilijken strijd, en het groote werk der Reformatie te verrichten.

Terstond na zijn terugkeer in Genève begon Calvijn met grooten ijver aan zijn taak: de organisatie van het kerkelijke leven. De liturgie werd in aansluiting met de Straatsburgsche orde geregeld. Voor de onderwijzing der jeugd werd een catechismus opgesteld, welke geruimen tijd ook in andere landen is gebruikt en op de samenstelling van latere catechismi van grooten invloed geweest is. Maar het zwaarste werk was het opstellen van een nieuwe kerkorde. Terstond op den 13den September 1541, toen hij zich voorstelde aan den raad der stad, vroeg hij de instelling van eene commissie uit den raad, die met hem een nieuwe kerkorde naar eisch des Evangelies zou opstellen.

Het ontwerp der commissie werd na eenige veranderingen den 20 November 1541 goedgekeurd en in naam van den almachtigen God afgekondigd „opdat het geestelijk regiment, zooals de Heere in Zijn Woord ingesteld heeft, in een goeden vorm gebracht, onder ons ingevoerd en gehandhaafd worde."

De kerk is volgens Calvijn de georganiseerde gemeenschap der geloovigen. Christus zelf is koning der kerk, en heeft voor haar wetten gegeven, die door heel de kerk, door de ambtsdragers en door de leden onveranderlijk moeten worden geëerbiedigd. Hij deelt zijn macht met niemand ter wereld, laat geen enkele macht toe over zijne kerk te heerschen, maar wil alleen koning zijn. Wel gebruikt hij voor de regeering der kerk den dienst van menschen, maar behalve, dat hij aan de ambtsdragers in de kerk zijn wil, waarnaar zij moeten handelen, heeft voorgeschreven,

regeert hij de zijnen ook nog op andere wijzen, hetzij middellijk, hetzij rechtstreeks. Dit beginsel van het koningschap van Christus sluit in zich, dat heel de regeering der kerk, heel de gang van zaken naar het Woord van den koning moet worden ingericht.

Calvijn kon in hoofdzaak zijne gedachten over de inrichting en regeering der kerk zien verwezenlijkt, zoodat hij aan het begin van de ordonnances ecclésiastiques (kerkorde) van Genève kon schrijven: „Om die reden heeft het ons goed gedacht, dat het geestelijk bestuur, zooals onze Heere ons heeft voorgehouden in Zijn Woord, in een goeden vorm werd gebracht, om ingesteld en gehandhaafd en waargenomen te worden onder ons". Een consistorie werd ingesteld, bestaande uit de predikanten der stad en twaalf door den raad der stad gekozen oudsten, dat wekelijks vergaderde, onder voorzitterschap van een der syndici, en tot taak had te waken voor de orde en de tucht in de gemeente. De raad der stad wilde oorspronkelijk aan den kerkeraad slechts toestaan vermaning en terechtwijzing, en zich zelven voorbehouden het recht van beslissing over de uitsluiting van het avondmaal. Maar Calvijn wilde op dit punt niet toegeven. De tucht moest tot en met de excommunicatie blijven bij het consistorie. Alleen gaf hij toe, dat, wanneer het noodig werd iemand te straffen en te dwingen, dit aan den raad der stad zou worden bekend gemaakt, opdat deze, als de uitvoerder van den goddelijken wil tot bestraffing van het kwaad, de hardnekkige zondaren zou straffen, desnoods met het zwaard.

Voor het eerst was nu in de kerken der Reformatie een kerkinrichting tot stand gekomen, waarbij de zelfstandigheid en de zelfregeering der kerk in praktijk werd gebracht. De kerk had niet alleen het evangelie te prediken, maar zij was een georganiseerde gemeenschap met een eigen taak. Uit de leden der gemeente werden opzieners gekozen, die met de predikanten opzicht en tucht oefenden, terwijl de gemeente door hare diakenen barmhartigheid bewees aan armen en kranken.

De overheid had naar Calvijn's opvatting ook een eigen levensgebied. Zij is dienaresse Gods, en moet het recht Gods in de samenleving handhaven. Daartoe is haar het zwaard gegeven tot straf der boozen en tot bescherming der goeden. De staat mag niet ingrijpen in het recht der

kerk en heeft geen macht over het geweten, maar hij moet met de hem ten dienste staande middelen medearbeiden tot de komst van Gods koninkrijk; de ware kerk beschermen, de afgoderij uitroeien en waken voor de handhaving van de eerste en tweede tafel der wet.

Dienovereenkomstig werd een reeks van wetten gemaakt, die heel het leven, zoowel het openbare en het huiselijke, als het godsdienstige leven regelden. Hierbij grepen de bevoegdheden van de kerkelijke en de wereldlijke overheid herhaaldelijk in elkander. Nu was men in de dagen der Reformatie er wel aan gewoon, dat de overheid ingreep in het private leven, maar het was de vraag, of de bevolking van Genève op den duur den last dezer wetgeving wilde dragen, en het zelfgevoel van de oude burgerij zich niet zou verzetten tegen den oppermachtigen invloed van den Franschen vreemdeling.

In den eersten tijd onderwierp zich het volk, wijl het gevoelde, dat in Genève alles in de war was en een vaste orde en tucht noodzakelijk was. Calvijn genoot ook een zoo groot vertrouwen dat de overheid telkenmale zijn raad inwon ook in politieke aangelegenheden. Door zijn invloed kwam 3 Februari 1544 een verdrag met Bern tot stand, waardoor de oude strijd werd bijgelegd, en de Artichauds, de vroegere tegenstanders van Calvijn in de stad konden terugkeeren. Maar de strengheid, waarmede de wetten werden gehandhaafd, prikkelde weldra tot verzet. Op het aantasten van de goddelijke waarheid was, evenals op hoogverraad, de dood der verbranding gezet, lastering van Gods naam werd, evenals echtbreuk, ontucht en vergrijp tegen de ouderlijke macht, met den dood bedreigd. Verzuim van kerkbezoek, weelde in kleederdracht, spel, dans en tooneelvoorstellingen werden streng gestraft. De strengheid lag nog meer aan de overheid dan aan Calvijn. Van 1542—1546 zijn er 58 personen ter dood gebracht en 76 verbannen. Gedurende de pest, die in 1545 Genève teisterde, werden 34 vrouwen verbrand of gevierendeeld, op grond van een aanklacht, dat zij door toovermiddelen de ziekte hadden verbreid. In 1546, op Zondag na Paaschfeest, werd om aan de liefde der Geneefsche burgers voor het tooneel tegemoet te komen, een bijbelsch spel opgevoerd. Dit vond zoozeer bijval dat een paar weken daarna een nieuwe voorstelling zou

plaats hebben. Maar nu kwam er van de zijde der strengere richting zulk een verzet, dat men in het vervolg alleen in scholen stukken opvoerde, en dat andere tooneelvoorstellingen slechts zelden werden gehouden. Hierbij kwam nog, dat vele Fransche Gereformeerden, uit hun land om het geloof gevlucht, in Genève kwamen en daar burgerrecht ontvingen.

Het verzet werd het eerst openbaar in 1546, toen Pierre Ameaux, lid van den kleinen raad, zich bij den wijn beklaagde over Calvijn, dat hij een slecht mensch was en een valsche leer voorstelde. Hij vond aanvankelijk steun in den raad van 200, maar werd op aandringen van Calvijn veroordeeld om in zijn hemd met ontbloot hoofd en een brandende fakkel in de hand, een rondgang door de stad te doen en dan voor het gerechtshof te verschijnen, om God en de rechters om genade te bidden. Moeilijker was de strijd tegen Ami Perrin, den kapitein der stad, die vroeger, als de leidsman der Guillermins, medegewerkt had tot het terugroepen van Calvijn. Perrin moest door het consistorie wegens een groote zonde worden bestraft, en nu kwam de vraag aan de orde, hoever de macht van den kerkeraad reikte. Een tijdlang werd het gevaar bezworen door het voorval met Jacques Gruet, die niet alleen de predikanten, maar zelfs Christus en de H. Schrift had gelasterd, en dientengevolge ter dood werd gebracht. Doch in hetzelfde jaar werd de verwarring in Genève zoo groot dat een burgerstrijd dreigde en Calvijn's leven gevaar liep. Een krachtige oppossitie van Calvijn's vijanden organiseerde zich onder leiding van Perrin. De tegenstand, waartegen Calvijn den strijd had te voeren, ging niet alleen tegen de oude aristocratische families, die hare vroegere eervolle positie wilden behouden, en zich niet aan het gezag van den vreemden indringer wilden onderwerpen, maar voornamelijk tegen dezulken, die geen afstand wilden doen van hun lichtzinnig leven, en die, niet zonder reden „libertijnen" genoemd, onder de bekoring van een pantheïstisch liberalisme, wilden wandelen naar het goeddunken van hun hart.

Het scheen in 1548, dat de gebeurtenissen van 1538 zich zouden herhalen. Met bekommernis zag Calvijn de toekomst tegemoet. De donkere stemming zijns harten werd nog vergroot, doordat den 29en Maart 1549 zijn geliefde

Idelette hem door den dood ontviel. Hierbij kwam nog, tot vermeerdering van zijn droefheid, dat de vrouw van zijn broeder Anton in zijn huis zich aan echtbreuk schuldig maakte. Maar hoe dieper de smart hem neerboog en de tegenwerking hem drukte, des te sterker openbaarde zich de zedelijke kracht en de grootheid van zijn karakter.

Dit bleek allereerst in den hernieuwden strijd met de aristocratische families der stad, die aan de kerk het recht van excommunicatie betwistten. Een lid der regeering Philibert Berthilier was van het avondmaal geweerd. De overheid beval, dat hij tot het avondmaal zou worden toegelaten. Doch Calvijn verklaarde liever te willen sterven, dan in dezen toegeven. Na jarenlång vruchteloos pogen om Calvijn te bewegen toe te geven moest eindelijk de raad der stad zwichten, en op advies van de Zwitsersche kantons moest Berthilier vrede maken met Calvijn en zoo werd in 1555 de algeheele onafhankelijkheid van het consistorie erkend.

Doch niet minder krachtig hield Calvijn stand tegen de aanvallen van theologischen aard. De eerste aanval kwam in 1542 van den zeer bekwamen Roomschen theoloog Albert Pigghe, uit Kampen, die tegen de prædestinatieleer van Calvijn een boek schreef: „Over den vrijen wil des menschen", een polemisch werk, dat naar het oordeel van Roomschen Pelagiaansch was, waartegen Calvijn in 1543 schreef: «Verdediging van de gezonde en orthodoxe leer". Maar bijzonder heftig was de aanval, dien Calvijn had te verduren, in 1551, van iemand uit den kring van hen, die om der geloofswil in Genève de toevlucht genomen hadden. Een voormalig Karmeliter monnik Bolsec uit Parijs, die in Genève als arts werkzaam was, ergerde zich aan de leer van de verkiezing en de verwerping, en was van oordeel, dat God daardoor voorgesteld werd als de oorzaak van de zonde. Den 16en October 1551 uitte hij in de congregatie zijne bezwaren op vrijmoedige wijze, waarschijnlijk aangemoedigd door de omstandigheid, dat Calvijn zelf niet tegenwoordig was. Doch ongemerkt kwam Calvijn de vergadering binnen en weerlegde hem met zóó krachtige tegenbewijzen, dat de vertegenwoordiger van de overheid, die tegenwoordig was, hem terstond als een aanrander van de heilige leer gevangen nam. Er ontstond over deze

zaak een langdurig proces, waarin ook het oordeel van Bazel, Zürich en Bern werd ingewonnen. Het advies dezer kerken was voor Calvijn een teleurstelling. Zij keurden de leer van Calvijn over de prædestinatie wel niet af, maar lieten zich toch zeer voorzichtig uit over de verwerping en drongen aan op zachtheid in het oordeel over Bolsec. Calvijn evenwel zette door. Den 18 Dec. 1551 zette hij zijne leer nogmaals in de congregatie uiteen, tengevolge waarvan Bolsec voor eeuwig uit de stad verbannen werd. Deze strijd werd de aanleiding tot het opstellen van den Consensus Genevensis, een theologisch tractaat over de absolute prædestinatie als eenig vasten grond van troost voor de geloovigen. Dit geschrift van Calvijn, in supralapsarischen geest gesteld, werd door velen weersproken en werkte niet mede tot de verzoening. Trouwens heel de gang van het proces tegen Bolsec scheen voor Calvijn's positie in Genève schadelijk te zullen worden. Men keurde de heerschzucht en de onverdraagzaamheid van Calvijn af. Zelfs van zijn vrienden kwamen er met hem in conflict. En de overheid liet het verzet voortwoekeren. Het volk spotte met de geestelijke leidslieden. Oproerige en lichtzinnige tooneelen werden dagelijks waargenomen. Des nachts zongen «de kinderen van Genève" ongepaste liederen op de wijze van psalmen. De tuchtmaatregelen van het consistorie vermochten tegen deze uitspattingen zoo goed als niets. Calvijn moest aan Bullinger klagen: «Zoover is het met de razernij gekomen, dat al wat ik zeg verdenking wekt. Zelfs wanneer ik zou zeggen, dat het op den middag helder is, zouden zij beginnen dit te betwijfelen". In de jaren 1552 en 1553 deed Calvijn bittere en droeve ervaringen op. Of hij steeds vrij uitgaat en met de noodige wijsheid handelde, is wel eens niet geheel ten onrechte betwijfeld. Scherpzinnigheid en tact hielden bij Calvijn niet altoos gelijken tred. Toch had Calvijn zijn tegenstander Bolsec goed doorzien. Deze ging later terug naar de Roomsche kerk en overstortte den leeraar van Genève met het vuil van den laster.

Intusschen was de roem van Calvijn naar buiten van jaar tot jaar gestegen. Met onverschrokken moed en met bewonderenswaardig talent was hij voor de beginselen der Reformatie opgetreden in zijn werk tegen het concilie van Trente: «Handelingen van de Trentsche Synode met

tegengift" (1547), waarin de tot dien tijd uitgevaardigde besluiten dezer vergadering onderzocht en weerlegd werden. Ook tegen het Interim, waardoor het Protestantisme in Duitschland met den ondergang bedreigd werd, toonde Calvijn zich een goed geharnast bestrijder. En toen na den val van Straatsburg, in den Schmalkaldischen oorlog Bucer de vlucht moest nemen naar Engeland, richtten de oogen van het geheele Protestantsche Europa zich naar Genève. Van alle zijden kwamen zij, die om des geloofswil uit hun land moesten vluchten, een toevlucht en rustige woonplaats zoeken in Genève. Onder hen waren aanzienlijke mannen, als de adellijke burgemeester van Noyon Laurent de Normandie, de Nederlandsche edelman, Jacob van Falais, een neef van Philips van Bourgondië, speelkameraad van Karel V, de markies Caracciolo, neef van paus Paulus IV. Er waren onder hen mannen van wetenschappelijke en geestelijke beteekenis : de beroemde Beza, de geleerde Jean Budé, die met zijn zwager Charles de Jonvilliers de voorlezingen van Calvijn over de H. Schrift woord voor woord opteekende en voor de pers gereed maakte, de Italiaansche reformator Bernardino Ochino. In den kring dezer hoogstaande mannen gevoelde Calvijn, van der jeugd af gewoon met aanzienlijken om te gaan, zich geheel op zijn plaats. En wijl deze vreemdelingen weldra burgers werden van de stad, ontving hij in hen ook een machtigen steun tegen de aristocratische families, die zich aan de leiding van de vreemden niet wilden onderwerpen. Jaren lang was Calvijn's positie moeilijk. Soms scheen de grond onder zijne voeten te wankelen. Maar in 1553 nam de onzekerheid een einde door het proces tegen Servet.

Servet was een geboren Spanjaard, een breed geleerde en een bekwaam arts, die in zijne theologische verhandelingen een anti-christelijke leering verkondigde, waarin hij heel het Christendom oploste in een neoplatonisch pantheisme. Algemeen wekten zijne leeringen ergernis en Calvijn schreef omtrent hem in een brief aan Farel : «Indien hij (in Genève) komt, zou ik, indien mijn autoriteit nog iets beteekent, hem niet levend laten wegtrekken." Nu kwam Servet in 1553 werkelijk in Genève en wel op zijn vlucht voor het aartsbisschoppelijke gericht van Vienne. Hij wilde slechts kort in de stad blijven,

doch werd herkend en mede door den invloed van Calvijn gevangen gezet. De rechters toonden hun onverholen afkeer van dien goddeloozen anti-trinitariër, zoodat ook de leidslieden der oppositie niet ten gunste van den gevangene durfden optreden. Nadat ook de steden Bern, Zürich, Bazel en Schaffhausen verklaard hadden, dat het noodig was den misdadiger zoo te straffen, dat hij zijn vergift niet langer kon verbreiden, werd Servet, ofschoon Calvijn een zachtere doodstraf had gewild, bij levenden lijve verbrand. (27 Sept. 1553). Men heeft Calvijn om dit vonnis hard gevallen. Maar men vergete niet, dat het de algemeene overtuiging dier dagen was, dat de hardnekkige vijanden der christelijke waarheid door de overheid moesten worden gedood. Ook de zachtmoedige Melanchthon keurde het doodvonnis van Servet goed. Calvijn was een kind van zijn tijd, die overtuigd was, dat de overheid moest waken voor de handhaving van de eerste en de tweede tafel der wet, dat zij de ware kerk moest beschermen en alle afgoderij moest weren.

Voor Calvijn had de veroordeeling van Servet deze uitwerking, dat zijn positie in Genève sedert werd versterkt. Een deel der oppositie, die zich ten gunste van Servet had geopenbaard, verloor aan invloed, en in 1555 verkregen de aanhangers van Calvijn de meerderheid in den raad. De scherpste tegenstanders van Calvijn poogden nog eenmaal met geweld zijn invloed te breken. Zij namen het noodlottige besluit, om al wat Franschman was te vermoorden, doch dit voornemen werd door het krachtig optreden van Aubert, een lid van den raad, verijdeld. Perrin en Berthilier konden nog vluchten, maar vier hunner medegenooten werden gruwelijk gefolterd en als oproerlingen onthoofd.

Thans kon Calvijn ongehinderd voortgaan, het ideaal, dat voor zijn geest stond, te verwezenlijken. Hij had een oog voor het geestelijk en stoffelijk welzijn van Genève. Door zijn arbeid werd Genève het middelpunt van de reformatorische beweging in Europa, de wachttoren, vanwaar hij heel de godsdienstige en staatkundige beweging zijner dagen overzag. In 1559 werd door de oprichting van een school voor wetenschap een zijner groote wenschen vervuld. Den 5en Juni 1559 werd de Geneefsche academie door een rede van den eersten rector Beza en

door een toespraak en gebed van Calvijn plechtig geopend. 900 studenten uit onderscheiden landen, vooral uit Frankrijk, Engeland en de Nederlanden, lieten zich voor het eerst inschrijven. Naar Genève gingen de edelste zonen der hervorming, om daar te zitten aan de voeten van Calvijn en Beza, en om vandaar, bezield met het heilige vuur, in eigen land het licht der waarheid te laten schijnen. Daardoor is Calvijn geworden de grondlegger van de Gereformeerde kerken in Frankrijk, Engeland, Nederland, Hongarijë en Amerika, waar de beginselen van leer en kerkregeering, door hem als schriftmatig voorgesteld, werden ingedragen en gepropageerd. Door zijn rijke kennis en helder inzicht was hij velen tot leidsman, door zijne warme overtuiging wekte hij geestdrift, heilige bezieling voor de zaak des Heeren.

Als Schriftverklaarder stond Calvijn hoog; niet alleen werd hij geroemd door zijne tijdgenooten, maar nog steeds worden zijne commentaren geprezen om de keurigheid van taal, de scherpe onderscheiding en begripsbepaling, de helderheid en diepte van gedachte en de religieuse warmte. En welk een reuzenwerk is die bijbelverklaring, welke in de nieuwste uitgave van Calvijn's werken meer dan 30 deelen omvat.

Doch niet alleen door zijn leerlingen en zijne boeken oefende Calvijn invloed, maar eveneens door zijn uitgebreide correspondentie, waarvan inhoud en omvang thans nog de bewondering wekken. In zijne brieven heeft hij zich een kostelijk monument opgericht, dat zoo duidelijk vertolkt zijn diepen ernst, zijn oprechte toewijding aan den dienst des Heeren, zijn groote menschenkennis, zijn hartelijke en trouwe liefde voor zijne vrienden. Met een breeden kring van mannen, theologen en wereldlijke personen, stond hij in levendige correspondentie. Zijn raad, zijn leiding werd alom begeerd. Hij leefde mede met bedroefden en lijdenden, met verdrukten en vervolgden; hij zond woorden van troost en vermaan aan gevangenen en martelaren. Hij was de zielenherder van aanzienlijken en geringen. Hij maande tot voorzichtigheid en tot getrouwheid. In alles moesten de geloovigen gehoorzaam zijn aan God; geen enkele zaak, zelfs niet de hitte der vervolging, kon hen van die heilige roeping ontslaan. Hij waarschuwde de Hugenoten in Frankrijk voor het actieve

verzet tegen de overheid, en stond hen bij met raad en daad. Hij verheugde zich over de doorwerking der Reformatie in Engeland, hij leefde mede met den gang van zaken in de onderscheidene landen en trachtte door zendbrief en door boden invloed uit te oefenen op vorsten en grooten, die blijken van sympathie voor de Reformatie hadden gegeven. Was Calvijn in zijn dagelijksch leven wat streng en somber, uit zijne brieven blijkt, hoe zijn gevoelig hart kon liefhebben, hoe hij als een goed huisvader en liefhebbend echtgenoot in zijn gezin verkeerde, hoe warm hij voelde voor bedroefden en verdrukten. In de brieven aan zijne vrienden neemt de vriendschap een breede plaats in; het groote en het kleine wordt daarin besproken, hartelijk medegevoel en vrijmoedige kritiek vinden daarin hun plaats.

Het welzijn en de eenheid van de kerken der Reformatie gingen Calvijn zeer ter harte. Was hij overtuigd dat de Gereformeerde kerken in eigen kring streng moesten vasthouden aan de zuivere leer en kerkinrichting naar het Woord van God, naar buiten, in breederen kring, toonde hij zich zeer inschikkelijk en verdraagzaam, en streefde hij naar eenheid en samenwerking. Hij geloofde, dat in weerwil van het verschil, op sommige punten broederlijke waardeering mogelijk was. Aan den Lutherschen theoloog Jakob Andreæ schreef hij in den vernieuwden sacramentsstrijd: „Het doet mij zeer leed, dat in onze beschouwingen grooter verschil bestaat, dan ik geloofd had. Doch wanneer de tegenstelling maar niet in een vijandschap en haat ontaardt, zal, wat thans nog verborgen is, de Heere ons eindelijk openbaren". De verschillen over de avondmaalsleer in de Zwitsersche kerken trachtte hij weg te nemen en na lange onderhandeling met Bullinger en de Züricher predikanten gelukte het hem in 1549, in den Consensus Tigurinus tot eensgezindheid te geraken, die aan alle kerken der Reformatie deed zien, dat er tusschen Zürich en Genève in het stuk van de sacramenten geen verschil bestond. De Zwitsersche kerken kwamen sedert al meer onder den invloed van de theologie van Calvijn. Doch wijl in de overeenstemming in Zwitserland tegen de Luthersche avondmaalsleer positie genomen was, traden de echt-Lutherschen sedert al heftiger tegen Calvijn en de Zwitsersche theologen op; hetgeen leidde tot een altoosdu-

rende verscheuring van het Protestantisme. Daartegenover mocht Calvijn dit genoegen smaken, dat in de laatste jaren van zijn leven zijn opvatting der waarheid de harten won van de geloovigen in Frankrijk, Nederland, Schotland en De Paltz, en dat de Gereformeerde kerken in die landen zich konden organiseeren met eigen belijdenis en kerkorde.

Deze Gereformeerde kerken naar Calvijn's type geformeerd, hebben in den geweldigen religiekrijg, in welken het ging om het bestaan van de kerken der Reformatie, zegevierend stand gehouden. De beginselen van Calvijn gaven in die bange worsteling kracht. Onder den diepen indruk van de Majesteit Gods, wilde Calvijn dat kerk en staat, schoon onderscheiden van oorsprong, wezen en roeping, zouden samenwerken tot de eere Gods. Alleen God heeft het eenige beschikkingsrecht over de volkeren, wijl Hij is de Schepper, de eenige regeerder van alle ding, die elk schepsel een eigen levenswet heeft ingeschapen en wil, dat naar zijne ordeningen op elk levensterrein zal worden geleefd en gehandeld. Calvijn zelf gaf de voorkeur aan een aristocratisch geregeerde republiek, waarin de macht van de overheid, die bij de gratie Gods regeert, door den invloed van het volk zou worden getemperd. Maar onder welken vorm het overheidsgezag ook optreedt, nooit bezit de eene mensch macht over een ander mensch dan door het gezag, dat van God op hem is afgedaald. Dit geloof nu, dat alles moet gaan naar Gods ordeningen, dat de mensch in alles aan God en zijn Woord is gebonden, dat het volk Gods geprædestineerd is om de deugden Gods te verkondigen, werkte den zin voor orde en tucht, het vrijheidsbesef, het gevoel van eigenwaarde in de hand en doordrong het volk van de gedachte, dat het volk er niet is om de overheid, maar de overheid om het volk. Christus is koning van zijne kerk, en daarom heeft niemand, ook niet de overheid, het recht om in te grijpen in het recht der gemeente, maar hebben de geloovigen het recht en de roeping, om in gebondenheid aan het Woord met een vrije conscientie den Heere te dienen. Aan deze beginselen ontleenden de Hugenoten in Frankrijk, de Calvinisten in Nederland en de Puriteinen in Engeland en in Schotland den moed en de kracht voor hun heldhaftige worsteling. Luther is de vader der Reformatie, maar Calvijn heeft de Reformatie gesterkt en gered. In

den boezem van de kerken der Reformatie was groote verdeeldheid en verwarring gekomen, die vele ernstige gemoederen van de Reformatie had vervreemd, waardoor de kracht van de Reformatie werd gebroken en het gevaar niet denkbeeldig was dat Rome het verloren terrein zou herwinnen. In dien tijd is Calvijn opgestaan, en heeft door zijn woord en voorbeeld bezieling en moed ingestort, het geloof in de eeuwige dingen vastgezet, vaste lijnen getrokken voor het denken en voor de onderscheidene levenskringen, en een organisatie geschapen voor de kerk, die, zuiver bijbelsch, bevorderlijk bleek te zijn voor en te voldoen aan een gezonde kerkelijke praktijk.

Calvijn's persoonlijke verschijning was die van een oud-Romeinschen censor. Hij was van een tengere gestalte, bleek, mager, met de uitdrukking van diepen ernst en onverzettelijke vastheid en scherpte. De raad van Genève getuigde van hem, na zijn dood, dat God hem een karakter van hooge majesteit had geschonken. In zijn optreden was hij eenigszins streng en teruggetrokken, mede gevolg van zijn overdrukke werkzaamheid en zijn zwakke gezondheid, maar beminnenswaardig was hij in het sociale leven, vol teedere deelname en vriendentrouw, toegevend en verzoenlijk bij persoonlijke beleedigingen. Ofschoon hij onverbiddelijk streng was in het handhaven van den eisch van Gods Woord, was hij toch zeer zacht tegenover zwakke broeders, en trachtte met alle geduld en liefde hen in te lichten. Onder zijne collega's had hij geen benijders, wel vereerders. Fransch vuur en praktisch verstand schenen met Duitsche diepte en bezonnenheid in hem een verbond gesloten te hebben. Was hij meer organiseerende dan scheppende geest, hij bezat de gave om wat de denkers vóór hem hadden gegeven in zijn veelomvattend geheugen op te nemen, te verwerken, onder één gezichtspunt te stellen en een harmonisch aaneensluitend stelsel te creëeren, hetwelk een afgeronde levens- en wereldbeschouwing omvatte. Calvijn bewoog zich even gemakkelijk in de wereld der ideeën, der wetenschap, als in de zaken van het kerkbestuur en van het praktisch maatschappelijk leven. Wel was hij niet een volksman zooals Luther. Luther was dichter, prediker en volksredenaar bij de gratie Gods, die de nooden van heel het volk op zijn hart droeg en uitdrukking gaf aan wat het volk voelde; Calvijn was meer

de denker, de geleerde, de organisator. Luther was de man van het oogenblik, met een warme en diepe inborst, met de opbruisende en alles nederwerpende kracht van een hartstochtelijk gemoed, welke spoedig weer week voor versaagdheid en zwakheid; Calvijn was een man, die voor het heden en de toekomst werkte, een architectonische geest, die, bij alle heftigheid en hartstocht van zijn spoedig geprikkeld gemoed, toch een ijzeren zelfbeheersching bezat, waardoor hij zijn wil en zijn innerlijke bewegingen beheerschte en met logische consequentie zijn doel trachtte te bereiken. Luther was de man van de intuïtie en de impulsie, die niet de gave bezat het heerlijk reformatorisch beginsel gezond in de praktijk te realiseeren; die in de beschouwing van de verhouding van overheid en kerk de kerk liet onderworpen worden aan de overheid, en die voorts leven en wetenschap ging scheiden, door de gemeente afhankelijk te maken van de ecclesia docens. Bij Calvijn evenwel komt leven en wetenschap uit denzelfden wortel. Luther's uitgangspunt is de mensch. Hij vraagt: „Hoe word ik zalig"? Calvijn gaat uit van God en stelt als de hoogste vraag: „Hoe komt God tot zijn recht"?

Daarom kon Calvijn zijn stempel zetten op alle uitingen van het menschelijke leven. God de Heere is de bron van alle zijn. Hij heeft alles geschapen om zijns zelfs wil, al het schepsel is er om Hem, en daarom moet al het schepsel eindigen in den roem van 's Heeren heerlijkheid. Heel het schepsel is op zich zelf goed, geen enkel levensterrein is op zich zelf zondig, en daarom moeten wij wel de zonde in de wereld, maar niet de wereld mijden, en worden wij geroepen, midden in de wereld den Heere te dienen. Daarom mag niet het natuurlijke leven geknecht worden onder het kerkelijke leven, doch evenmin mag de kerk gebracht worden onder het juk van den staat, maar kerk en staat moeten zich naar eigen levenswetten organiseeren en samenwerken ter eere Gods. Daarom moeten alle krachten en gaven, kunsten en wetenschappen, het persoonlijke, het huiselijke en het maatschappelijke leven, de actie in elken levenskring, den Heere worden gewijd.

Zoo ontvangt het huiselijke en het maatschappelijke leven, ambt en beroep, handel en bedrijf, waarde, en kunnen zij zich vrijelijk naar de hun ingeschapen levenswetten ontplooien. Calvijn heeft heel het leven gezet in het licht

van Gods Woord, en over de aarde en al wat op en in haar is uitgegoten, den glans der goddelijke heerlijkheid. Daardoor heeft het Calvinisme zoo zegenrijk gewerkt en zijn de burgerlijke en de maatschappelijke deugden in de Gereformeerde landen tot zoo kostelijke ontwikkeling gekomen.

Calvijn heeft geen hoogen leeftijd bereikt. De buitengewone moeiten en werkzaamheden hebben de levenskracht van Calvijn voor den tijd verteerd. Reeds als jongeling werd zijn gezondheid door overmatigen arbeid geschokt, en op lateren leeftijd werd hij door allerlei krankheden geplaagd. Bovendien werden allerlei smartelijke beproevingen in zijn huiselijk en familieleven, teleurstellingen met zijne vrienden, allerlei lasterlijke aantijgingen zijn deel, en werd zijn ziel gedrukt door den gruwel van vervolging der kerk in onderscheiden landen. Toch heeft die tengere en zwaar beproefde man een reuzenarbeid verricht. Hij woekerde met zijn tijd, beperkte zijn nachtrust, was sober en eenvoudig in zijn leefwijze, en dwong zijn lichaam tot gehoorzaamheid aan zijn vaardigen en veerkrachtigen geest.

De laatste zes jaren van zijn leven werd hij voortdurend door ziekten geplaagd. Maar hij verdroeg de smarten met geduld, en zette in weerwil van krankheden met kracht zijn veelvuldigen arbeid voort. Wanneer zijne vrienden hem aanmaanden, om toch rust te nemen, zeide hij: „Wilt gij, dat de Heere mij ledig vindt, wanneer Hij komt?" Den zesden Februari 1564 beklom Calvijn voor het laatst den kansel; sedert ging het zichtbaar naar het einde. Den 27sten Mei brak zijn laatste ure aan. Eenige dagen te voren had hij vermanend afscheid genomen van den raad en de predikanten der stad, hen herinnerend het groote werk, dat tot stand gekomen was, en hen vermanend op den Heere te vertrouwen en vast te houden aan de leer en aan de orde door hem voorgesteld. De laatste dagen bracht hij meestal in aanhoudend gebed door, en met een glans van vrede in zijn ten hemel geslagen oogen verwachtte hij den dood, die hem op Zaterdag 27 Mei 1564, tegen 8 uur des avonds, uit zijn lijden verloste. Den volgenden dag, op Zondagmiddag, werd hij in allen eenvoud begraven.

Geen monument siert zijn graf, zelfs is zijn laatste rust-

plaats niet meer nauwkeurig aan te wijzen. In zijn testament kon de groote hervormer, die jaren lang zulk een invloedrijke plaats had bekleed in Genève, die zooveel machtige vrienden had en die dus zich zeer gemakkelijk rijkdom had kunnen verwerven, slechts beschikken, boeken en huisraad inbegrepen, over 200 daalders, naar ons geld nog geen 5000 gulden. Calvijn heeft niet zich zelf gezocht, maar hij heeft zich geheel gegeven aan het welzijn zijner medemenschen, aan den opbouw van Gods kerk, tot roem van 's Heeren heerlijkheid.

Dr. H. BOUWMAN.

De geschiedenis van de Luthersche Kerk en van de Gereformeerde Kerken in de 16e, 17e en 18e eeuw.

A. DE LUTHERSCHE KERK.

Luther had op den rijksdag te Worms zijn beslissend woord gesproken. Hij kon niet anders. Een geloofsheld ziet niet op de omstandigheden en rekent niet met de toekomst. Hij moet spreken, omdat hij gelooft; maar dat geloof overwint dan ook de wereld. Wie een diepe zielsovertuiging uitspreekt, gelijk Luther deed, vindt altoos gehoor. Niet alleen door geheel Duitschland, maar ver buiten de grenzen van dat rijk vond de geloofsgetuigenis van Luther weerklank bij velen, en de Reformatie, door hem in Godes kracht begonnen, won bij den dag meer terrein.

Wij hebben op ons genomen de geschiedenis van de Luthersche Kerk en die van de Gereformeerde Kerken in de 16e, 17e en 18e eeuw te beschrijven. Wie echter let op de beperkte ruimte, welke ons met het oog op het plan van het kleine gedenkschrift kon toegestaan worden, zal verstaan, dat wij slechts enkele hoofdlijnen kunnen trekken. Wij zullen, omdat dit ons het profijtelijkst toeschijnt, eerst de Luthersche Kerk behandelen en daarna de Gereformeerde Kerken in de 16e, 17e en 18e eeuw.

Het „Edict van Worms" scheen het doodvonnis in te houden voor het aangevangen werk der Reformatie. Het behelsde het volgende: over Luther werd de rijksban uitgesproken. Zijne uitlevering aan den keizer werd geëischt. Zijne volgelingen moesten gevangen genomen worden. Alle geschriften van Luther en diens aanhangers moesten ten vure gedoemd worden en er moest censuur op de boeken geoefend worden. Door het voorzienig bestel Gods kwam er van de uitvoering van dit Edict voorloopig niets. Daar bestond drieërlei reden voor. Allereerst werd een rijkswet destijds door de Stenden slechts uitgevoerd, inzooverre deze haar niet in strijd achtten met hun belang. In de tweede plaats was de stemming onder het

volk voor Luther en in de derde plaats was de politieke toestand gunstig voor de Reformatie, want de Franschen, die bij de Keizerverkiezing de nederlaag geleden hadden, zonnen op wraak en daardoor ontstond een jarenlange kamp, die aan Keizer Karel V de handen bond.

De man, wien het Edict allereerst gold, was door vrienden naar den Wartburg gevoerd en niemand hoorde meer van den moedigen monnik. Velen waanden hem dood. Nu was het de tijd, waarin uit moest komen, of het de man was, die beweging en ontroering gewekt had dan wel de zaak. Zonneklaar bleek, dat het de zaak was, want tijdens Luthers verblijf op den Wartburg wonnen de beginselen der Reformatie gaandeweg meer terrein. Zijn verblijf op den Wartburg was voor Luther zelven een weldaad en voor de zaak der Reformatie een winst. Immers Luther had overvloedige gelegenheid in de eenzaamheid zichzelven te toetsen en de drijfveeren in zijne ziel te beschouwen en de zaak der Reformatie werd niet weinig gebaat door de Bijbelvertaling, waarmee Luther daar een begin maakte. In Sept. van het jaar 1522 was het Nieuwe Testament al gereed en Luther heeft het overgezet in een taal, die het hart van het volk raakte. Terecht heeft de Hervormer geschreven: „hoe men Duitsch moet spreken, dat moet men aan de moeders in huis, aan de kinderen op de straat, aan den gemeenen man op de markt vragen."

De onlusten in Wittenburg, waar de profeten uit Zwickau, Nicolaas Storch en Thomas Stübner hun onbijbelsche gedachten verbreid hadden, die merkbaren invloed uitoefenden niet slechts op von Karlstadt, Luthers medearbeider en op de gansche Universiteit, maar ook op het kerkelijk leven, deden Luther besluiten zijn schuilplaats te verlaten. Zijn krachtige prediking in Wittenberg bezwoer het *fanatisme*. Daardoor bleef de Reformatie in de rechte sporen.

De Reformatie moest echter van meer gezuiverd worden. Het *Humanisme*, die gevaarlijke vijand, wilde door zijn profeten van het zwaard en van de pen, Franz von Sickingen Ulrich von Hutten met de Reformatie een verbond sluiten, maar Luther wendde zich van die Humanisten af, waardoor het gevaar gekeerd werd, dat de Reformatie in menschenwerk zou ontaarden.

Nog meer moest door Luther in de kracht Gods bestreden worden. Onder de boeren in Zuid-Duitschland

openbaarde zich een begeerte naar lotsverbetering. Daar was niets tegen te zeggen, want die mannen hadden het op maatschappelijk gebied soms hard te verantwoorden. Thomas Münzer maakte echter van deze gelegenheid gebruik, om zijn revolutionaire gedachten te prediken. Hij spoorde aan tot openlijk verzet. De opstand begon en vertoonde zich ook in Thüringen. Eerst ~~Had~~ had Luther wel iets voor de arme boeren gevoeld, maar, nu men tot revolutionaire daden overging, liet de Hervormer duidelijk blijken, dat de Reformatie met de Revolutie niets van doen had. Hij spoorde de vorsten zelfs aan, om met het zwaard tusschenbeide te komen.

De Reformatie kon zich, nadat *Fanatisme, Humanisme* en *Revolutiegeest* uitgebannen waren, rustig ontwikkelen. Melanchton, Luthers vriend en medearbeider, gaf in 1521 zijn beroemd boek uit: „*Loci communes*", waarin de leer der Hervormden in het kort werd weergegeven, en Luther gaf in 1523 een geschrift uit over de „*orde van den godsdienst in de gemeente*", maar desondanks bleek de toestand in vele kerken veel te wenschen over te laten. In 1527 begon Melanchton met eenige godgeleerden en drie wereldlijke personen een visitatie-reis door Thüringen, maar de ervaring, door hen opgedaan, stemde niet tot blijdschap. Vandaar dat Melanchton in 1528 een „*visitatie-reglement*" opstelde en volgens dit reglement werd nu verder gearbeid. Predikers, die geheel en al onbekwaam waren voor hun werk, werden ontslagen, maar niet naakt aan den dijk gezet; misbruiken werden afgeschaft en de kerkelijke zaken geregeld. Omdat de onkunde van het volk bij de visitatie zoo duidelijk aan het licht gekomen was, gaf Luther in 1529 zijn „*grooten Catechismus*" en „*kleinen Catechismus*" uit. Daarenboven werd voor de rechte institueering der kerk een „*Saksische Kerkenorde*" opgesteld.

Van de uitvoering van het edict van Worms kwam niet veel. Reeds op den rijksdag te Neurenberg in het jaar 1524 kwam men overeen, dat men het edict „*zooveel mogelijk*" zou uitvoeren. In Zuid-Duitschland begon men wel onder aansporing van Ferdinand, des keizers broeder, in 1524 de Lutherschen te vervolgen, en verbrak men daardoor de nationale eenheid, maar in Noord-Duitschland wekte dat grooten weerzin en in 1526 sloten de Evangelischen voorts ook een verbond „*het Torgausche*" genoemd.

Spoedig daarop volgde de rijksdag van Spiers, welke op 25 Juni 1526 geopend werd. Hoewel de meerderheid op dezen rijksdag Roomsch-Katholiek was, durfde men niet doortasten, en besloot men, dat de Hervormden zich gedragen zouden tot op een algemeen concilie, *zooals men het voor God en den keizer zou kunnen verantwoorden.*

Toen echter in 1529 weder een rijksdag te Spiers gehouden werd, stonden de zaken anders. De keizer was niet zoo door staatkundige aangelegenheden gebonden als vroeger, en de Roomsch-Katholieke vorsten begonnen de macht der Hervormden te vreezen. Men besloot het edict van Worms in de Roomsche landen uit te voeren en in de Evangelische landen zou men met de Reformatie niet verder mogen gaan tot op een algemeen concilie. Tevens besloot men, dat aan den geestelijken stand de heerschappij, de goederen en de kerkelijke belastingen teruggegeven zouden worden. Toen dienden de Evangelischen een „*protest*" in. Daarin verklaarden zij, dat een ieder in de zaken, die de eere Gods en de zaligheid der ziel raken, vrij moest blijven, om te handelen, gelijk hij voor God en zijn geweten verantwoorden kon. Vele vorsten onderteekenden dit protest. Zelfs de Zwingliaansche steden Straatsburg, Neurenberg en Ulm zetten hare handteekening er onder. Dat was velen Lutherschen niet naar den zin, maar de landgraaf van Hessen meende, dat, nu gevaar dreigde, alle theologische verschillen tusschen Lutherschen en Zwinglianen moesten verdwijnen. Hij deed zelfs een poging om die beide te verzoenen op een samenkomst te Marburg, waar Zwingli disputeerde met Melanchton en Luther met Oecolampadius), maar deze poging gelukte niet. Men gevoelde wel den band des geloofs en der liefde, maar tot overeenstemming kwam men niet.

Onder deze omstandigheden werd in 1530 de rijksdag te Augsburg gehouden. Daar zou dan eindelijk de zaak der Hervormden voor goed beslist worden. Aan de „verpestende krankheid der nieuwe meeningen" moest paal en perk gesteld worden. De keizer zou zelf de vergadering van den rijksdag weder bijwonen. De Evangelischen hadden tot afgevaardigden Melanchton en Jonas. Luther, die in den ban gedaan was, durfde niet verschijnen en bleef te Koburg. Melanchton stelde op grond van de vroeger ontstane Schwabachsche en Torgausche artikelen de

Augsburgsche Confessie op. De theologen, die hij raadpleegde, keurden die belijdenis goed, alhoewel Luther uitsprak, dat hij geen kans zag, om zoo voorzichtig zich uit te drukken. [1]) Een en twintig artikelen gingen over de leer en zeven over de misbruiken in de kerk. De confessie werd op uitdrukkelijk verlangen van de Evangelischen voorgelezen in de Duitsche taal, hoewel de keizer eerst geëischt had, dat het in de Latijnsche taal geschieden zou. Karel wilde niet, dat er geredeneerd zou worden. Daarvan had hij als goed-Katholiek een afkeer. Met ketters moest men niet redeneeren. Dat was immers het parool van den klerus. Aanstonds werd dan ook aan enkele Roomsche godgeleerden opgedragen, om de confessie der Evangelischen te wederleggen, en het comfutatie-geschrift dezer godgeleerden werd op 4 Augs. 1530 voorgelezen. De keizer achtte de Evangelischen weerlegd. Een afschrift van het confutatiegeschrift werd hun niet gegeven. Toch leverde Melanchton nog een apologie of verdedigingsgeschrift in, dat echter niet werd voorgelezen op den rijksdag.

Men zou zeggen, nu was alles voor den keizer aanwezig, om door te tasten, en toch durfde hij niet. De uitspraak van den rijksdag was, dat de Evangelischen nog tot 15 April van het volgend jaar tijd zouden hebben om zich te beraden, en *zoo was de dag der bloedige beslissing uitgesteld.*

Het besluit van den rijksdag noopte de Evangelischen tot voorzichtigheid. Daarom kwam het *Schmalkaldisch verbond* in Febr. 1531 tot stand. Dat was een daad van diep ingrijpende beteekenis. Eerst toch hadden de Reformatoren in Duitschland geleerd, dat verweer tegen de overheid ongeoorloofd was, maar, nu de nood dwong, lieten de voormannen hun bezwaren vallen en de Evangelisten rustten zich toe, om, indien het vereischt werd, het geloof met de wapenen te verdedigen. Het *Protestantisme was nu ook geworden een politieke partij in het rijk.*

Ook de Zwingliaansche steden gingen nu mede, zoodat de bond een zeer vast karakter begon te vertoonen.

Het is niet te verwonderen, dat de Katholieken op tegenstand begonnen te zinnen. Zij sloten in 1538 een „heilige ligue", welke ten doel had om de Protestanten te onderdrukken.

---

[1]) Um so sanft und leise zu treten.

Het moest nu wel tot een uitbarsting komen, en die kwam. Alle pogingen, om door godsdienstgesprekken het verschil tusschen Evangelischen en Roomsch-Katholieken bij te leggen, mislukten.

Eindelijk brak de strijd los. De keizer, die niet meer door politieke vijanden gebonden werd, wilde niet langer voortgaan met het betoonen van lankmoedigheid. Hij deed den keurvorst van Saksen en den landgraaf van Hessen als meineedige vasallen in den rijksban. Binnen weinig tijds was er een leger van de Protestanten op de been, dat in getal veel sterker was dan het leger des keizers. De Protestanten wilden echter de aanvallende partij niet zijn. Door hun dralen en door onderlinge oneenigheid ging voor hen de kans op de overwinning teloor. Hertog Maurits van Saksen, die de Evangelische belijdenis was toegedaan, maar die om politieke redenen de zijde van den keizer gekozen had, bezette het gebied van Keur-Saksen. Wel drong de keurvorst Johan Frederik hem terug, maar, toen de keizer zelve te hulp kwam, werd de keurvorst bij Mühlberg geheel verslagen (1547). Hij werd zelfs gevangen genomen, maar het doodvonnis, dat reeds aan hem voorgelezen was, werd niet voltrokken. De landgraaf Filips van Hessen was nu alleen niet meer opgewassen tegen de macht des keizers en gaf zich over. Ook hij werd gevangen genomen.

Korten tijd, voordat de oorlog uitgebroken was, was Luther te Eisleben in den ouderdom van 63 jaren in het vaste geloof aan de waarachtigheid der door hem verkondigde leer gestorven.

Toen de keizer in Noord-Duitschland gezegevierd had, en de paus weinig begeerte openbaarde, om de zaak der kerk in het rechte spoor te leiden, besloot Karel dit zelve te doen. De oude kerkelijke eenheid moest hersteld worden. Er werd een z.g.n. „Augsburger interim" opgesteld, dat tot op een algemeen concilie als richtsnoer in kerkelijke zaken zou gelden. In de leer werd een beslist Katholiek standpunt ingenomen. Overal, en niet het minst in Saksen, werd dit interim gehaat. Vooral in Maagdenburg, alhoewel daar het interim gematigder werd ingevoerd (Leipziger interim) was de tegenstand heftig. De keizer wilde die stad van oproerlingen laten kastijden door Maurits van Saksen. Deze nam de stad in, maar plotseling trad de

overwinnaar als de redder van het Protestantisme op. Hij keerde zich met zijn leger tegen den keizer, dien hij beschuldigde van twee dingen, n.m., dat hij zijn woord niet gehouden had tegenover den landgraaf van Hessen en dat hij de geloofsvrijheid aan banden wilde leggen. De keizer was op den krijg niet voorbereid. Door Maurits overvallen moest hij in den nacht over de bergen vluchten. Het gevolg van deze onverwachte nederlaag was, dat in 1552 het verdrag van Passau geteekend werd, waarbij het gehate interim werd opgeheven, en in 1555 werd *de godsdienstvrede* van Augsburg geteekend. Daarbij werden aan Protestanten en Katholieken dezelfde rechten toegekend. De Gereformeerden en voornamelijk de Anabaptisten waren van dezen vrede uitgesloten, hoewel hun een vrije aftocht gelaten werd en het recht om hun goederen te verkoopen.

De Luthersche Reformatie had niet alleen in Duitschland machtigen invloed uitgeoefend, zoodat een groot gedeelte der bevolking, voornamelijk in Noord-Duitschland, de leer der Hervorming toegedaan werd, maar zij breidde zich ook uit buiten de grenzen van Duitschland en wel voornamelijk in het Noorden van Europa. In Frankrijk en Nederland is ook Luthers invloed in den beginne merkbaar geweest, maar in die landen heeft de Luthersche Reformatie al spoedig moeten wijken voor de Calvinistische. In het Scandinavische Noorden was dat echter anders. Daar vond de Reformatie van Luther weerklank in duizender hart. Nu zijn daar ongetwijfeld wel oorzaken voor op te geven. Allereerst de aardrijkskundige ligging dezer landen. In de tweede plaats hun taal, zoo na verwant aan de Duitsche en in de derde plaats was het nationaal karakter van de Scandinavische volken ook meer geëigend voor de Reformatie van Luther.

In *Denemarken* begunstigde koning Christiaan II reeds de Reformatie. Hij werd afgezet en opgevolgd door Frederik I (1523—1533). Onder zijn regeering trad als Reformator op *Hans Tausen*, een leerling van Luther, wel meer genoemd de „Deensche Luther". Op den rijksdag te *Odensee* (1527) werd reeds bepaald, dat men de prediking van de nieuwe leer zou toelaten. Nu nam de reformatorische beweging steeds grooter afmeting aan, en *Bugenhagen*, die

in 1537 naar Kopenhagen kwam, voltooide het eenmaal aangevangen werk.

In *Noorwegen* drong ook de Luthersche Reformatie door, vooral, omdat koning Christiaan III, die zeer reformatorisch gezind was, daar tot koning werd uitgeroepen. De aartsbisschop Olaus Engelbrechtson, die tegenstand bood, moest vluchten en weldra was ook Noorwegen een reformatorisch land.

In *Zweden* ging het desgelijks. *Olaus Peterson* had in Wittenberg gestudeerd. Deze begon het zuivere Evangelie te prediken, met *Laurens Anderson* en later met *Laurens Peterson*. De koning Gustaaf Wasa bevorderde de Reformatie en op den rijksdag te Westeräs (1527) werd aan de Reformatie de overwinning bezorgd. Daar werd de bisschoppelijke macht verbroken en werd de prediking van de nieuwe leer toegestaan.

Insgelijks ging het in de Oostzee-provincies, waar ook een leerling van Luther, *Johann Brieszman* optrad.

Zoo had zich dus de Luthersche Reformatie vooral een baan gebroken in de Noordelijke landen van Europa.

Wanneer wij nu terugkeeren tot de Luthersche kerk in Duitschland, bemerken wij ernstige geschillen in eigen boezem. Reeds tijdens Luthers leven, maar vooral na diens dood, kwam er oneenigheid aan het licht onder de vooraanstaande godgeleerden. Aan de eene zijde stond Melanchton met zijn volgelingen, de Philippisten genoemd. Deze hadden hun bolwerk in de universiteiten te Wittenburg en Leipzig en aan de andere zijde stonden de strenge Lutheranen met hun vertegenwoordigers Amsdorf, Flacius en Wigand, die voornamelijk hun sterkten hadden in Weimar en Jena. De laatsten werden voor onverzoenlijk en stijfhoofdig uitgekreten, maar de eersten waren soms wat al te vredelievend en daardoor minder belijnd. Melanchton en zijn volgelingen zochten namelijk. toenadering eenerzijds naar de zijde van de Roomsch-Katholieke kerk en anderzijds naar de Calvinisten. Dat gaf aanleiding tot menigen heftigen twist, welke meer dan eens groote beroering bracht in de Luthersche kerk. Enkele dier twisten moeten hier even genoemd worden, opdat, wat in de historie volgt, goed verstaan kunne worden.

In de jaren 1549—1567 werd de *Osiandrische* strijd gevoerd. Osiander, hoogleeraar te Königsbergen leerde n.m. dat de rechtvaardigmaking des zondaars geen rechterlijke maar een ethische daad Gods was, want hij zeide, dat rechtvaardigmaken was het instorten van gerechtigheid in de ziel. Door deze stelling naderde hij Rome's leer en hierover ontstond nu een hevige twist, waarin zich de beroemde theoloog Chemnitz ook mengde.

In de jaren 1548—1555 werd een strijd gevoerd niet op het gebied der leer, maar op het terrein van den eeredienst. Melanchton en de zijnen n.m. verklaarden vele gebruiken in de Roomsch-Katholieke kerk voor onverschillig, d.w.z. noch goed noch kwaad (adiaphoron). Vandaar de naam *adiaphoristische* strijd. De strenge Lutheranen verklaarden, dat onverschillige zaken onder bijzondere omstandigheden ophielden adiaphora te zijn.

Nog tijdens dezen strijd ontstond een ernstig verschil over de goede werken. Dat noemt men den *majoristischen strijd* (1551—1562). *Major*, superintendent te Eisleben verklaarde, dat de goede werken noodzakelijk waren tot zaligheid. In de hitte van den strijd, die over deze stelling gevoerd werd, liet Amsdorf, de strenge Lutheraan, zich ontvallen, dat de goede werken voor de zaligheid *schadelijk* waren. Deze strijd berustte grootendeels op misverstand bij beide partijen, want goede werken zijn noodzakelijk als blijken van de echtheid des geloofs, maar zij zijn schadelijk, wanneer men erop vertrouwt tot zaligheid.

Van ingrijpenden aard was de *synergistische strijd* (1555—1567). Luther had geleerd, dat de genade Gods alleen werkt en dat de mensch tot zijne zaligheid *niet kan medewerken* (synergein). Melanchton had echter in de latere uitgave van zijne „Loci communes" en in de Augsburgsche confessie een zekere medewerking van den mensch geleerd. Hij stelde, dat de mensch een zeker *vermogen* had behouden, om *zich de genade toe te eigenen*. Luther had dat al afgekeurd, maar na zijn dood begonnen de strenge Lutheranen Amsdorf, Flacius en Museus hun stem te verheffen. Volgens hen was de leer van Melanchton een stap in de richting van Rome's leer.

Zochten Melanchton en de zijnen eenerzijds toenadering tot Rome, anderzijds zochten ze toenadering tot de Calvinisten. Dat geschiedde in den *Krypto-Calvinistischen strijd*

(1552—1574). Die strijd liep over het avondmaal. Melanchton en zijn volgelingen n.m. kozen partij voor de leer van het avondmaal, zooals Calvijn die voorstelde. Velen geloofden niet meer aan een lichamelijk eten en drinken van Christus' lichaam en bloed, maar oordeelden dat dit eten en drinken op geestelijke wijze moest verklaard worden.

Het werd tijd, dat er naar vrede gezocht werd, want de zaak der Reformatie leed onder dat gedurig gekrakeel. *Jacob Andreae* van Tübingen hield in 1573 zes predicatiën over den strijd en over de oplossing. Die predicatiën vonden veel bijval. De reeds genoemde theoloog Chemnitz vond die predicatiën ook goed, maar hij achtte den vorm niet geschikt. Daarom werkte Andreae ze om in de „*Schwabische Concordia*", maar zelfs in dien vorm behaagde zij aan vele godgeleerden niet.

Nu riep de keurvorst van Saksen een convent bijeen te Torgau (1576) en daar werd door Andreae, Chemnitz en andere godgeleerden het „*Torgausche* boek" opgesteld en dit boek werd nog eens omgewerkt tot het „*Bergsche boek*" of de *Formula Concordiae*. In dat boek werden alle strijdvragen behandeld. De avondmaalsleer van Luther bleef gehandhaafd en met voorzichtigheid werden er alle punten van verschil in besproken. De gewenschte eenheid en vrede werd gevonden. Negen duizend personen onderteekenden de Formula. Enkele Luthersche landen, zooals Denemarken, Zweden, Pommeren en Holstein weigerden echter haar aan te nemen.

Het was in het jaar 1580, dat in de Luthersche kerk het halve eeuwfeest van de Augsburgsche Confessie zou gevierd worden. Keurvorst August van Saksen wilde van die gelegenheid gebruik maken om in één boek saam te vatten de belijdenisgeschriften van de Luthersche kerk. Hij noemde dat „*het boek van eendracht*", en in dat boek werden nu opgenomen:

1o. *de drie oecumenische geloofs-belijdenissen* (Symbolum Apostolicum, Symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum en Symbolum Athanasium).

2o. de eigenlijke Luthersche belijdenisgeschriften:

a. de onveranderde Augsburgsche confessie van 1530;

b. de Apologie van 1531;

c. de Schmalkaldische artikelen van 1537;

d. de groote en kleine Catechismus van Luther van 1529;

e. de Formula concordiae van 1577.

Dit boek van eendracht werd onderteekend door 51 vorsten en 35 steden. De vrede, die jaren lang verstoord was geweest, keerde nu weder. Het was nu mogelijk om voort te bouwen op den aangenomen grondslag.

Laten wij nu de Luthersche kerk eens van naderbij bezien. Luther had in den eeredienst alles behouden, wat niet door Gods Woord rechtstreeks verboden werd. Hij liet de altaren, de beelden, de crucifixen bestaan niet tot aanbidding, maar tot verheffing van het godsdienstig gevoel.

De prediking, die beslist in de landstaal moest gehouden worden, was het middelpunt van den dienst. Bij den doop liet Luther het exorcisme gedeeltelijk bestaan. De nooddoop bleef gehandhaafd. Het Avondmaal werd onder twee gedaanten bediend, maar Luther hield met alle kracht vast aan de consubstantiatie, d. w. z. hij leerde, dat *in, met* en *onder* de teekenen van brood en wijn het lichaam en bloed des Heeren mondeling genoten werd.

De Zondag werd gevierd als een dag, die bijzonder voor den dienst van God bestemd was, maar men liet veel vrijheid aan de leden, als men den openbaren godsdienst maar niet stoorde. Voor de beschouwing van den Zondag, zooals de Gereformeerden die in de 17e eeuw hadden, hebben de Lutherschen nooit iets gevoeld. Toch heeft hun vrije opvatting van den Zondag aan het Christelijk leven veel kwaad berokkend.

Feestdagen hield men alleen tot herdenking van de groote heilsfeiten; maar men had ook nog heilige dagen, n.m. zulke als op Gods Woord gegrond waren, zooals Maria Boodschap en St. Jansdag.

Het kerklied stond bij de Lutherschen zeer hoog. Schoone liederen werden in hun samenkomsten gezongen. Zij genoten dan ook het voorrecht van voorname dichters in hun midden te hebben. Behalve Luther, noemen wij Speratus, Decius, Nicolai en Gerhardt. De gemeente zong zonder boek en zonder orgelbegeleiding onder leiding van een cantor met zijn scholieren.

Enkele van de oudste kerkliederen zijn: Ein fester Burg (Luther), Es ist das Heil uns kommen her (Speratus), Allein Gott in den Höh sei Ehr (Decius), Wachet auf ruft

uns die Stimme (Nicolaï), Ein Lämmlein geht und trägt die Schuld (Gerhardt).

Het minst komt het reformatorische van Luthers arbeid uit in zijn *kerkregeering*. Volgens Luther heeft Christus het gezag over Zijne kerk in handen gelegd van den vorst des lands. De kerk als kerk heeft geen eigen gezag. Men had daarom in de Luthersche kerk drieërlei stand, 1o. *den regeerstand* (de vorst en het consistorium); 2o. *den leerstand* (predikanten en superintendenten); 3o. *den leekenstand* (de gemeente, die alleen te gehoorzamen had). Dit geheele stelsel noemt men wel eens het *consistoriale stelsel*, omdat de vorst het bestuur uitoefende door consistoriën, welke bestonden uit geestelijken en rechtsgeleerden. Dit stelsel *vermengt de terreinen van kerk en staat, verkort het recht der gemeente en maakt de ontwikkeling der ambten onmogelijk.*

Het Christelijk leven stond in de Luthersche kerk ongetwijfeld op veel hooger peil dan in de Roomsch-Katholieke. Het Luthersche huisgezin met zijn schriftonderzoek (Andachten) en zijn verheffend Christelijk lied openbaarde de kracht des geloofs in de liefde werkende; maar toch is het opmerkelijk, dat bij de Lutherschen het leven lang niet zoo onder de tucht van Gods Woord gekomen is als bij de Gereformeerden. Het op den voorgrond stellen van de prediking en de eenzijdige soteriologische beschouwing van de leer des heils veroorzaakten, dat de Reformatie zich niet liet gelden op alle terrein des levens. Maatschappij en staat, wetenschap en kunst kwamen niet onder den adem van Gods Woord en dat is tot op den huidigen dag in de Luthersche kerk merkbaar.

Toen er inwendig vrede heerschte werd de Luthersche kerk echter van buiten bedreigd door gedurigen strijd. De Roomsch-Katholieke kerk was haar Contra-Reformatie begonnen ander aanvoering van de Jezuïeten. Waar zij maar kon, trachtte die kerk het verloren terrein te herwinnen en nieuw terrein te ontginnen. Het moest in Duitschland wel tot een botsing komen, evenzeer als dat geschied was in andere landen. In het Westen had de Contra-Reformatie gefaald tegenover de moedige Calvinisten in de Noordelijke Nederlanden. Nu zou de Contra-Reformatie ook schipbreuk lijden tegenover het Lutheranisme.

Het begon in Bohemen. Daar verbrak *Matthias* (1612—1619) de eenmaal door Rudolf aan de Protestanten gedane belofte en hij gaf bevel den bouw van een protestantsche kerk te staken. De Bohemers, hierover verontwaardigd, wierpen twee keizerlijke raadslieden uit het venster, verkozen Frederik V van den Pfalz tot koning (winterkoning) en verjoegen de Jezuïeten.

Nu begon de ontzettende 30-jarige oorlog (1619—1648). Ferdinand II, de speelbal der Jezuïeten, verscheurde den majesteitsbrief, die aan de Protestanten vrijheid van godsdienst verzekerde en versloeg de Protestanten met zijn geduchte legers, aangevoerd door de kundigste bevelhebbers dier dagen Wallenstein en Tilly. Het Protestantisme werd met den ondergang bedreigd. Overal werd gemoord en geplunderd.

Christiaan IV van Denemarken kwam zijn benarde geloofsgenooten met een leger te hulp, maar hij werd door Tilly en Wallenstein geslagen.

Nu vaardigde Ferdinand II in 1629 het *restitutie-edict* uit, waarbij van de Protestanten geëischt werd teruggave van alle sinds het verdrag van Passau verkregen goederen en waarbij aan de Katholieke Stenden vrijheid werd verleend, om het Protestantisme uit te roeien.

Dat was het hoogtepunt van de Contra-Reformatie; maar nu verscheen de heldhaftige Zweedsche koning Gustaaf Adolf „de redder van het Protestantisme in Duitschland" met zijn dappere soldaten, die strijden maar ook bidden konden. In 1631 werden de Roomsch-Katholieken bij Breitenfeld verslagen en in 1632 sneuvelde Gustaaf Adolf wel bij Lützen, maar de Protestanten behaalden de zege.

Een gevolg van het optreden van Gustaaf Adolf was de *Westfaalsche vrede* in 1648, waarbij bepaald werd, dat de godsdienstvrede van Augsburg bevestigd zou worden. De Contra-Reformatie had het onderspit gedolven, en daarom was het niet te verwonderen, dat de paus den vrede weigerde te erkennen.

Een gevaarlijker vijand dan het Roomsch-Katholicisme begon zich weldra in de Luthersche kerk zelve te openbaren. Er was geen verschil meer over de leer. De „Formula concordiae" had de leer vastgesteld, maar nu werd de leer voor duizenden het een en het al. Men spande zijn

krachten in, om die leer te ontwikkelen en wee, wie van haar afweek. Om het leven bekommerde men zich echter niet al te veel. Van orthodoxie verviel men tot orthodoxisme. Het gemeenschapsleven met God werd echter bij de meesten gemist. Het geloof werd beschouwd als een voor-waar-houden van wat God had geopenbaard, maar het hartelijk vertrouwen op Jezus Christus werd niet geoefend.

Enkelen zagen dit dreigende gevaar. *Johann Arndt* schreef zijne vier (later zes) boeken van het „ware Christendom", maar zijn stem vond niet veel weerklank.

In de 17e eeuw stond echter een man op, die den stoot zou geven tot een richting op godsdienstig gebied, welke genoemd wordt het *Piëtisme*. Die man was *Philipp Jacob Spener*.

Hij was geen geniaal man, maar wel een krachtige persoonlijkheid. Hij bezat veel levensernst, een diep gevoel en een helderen kijk op den toestand der kerk. Spener zag in, dat er Reformatie noodig was in de Luthersche kerk. In 1666 werd hij Oberpfarrer te Frankfurt a. Main. Toen hij de misstanden in de kerk van nabij zag, begon hij aan te dringen op catechetisch onderwijs aan de jeugd en in 1670 begon hij godsdienstige bijeenkomsten te houden tot opwekking van het geestelijk leven. Deze „*collegia pietatis*" waren gewijd aan gebed, aan geestelijke gesprekken en aan verklaring van de Heilige Schrift. Hoewel men ook op andere plaatsen zulke bijeenkomsten organiseerde, was toch de algemeene aandacht nog niet op Spener gevestigd. Dat geschiedde in 1675, toen hij zijn boek „*Pia desideria*" het licht deed zien. Daarin leverde hij scherpe kritiek op het kerkelijk leven en noemde hij zes middelen tot verbetering n.m. 1o. *aankweeken van grondige bijbelkennis,* 2o. *herstelling van het algemeen priesterschap der geloovigen,* 3o. *erkenning, dat het Christendom niet slechts een* **weten** *is, maar ook een* **doen,** 4o. *verdraagzaamheid in godsdienstige geschillen,* 5o. *betere onderrichting van toekomstige predikers,* 6o. *geen rethorisch-geleerde, maar opbouwende prediking.*

Speners boek vond instemming bij het volk, maar de officieele kerkelijke wereld ontving het met tegenzin.

In 1686 vertrok Spener naar Dresden. Hij werd daar hofprediker. Aan de universiteit van Leipzig vond hij trouwe aanhangers van het „Piëtisme".

Daar arbeidde de man, die later de *krachtige profeet*

van Speners beginselen werd. Reeds in Leipzig hield deze man *August Hermann Francke* „collegia *philobiblica*", maar, toen hij later predikant werd in Glauca bij Halle, (1692) begon hij zijn kracht te ontplooien. Halle werd het brandpunt van het Piëtisme. Daar werd het geloof, dat in de liefde werkzaam is, openbaar. Daar stichtte Francke zijn *armenschool,* daar met een wereld-overwinnend geloof zijn beroemd *weeshuis*. Daar verrees ook zijn „*Paedagogium*". Voor het onderwijs der jeugd heeft het Piëtisme ontzaglijk veel gedaan en de liefde tot Christus was een machtige drijfveer tot het ter hand nemen van het zoo noodzakelijke werk der Zending. De beroemde missionaris *Ziegenbalg* was een leerling van Francke.

Het Piëtisme had zijn goede zijde, inzoover het optrad en positie koos tegen doode orthodoxie, maar de weg der toeëigening van het heil in Christus werd meer naar eigen inzicht dan naar het Woord Gods voorgesteld. Daarenboven was het Piëtisme overdreven ascetisch en stelde het eischen aan het Christelijk leven, welke Gods Woord niet stelt.

Het Piëtisme liet op velerlei gebied zijn invloed gevoelen. Groote geleerden heeft het niet gekweekt, maar wel veroorzaakte het, dat vele Luthersche theologen niet alleen de rechten van het verstand, maar ook die van het hart erkenden. Grooten invloed had het op de stichtelijke lectuur en op het geestelijk lied.

Een uitlooper van het Piëtisme was de gemeente van *Nicolaas Ludwig graaf von Zinzendorf,* die eerst rechtsgeleerde was, maar die op lateren leeftijd theologie ging bestudeeren en op zijn landgoed te Berthelsdorf, waar enkele families van verdreven Moravische broeders een kolonie gesticht hadden, de geestelijke leiding op zich nam. Daar te „*Hernnhut*" onstond de Evangelische broedergemeente, en Zinzendorf werd haar predikant.

De officieel-kerkelijke partij maakte, dat de stichter dezer gemeente uit Saksen verbannen werd. Hij doorreisde nu vele landen en stichtte ook daar gemeenten. Hier in Nederland o.a. een te IJselstein (1737) en een te Zeist (1746).

Later keerde de man, die veel liefde tot Jezus bezat en veel ijver om anderen voor Hem te winnen, in zijn vaderland terug, nadat zijn gemeente de Augsburgsche confessie als uitdrukking van haar geloof had aanvaard (1748).

Zinzendorfs gemeenten kwamen hier en daar tot bloei. Men had in die gemeenten de gewoonte, om vooral over het werk van Jezus Christus te preeken en te spreken. De Vader en de Heilige Geest werden in de schaduw geplaatst. En dan wezen de Hernhutters uit het werk van Jezus Christus bijzonder op Zijn lijden en sterven. Het plaatsbekleedend karakter van dat lijden wordt veronachtzaamd, de liefde van Jezus, die wederliefde moet wekken, stond op den voorgrond.

In de achttiende eeuw deed zich in de Luthersche kerk ook den invloed gevoelen van het Deïsme, dat in Engeland zijn bakermat had en dat eigenlijk de poging was, om inplaats van de supra-naturalistische wereldbeschouwing van het Christendom een nieuwe levens- en wereldbeschouwing te stellen, geheel en al gebouwd op de openbaring in de natuur. Over Frankrijk heen deed die nieuwe richting zich ook in Duitschland gelden. Frederik de Groote (1740—1786) was een vereerder van Voltaire en de denkbeelden van den natuurlijken godsdienst waren voor hem de eenig ware. Hij wilde anderer gevoelen wel verdragen, maar de orthodoxen en de Piëtisten moesten het toch meer dan eens geducht ontgelden. Zoowel in de lagere als in de hoogere kringen drongen de verlichte denkbeelden door. Er ontstond een richting, welke men de „Aufklärung" noemde. Los van Gods Woord beoefende men populaire wijsbegeerte, maar, toen men eenmaal Gods Woord los had gelaten, kwam men van kwaad tot erger. Bestrijding van Gods Woord en bespotting van het geloof der kerk kwam aan de orde van den dag en zoo zonk de eenmaal krachtige Luthersche kerk voor het grootste deel weg in ongeloof en wereldzin.

Zoo werd de 19e eeuw ingeluid.

B. DE GEREFORMEERDE KERKEN.

De Reformatie van Johannes Calvijn, begonnen in Genève, breidde zich ook weldra over een groot gedeelte van Europa uit; echter niet in de Noordelijke landen, maar in Zwitserland, Frankrijk, Nederland, Engeland en Schotland. Er bestond tusschen de Luthersche en Gereformeerde kerken verschil op menig terrein. Allereerst op het gebied van de *leer*. De Lutherschen, hoewel onvoorwaardelijk erkennende, dat de mensch tot eer van God moest leven, stelden toch in hun godgeleerde beschouwingen de zaligheid van den mensch voorop, terwijl de Gereformeerden allereerst en altoos vroegen naar de eere Gods. De Lutherschen waren *soteriologisch,* de Gereformeerden *theologisch* in hun beschouwingen. Dit verschil kwam op het geheele terrein van de godgeleerdheid uit. Op het gebied van de *theologie* hielden de Gereformeerden vast aan de *eeuwige verkiezing* uit souverein welbehagen. Dat raakte volgens hen de eere Gods. De Lutherschen noemden het woord praedestinatie wel, maar tengevolge van hun leer der medewerking van den mensch, bleef er van de praedestinatie weinig meer over dan een bloote voorwetenschap.

Op het gebied der *christologie* leerden de Lutherschen de mededeeling van goddelijke eigenschappen aan de menschelijke natuur van Christus, maar dat streed volgens de Gereformeerden met de eere Gods, want het oneindige kan immers nooit door het eindige omvat worden.

Op het gebied der *soteriologie* leerden de Lutherschen, dat de mensch het vermogen behouden had om de genade aan te grijpen, maar de Gereformeerden oordeelden, dat dit de eere Gods aanrandde, want zoo wordt er een macht gesteld nevens Gods macht.

Op het gebied van de leer der *sacramenten* leerden de Lutherschen de *consubstantiatie,* volgens welk gevoelen Christus lichamelijk genoten werd, omdat Hij *in, met* en *onder* het brood en den wijn tegenwoordig is, maar de Gereformeerden zeiden, dat deze leer van het lichamelijk eten de eere Gods aanrandt.

Er bestond niet alleen verschil op het gebied der leer, maar evenzeer op het terrein der *Kerkregeering*. De Gereformeerden wenschten geen *wereldkerk*, zooals de Roomschen die hadden; zij verlangden ook geen *landskerken*, zooals de Lutherschen die hadden, integendeel, zij gingen uit van het recht der *plaatselijke kerken*. De kerk was volgens de Gereformeerden daar, waar geloovigen gevonden werden, maar deze geloovigen hadden de roeping, om door instelling der ambten tot institueering te komen. Rome leerde: de kerk is daar, waar een priester is, die het offer brengt; de Lutherschen zeiden: wanneer er een prediker is, die het Woord en de Sacramenten bedient, dan is er een kerk. Daartegenover zeiden de Gereformeerden: waar geloovigen zijn, daar is eene kerk, en die geloovigen moeten de ambten instellen. De regeering der kerk moet geschieden door den *kerkeraad*. Deze vormt de eenige besturende macht in de kerk. De verschillende plaatselijke kerken moeten zich wel verbinden in classes en synoden, maar dit zijn geen *hoogere*, wel *meerdere* vergaderingen. De overheid heeft in de kerk geen macht. Zij moet alleen waken voor de uitwendige belangen van de kerk.

Dit zuivere presbyteriale stelsel heeft zich wel niet overal ontwikkeld, zooals het hier kort beschreven is. Vooral niet in Engeland, maar daar waren, gelijk we nader zullen zien, oorzaken voor.

Het eigenlijke presbyteriale stelsel kenmerkte zich door vier zaken. 1e. door het uitgaan van de *plaatselijke kerk*; 2e. door den eisch, dat deze plaatselijke kerken zich *confoederatief* verbinden in classen en synoden; 3e. door het op den voorgrond stellen van het *leeken-element*, waardoor aan de hierarchie de doodsteek werd toegebracht; 4e. door de handhaving van het *kerkelijk gezag*, onafhankelijk van den Staat.

Er bestond ook verschil in den *eeredienst*. Reeds Zwingli had uit den eeredienst weggedaan, wat aan den Roomschen cultus herinnerde. Beelden, crusifixen, kaarsen werden verwijderd. Het choorgezang hield op. Zelfs de orgels moesten wijken.

Calvijn regelde den eeredienst in Genève, nadat hij uit zijne ballingschap was teruggeroepen. De geheele dienst werd ongeveer ingericht, zooals de Gereformeerden dien

in Straatsburg hadden. De bediening van het Woord, welke maar niet een stichtelijke overdenking was, doch een uitlegging en toepassing van het Woord, was de hoofdzenuw van den dienst. Het knielen werd afgeschaft en de nooddoop verboden. Het avondmaal werd aan zeer eenvoudige tafels bediend. Heilige dagen hield men niet. Als feestdagen erkende men alleen die op de hoofdfeiten van het Christendom betrekking hadden. Choorzang werd niet toegelaten en in sommige landen, zooals Schotland, verwijderde of verbood men de orgels. In Nederland verbood de Synode van Dordrecht 1578 ook de orgels, maar de overheid nam ze in bescherming.

De geheele dienst was bij de Gereformeerden meer sober dan bij de Lutherschen en de toeleg was duidelijk, om alles, wat van het Woord Gods kon afleiden, met gestrengheid te weren.

Zien wij nu, hoe het Calvinisme zich heeft ontwikkeld en de Gereformeerde leer en dienst zich een baan gebroken hebben.

Allereerst werd de invloed van Calvijns Reformatie gevoeld in *Duitsch-Zwitserland*. Daar had Zwingli geleefd. Daar had hij gepredikt; maar zijn gevoelens verschilden op menig punt met Calvijn. Toen Zwingli echter gesneuveld was in den jammerlijken religie-krijg, werd *Heinrich Bullinger* zijn opvolger en deze gevoelde veel voor Calvijns beschouwingen. De avondmaalsleer van Zwingli behaagde aan Bullinger niet. Hij gevoelde meer voor Calvijns opvatting van het geestelijk genieten van Christus' lichaam en bloed.

In 1549 was men het over het avondmaal al eens; maar met de leer der praedestinatie ging het niet zoo spoedig. Toch kwam Bullinger, voornamelijk onder den invloed van zijn ambtgenoot *Petrus Martyr* eindelijk tot de overtuiging, dat de praedestinatieleer steunde op de Heilige Schrift en, toen Bullinger op verzoek van Frederik III van den Paltz een geloofsbelijdenis opstelde, n.m. de „*tweede Helvetische Confessie*" was deze gesteld geheel en al in den geest van Calvijn en zoodoende was Duitsch-Zwitserland voor de Gereformeerde leer gewonnen. *Theodorus Beza*, die Calvijn in Genève opvolgde en die 40 jaren na Calvijns dood de leiding der kerkelijke zaken in handen

had, zag in Zwitserland geen strijd meer, als vroeger werd aanschouwd.

Ook in Frankrijk won de Reformatie van Calvijn veld. Eerst waren daar de reformatorische gedachten van Luther bekend geworden, maar de hoogeschool te Parijs, de beroemde Sorbonne, had de geschriften van Luther veroordeeld. Er hing voor de Reformatie veel van af, wat de jonge koning Frans I doen zou. Deze was in 't geheel geen aanbidder van de Middeleeuwsche Scholastiek, maar spoedig bleek, dat men van dezen voorstander der humanistische studieën toch niets goeds te verwachten had voor de Reformatie. Frans I was een politicus in den slechten zin van het woord. Hij oordeelde tot versterking van zijn eigen positie het noodig, om de Reformatie in zijn eigen land te onderdrukken, hoewel hij die in Duitschland uit politiek oogmerk begunstigde. In 1535 werd reeds in Frankrijk een inquisitie-rechtbank ingesteld, waarvan de paus de leden benoemde. Deze rechtbank moest alle geloofsverschillen onderzoeken, en, als er maar eenigszins verschil bleek met de Scholastieke leer der Middeleeuwsche vaderen, dan werd de beschuldigde overgeleverd aan het Parlement te Parijs, die een aparte „Chambre ardente" had om de ketters te vonnissen.

Ondanks den fellen tegenstand won de Reformatie bij den dag terrein. Evenwel niet in Lutherschen geest. De ideeën van Calvijn, den geboren Franschman met zijn rijken geest en zijn benijdenswaardige onderscheidingsgaven, daarenboven met zijn helder inzicht in de Heilige Schrift en zijn uitnemenden levensernst wonnen de harten der Franschen. Vooral in het Zuiden des lands werden tal van gemeenten gesticht. De leden dezer gemeenten werden „Hugenoten" genoemd, een naam, waarvan wel vele verklaringen zijn gegeven, maar welks oorsprong tot heden niet met zekerheid kan worden aangegeven.

De Gereformeerden vonden niet weinig steun daarin, dat een tak van de koninklijke familie n.m. die der Bourbons van Navarre zich bij hen aansloot en dat zelfs de edele admiraal de Coligny en ook leden van het parlement de Reformatie met hart en ziel waren toegedaan. In Parijs werd in 1555 al een Gereformeerde kerk geïnstitueerd en in 1559 vond daar de eerste generale Synode plaats, waar

de zoogenaamde „Gallische confessie", geheel en al in den geest van Calvijn opgesteld en bestaande uit 40 artikelen, werd aangenomen.

In *Nederland* werd ook de Reformatie van Luther het eerst bekend. In Dordrecht, destijds een zeer voorname handelsstad en in Antwerpen werden Luthers denkbeelden voornamelijk in de kloosters door velen aangenomen. Karel V was heer over de Nederlanden, maar hij behoefde zich hier niet zoo te beheerschen als in Duitschland. Hij liet hier het „edict van Worms" met gestrengheid uitvoeren en het gevolg daarvan was, dat allerhande zware plakkaten in Holland en Zeeland werden verspreid, die slechts den tegenzin der moedige en taaie Hollanders en Zeeuwen opwekten. Toch vielen als vrucht daarvan al spoedig de eerste slachtoffers. Hendrik Voes en Johannes Esch, Dominicaner monniken, maar de Reformatie toegedaan, werden te Antwerpen verbrand en Aleander, de pauselijke afgezant, die te Worms zijn zin niet gekregen had, vond eenige voldoening door de terechtstelling dezer ketters.

Ondanks de heftige vervolging nam het aantal Hervormden steeds toe. De overtuiging des harten laat zich niet met geweld onderdrukken.

Toch bedenke men wel, dat de Luthersche Reformatie in ons land spoedig plaats heeft moeten maken voor de Calvinistische. De voorstelling, door sommige kerkgeschiedschrijvers gegeven, alsof na den invloed van Luther die van Zwingli in ons land overheerschend is geweest, is bepaald met de historie in strijd. Reeds dadelijk na zijn optreden heeft Calvijn grooten invloed uitgeoefend in ons land. Hij deed dat eensdeels door velen, die in Genève van zijn godgeleerd onderwijs gebruik gemaakt hadden en die zijne gedachten in ons land overal bekend maakten, en anderdeels door persoonlijke briefwisseling en daardoor heeft de Reformatie in ons vaderland een beslist Calvinistisch type gekregen.

In 1562 werd door den Waalschen predikant *Guido de Bray* een geloofsbelijdenis opgesteld, die moest dienen, om aan den Koning, Filips II, bekend te maken, wat de leer der Gereformeerden was. Volgens de voorrede van deze geloofsbelijdenis was het getal der Gereformeerden in Noord- en Zuid-Nederland toen reeds meer dan 100.000. In 1563 werden door den stoeren en onverzettelijken Ge-

reformeerden prediker *Petrus Datheen* de psalmen Davids berijmd, en al stond, wat den vorm aangaat, dit werk niet zeer hoog, de zin der psalmen werd zeer goed weergegeven. Dezelfde predikant vertaalde ook den Heidelbergschen Catechismus, opgesteld door Ursinus en Olevianus, in het Nederlandsch en daardoor werd de Gereformeerde leer zeer verbreid. Op de Synode te Antwerpen werd in 1566 de belijdenis van Guido de Bray als „Nederlandsche geloofsbelijdenis" met blijdschap door de kerken aanvaard.

In *Engeland* was de gang der Reformatie een zeer eigenaardige. Koning Hendrik VIII was goed Katholiek. Terwille van een aangevraagde, maar niet toegestane echtscheiding kreeg hij twist met den paus en scheurde hij de Engelsche kerk los van den Roomschen stoel. Hoewel de suprematie van den paus door die daad teniet gemaakt was, wilde Hendrik van geen verandering in de leer weten. In 1539 liet hij zes artikelen, de „bloody act", door het parlement opstellen. Deze artikelen hielden in, dat allen, die tegen de transsubstantiatie, de onthouding van de kelk, het coelibaat, de mis en de oorbiecht waren, met den dood gestraft zouden worden. De koning trad tegen de Roomsch-Katholieken even gestreng op als tegen de reformatorisch-gezinden. Het gevolg daarvan was, dat hij velen, die met den kerkelijken toestand niet tevreden waren, naar de Protestanten drong en anderen deed verlangen naar den vroegeren toestand.

Intusschen was *Thomas Cranmer* aartsbisschop van Canterbury geworden. Deze was heimelijk de beginselen der Zwitsersche Reformatie toegedaan, en hij werd in zijn pogingen, om die Reformatie te bevorderen, zelfs gesteund door 's konings gemalin Anna Boleyn.

Na Hendriks dood volgde *Eduard VI* hem op. Wegens zijn onmondigheid regeerde tijdelijk de hertog van Sommerset. Nu had Cranmer de handen vrij. De mis en beeldendienst werden verboden en het avondmaal werd onder twee gedaanten bediend. Vele buitenlandsche gereformeerde theologen werden naar Engeland ontboden o. a. Bucer en Vermilius, om aan de Universiteiten van Oxford en Cambridge onderwijs te geven in de nieuwe leer. Voor de jeugd werd een Catechismus opgesteld, voor de liturgie werd een „*book of common prayer*" vervaardigd en in 1553 werd een geloofsbelijdenis opgesteld, bestaande uit 42

artikelen. Zoo vond de Reformatie ook in Engeland ingang.

In *Schotland* won zij ook veld. De geschriften van Luther waren daar al spoedig bekend. *Patrick Hamilton*, oorspronkelijk een vereerder van Erasmus, maar later een voorvechter voor de Evangelische leer, welke hij lief gekregen had door zijne studieën te Wittenberg en te Marburg, predikte openlijk de nieuwe leer, toen hij in zijn vaderland teruggekeerd was, maar hij moest zijn vrijmoedigheid met den dood betalen. In 1523 stierf hij op den brandstapel.

De eigenlijke Reformator van Schotland was *John Knox*. Hoewel in Schotland eerst de Luthersche Reformatie invloed gehad had, kwam toch sinds 1543 de Calvinistische daar op den voorgrond te staan. Knox was een ijverig prediker van de gereformeerde leer. Hij was grootendeels gevormd door het lezen van de Heilige Schrift en de werken van Augustinus. Hij werd gevangen genomen en naar de galeien verbannen. Door voorspraak van invloedrijke mannen werd hij bevrijd en hij keerde naar Engeland terug onder de regeering van Eduard VI, maar hij ergerde zich aan den Roomschen zuurdeesem, welke in de Engelsche kerk nog overgebleven was en, toen Maria den troon besteeg, verliet hij Engeland en ging hij naar Genève.

Behalve in de eerstgenoemde landen drong de Calvinistische Reformatie ook door in sommige gedeelten van Duitschland zooals de Palz, Nassau, Bremen, Anhalt, Hessen, Brandenburg en de steden aan den Neder-Rijn: Wesel, Embden, Emmerik, Kleef e. a. Ook in Polen en Hongarije werden vele Calvinisten gevonden. In Polen vonden deze een leider in den eminenten godgeleerde *Johannes à Lasco*, die om des geloofs wille vele jaren buiten zijn vaderland rondzwierf, maar later daarheen wederkeerde.

Voornamelijk in de Gereformeerde kerken openbaarden zich twee richtingen, die beide voor het bestaan dier kerken gevaarlijk waren. De eene richting was *democratisch* en vertoonde zich het meest onder het volk. Dat was het *Anabaptisme*. De tweede richting was *aristocratisch* en liet zich het meest gelden onder de geleerden. Dat was het *Socianisme*.

Het Anabaptisme vertoonde zich het eerst in Zwitserland. *Coenraad Grebel, George Jacobs*, de blauwrok, *Ludwig*

Hätzer en vooral *Balthazar Hubmaier* waren de voormannen.

Deze mannen hadden een gansch onschriftuurlijke beschouwing over de verhouding van *natuur en genade.* Zij loochenden, dat de genade het natuurlijke leven *herschept* en leerden, dat de genade *iets nieuws* schept. Daarom moest de kerk niet hervormd worden, maar er moest een gansch nieuwe kerk gesticht worden, een gemeente van louter heiligen, die wachten moest op het duizendjarig rijk. Alleen, wie geloof toonde te bezitten, mocht in de gemeente worden opgenomen en een zoodanige werd gedoopt. Bron van de kennis der waarheid was de Heilige Schrift, het *uitwendige* Woord, maar daarnaast en daarboven stond het *inwendige* Woord, d.i. de ervaring des heils in het hart. De consequentie van dit stelsel was een nieuwe staat en kerk temidden van de oude wereld.

Uit Zwitserland werden ze verjaagd en nu verspreidden zij zich over geheel Europa. Over Duitschland kwam het Anabaptisme door *Melchior Hofmann* in Nederland. Daar vond het zeer veel aanhangers. Het openbaarde daar zijn echt revolutionair karakter en sloeg zelfs om in een fanatisme op sociaal terrein. Het einde was de stichting van het nieuwe Sion in Münster, waar *Jan Matthijsz* en *Jan Beukelsz* het valsche ideaal van een nieuwen kerkstaat tot werkelijkheid trachtten te brengen, maar hun nieuwe schepping heeft een jammerlijk fiasco gemaakt. Na de catastrophe in Münster heeft Menno Simons getracht de Anabaptisten te genezen van hun revolutionair drijven.

Een gansch andere richting was die der *Socinianen.* De hoofdzetel dezer lieden was in Polen en Zevenbergen. *Laelius* en *Faustus Socinus,* oom en neef, zetten hun denkbeelden uiteen, die zeer afweken van de leer der Gereformeerden. In hoofdzaak kwam hun leer hierop neer:

1o. De Heilige Schrift is de bron der godsdienstige kennis. Zij kan niets bevatten, wat tegen de rede strijdt.

2o. De leer der Drieëenheid strijdt met de Schrift en de rede beide.

3o. Jezus was alleen mensch. Hij was echter met goddelijke kracht begiftigd en tot loon van zijn volmaakte gehoorzaamheid is hij tot goddelijke majesteit verheven.

4o. De Heilige Geest is eene kracht en geen persoon.

5o. Het beeld Gods bestond in heerschappij over de dieren.

6o. Daar is geen erfzonde, maar slechts een overgeërfde neiging tot het kwade.

7o. De verzoening bestaat daarin, dat Jezus een weg heeft aangewezen tot verbetering des levens. Dien weg moeten wij bewandelen.

8o. Jezus dood was geen zoendood, maar slechts een bevestiging van zijn leer.

9o. De bekeering moet door eigen krachten begonnen worden. Door den bijstand Gods wordt zij voltooid.

10o. De sacramenten zijn slechts ceremoniën, welke men ook zou kunnen afschaffen.

Deze Socinianen, geestelijke kinderen van Pelagius en geestelijke vaders der latere Modernen, werden vooral onder de meer ontwikkelden gevonden en de Gereformeerden hebben in tal van geschriften deze lieden bestreden.

Gevaarlijker dan deze beide richtingen was de poging, welke Rome's kerk aanwendde om het werk der Reformatie ongedaan te maken en het verloren terrein te herwinnen. Gelijk wij reeds zagen bij de behandeling der Luthersche kerken, ging deze poging uit van de *Jezuïeten*, die geestelijk gedresseerde, willooze werktuigen van den paus. Zij hebben in de landen, waar de Gereformeerden hun invloed lieten gelden, de *contra-reformatie* geleid.

In *Spanje* en *Italië*, waar slechts weinige Gereformeerden woonden, gelukte het de Reformatie uit te roeien. Het Protestantisme werd er vernietigd, eer het nog wortel had kunnen schieten.

In Frankrijk werd de contra-reformatie oorzaak van een hevigen en langdurigen strijd. In 1570 was aan de Gereformeerden bij den vrede van St. Germain volkomen vrijheid van godsdienst toegestaan. Zij ontvingen zelfs enkele steden tot waarborg van den vrede. Dat was den Jezuïeten teveel. Men begon op wraak te zinnen en men nam zijn toevlucht tot verraad. Toen de zuster des konings met Hendrik van Navarre in het huwelijk zou treden, had te Parijs de bruiloft plaats, die in de historie den naam van bloedbruiloft gekregen heeft. In den beruchten Bartolomeüsnacht (van 23 op 24 Augustus 1572) werden te Parijs alle Hugenoten, welke men bereiken kon, op verraderlijke wijze vermoord. IJlboden brachten het moordbevel ook naar de provinciën over en binnen

enkele weken waren ongeveer 100.000 Hugenoten vermoord. De paus liet een „Te Deum" zingen, maar de Gereformeerden in Europa weenden om zulk een gewelddaad.

Nu ontstonden er godsdienstoorlogen. Hendrik III, door zijn tegenpartij in het nauw gebracht, zocht hulp in het leger der Hugenoten onder Hendrik van Navarre. De Roomschen beschouwden hem voor een afvallige en in 1589 werd hij door een Dominicaner monnik vermoord.

Hendrik IV van Navarre, die eerst de Gereformeerde belijdenis was toegedaan, volgde hem op, maar uit politieke berekening was hij Roomsch-Katholiek geworden. Parijs was volgens hem wel een mis waard. Hij bleef echter aan zijn vroegere geloofsgenooten denken en in 1598 kwam het „edict van Nantes" tot stand, waarbij aan de Gereformeerden vrijheid van godsdienst werd toegekend, overal waar de Gereformeerde godsdienst tot 1597 bestond. Uitgezonderd hiervan was Parijs met enkele andere steden. In het leger mochten de bevelhebbers alleen Gereformeerd zijn. Als een pand van zekerheid mochten de Gereformeerden nog 8 jaar hun vestingen behouden.

Nu ontstond er bloei in het kerkelijke leven. De kerkelijke organisatie werd met kracht ter hand genomen. Nieuwe inrichtingen van onderwijs ontstonden te Sedan, Saumur, Montpellier, Montaubon en Nîmes.

Onder Lodewijk XIII ontbrandde de strijd opnieuw. Het bolwerk der Gereformeerden, La Rochelle, viel. Toen achtte de staatsman Richelieu den tijd gekomen, om de staatkundige rechten van de Gereformeerden te vernietigen. Het *genade-edict van Nîmes* (1629) maakte een einde aan hun politieke organisatie, maar waarborgde hun godsdienstige rechten.

Het zou echter veel erger worden. De Jezuïeten zaten niet stil. Onder Lodewijk XIV ontbrandde de strijd weder. Zijn ideaal was het *koninklijk absolutisme*. Alles wat aan dat absolutisme in den weg stond, moest onverbiddelijk uit den weg geruimd worden (un roi, une loie, une foi). Opgestookt door de Jezuïeten en door andere omstandigheden genoopt, begon de koning in 1681 de Hugenoten te vervolgen. Overal trachtte men ze in den boezem der kerk terug te voeren. In 1683 begonnen de z.g. *„dragonades"*, inkwartiering van militairen. Eindelijk hief Lodewijk

op 22 October van het jaar 1685 het edict van Nantes op en Frankrijk werd officiëel weder tot een Roomsch-Katholieken staat verklaard.

Nu begon de onderdrukking eerst recht. Honderden kerken van de Gereformeerden werden verwoest, duizenden werden van alles beroofd, gevangen, gemarteld, gedood of naar de galeien verwezen. Ondanks zeer strenge maatregelen, door de regeering genomen, vluchtten velen over de grenzen naar Holland, Engeland, Brandenburg en Zwitserland, waar zij met open armen ontvangen werden (Réfugié's). Frankrijk betaalde de Roomsch-Katholieke politiek van zijn koning met het verlies van een half millioen van zijn beste, bekwaamste en nijverste burgers.

Die niet vluchtten, verbergden zich in het gebergte (de Cevennen). Daar hielden zij zich schuil voor het oog van hun vervolgers (kerken in de woestijn). Jammer, dat onder de achtergeblevenen een dweepzieke richting opkwam, een profetisch enthousiasme, dat zich openbaarde in allerlei voorzeggingen. Deze lieden, „Camisards" genoemd, hebben onder bevel van Jean Cavalier en anderen een guerillaoorlog gevoerd tegen de beste troepen des konings, aangevoerd door de kundigste bevelhebbers, en zij hebben door hun dapperheid de verbazing van geheel Europa opgewekt.

Ondanks al die betoonde dapperheid heeft de Contrareformatie in Frankrijk onmetelijke schade toegebracht aan de Gereformeerden, zoodat het Calvinisme sinds dien tijd in Frankrijk is gaan kwijnen.

Anders was het in *Nederland*. Daar heeft de Contra-Reformatie het hoofd gestooten tegen de onverzettelijkheid van een handjevol stoere Calvinisten, die alles opgeofferd hebben voor hun religie. Wat Filips in Spanje gelukt was, wilde hij ook in Nederland beproeven. Reeds was er ontevredenheid over de strenge plakkaten op menige plaats gebleken. Het volk stak al stouter het hoofd op. Duizenden bezochten de „*Hagepreeken*". Daar kwam de beeldenstorm, en nu was de teerling geworpen. De edelen trokken zich terug, de Calvinisten en de democratische elementen traden op den voorgrond. Op 1 Dec. 1561 besloten de Gereformeerden in Antwerpen tot den opstand, maar hun legers werden geslagen. De toestand werd hachelijk. Honderden verlieten het land.

Toen kwam de ijzeren hertog van Alva, die de ketters moest straffen. In enkele maanden werden 1800 doodvonnissen voltrokken. De nood klom, maar nu snelden Willem van Oranje en zijn dappere broeders de Nederlanders te hulp. Aanvankelijk scheen de Contra-reformatie te zullen zegevieren. In de Zuidelijke Nederlanden werd de pauselijke hierarchie overal weder hersteld. Daar behaalde de Contra-reformatie de victorie, maar anders stond het in de Noordelijke Nederlanden. Daar werd onder nameloos lijden en door bewonderenswaardigen geloofsmoed de grondslag gelegd van een Calvinistisch volksbestaan. De Gereformeerden wisten van geen wijken. Wel moesten zij in de eerste jaren van strijd hun kerkelijke samenkomsten op vreemden bodem houden. In 1568 had het *convent van Wesel* plaats, een vergadering van broeders, die aan de kerken advies wilden geven. De eerste Synode vond plaats te Embden in 1571. Daarop volgden de Synoden van Dordrecht 1574 en 1578, Middelburg 1581, 's Gravenhage 1586. De Gereformeerden waren wel klein in aantal, maar er ging kracht van hen uit.

Toen de wapens van de Nederlanders onder Maurits gezegend werden, konden de kerken zich rustiger ontwikkelen. Op onzen vaderlandschen bodem is in het begin der 17e eeuw een strijd tot uitbarsting gekomen, die reeds lang gedreigd had. Het ging over de souvereiniteit van Gods genade. De hoogleeraar *Arminius* te Leiden kreeg verschil met zijn collega *Gomarus*. Deze strijd liep over vijf zaken: 1o. de verkiezing is om een voorgezien geloof; 2o. de verzoening door Christus is algemeen; 3o. de mensch gehoorzaamt uit vrije keuze aan de roeping des Evangelies; 4o. de genade is wederstandelijk; 5o. de genade is verliesbaar. Heel deze strijd kreeg een politiek karakter, omdat beide partijen er de Staten in betrokken.

In 1618 en 1619 werd eindelijk te Dordrecht een Nationale Synode gehouden, waar niet alleen afgevaardigden uit de Nederlandsche Gereformeerde kerken bijeen waren, maar waar ook vele Gereformeerde kerken uit het buitenland vertegenwoordigd waren. De Remonstranten werden veroordeeld en de besluiten van de Synode, de 5 artikelen tegen de Remonstranten, werden naast de Nederlandsche geloofsbelijdenis en naast den Heidelbergschen Catechismus als het derde formulier van eenigheid aanvaard.

De besluiten van Dordrecht vonden in het buitenland geen onverdeelde instemming. Brandenburg, Hessen en Bremen aanvaardden ze niet. In Engeland en Schotland waren de Presbyteranen er mede vereenigd, doch de Episcopalen niet. In Frankrijk en Zwitserland was men het met de besluiten geheel eens.

Na de Dordtsche Synode is de godgeleerdheid in ons land door tal van geleerde mannen met voorbeeldigen ijver beoefend. De namen van *G. Voetius, W. Amesius, A. Walaeus* en tal van anderen zijn genoegzaam bekend. De onverkwikkelijke strijd tusschen de Voetianen en Coccejanen, die ongeveer 100 jaren duurde, en die voornamelijk liep over de *verbonds-theologie*, heeft veel kwaad gedaan aan den bloei van het kerkelijk leven en de Franschen wijsgeer *René Descartes (Cartesius)* heeft grooten invloed gehad op de godgeleerdheid, zoodat verderfelijke dwalingen binnensloopen, welke oorzaak waren, dat in de 18e eeuw de leer verslapte en het leven inzonk.

In *Engeland* en *Schotland* begon de Contra-reformatie, toen *Maria* in 1553 Eduard VI opgevolgd was. De geschiedenis noemt haar de „bloedige Maria". De drie aanzienlijkste mannen in de Anglicaansche kerk *Cranmer, Ridley* en *Latimer* werden gedood. De Roomsch-Katholieke bisschoppen *Gardener* en *Bonner* werden in eere hersteld. De Engelsche kerk werd weder opgenomen in den schoot der Roomsche kerk en de suprematie van de kroon werd opgeheven. De buitenlandsche godgeleerden vluchtten en honderden Gereformeerden stierven den marteldood.

In 1555 stierf Maria en Elisabeth, haar zuster, volgde haar op. Onder haar regeering kwam er verademing. In 1559 voerde zij de liturgie, welke onder Eduard VI begonnen was, weder in en de aartsbisschop *Thomas Parker* werkte de 42 artikelen van Cranmer om tot de 39 artikelen, die van toen af de belijdenis van de Anglikaansche staatskerk vormden.

Omdat de Anglicaansche kerk een compromis gezocht had tusschen Rome en Genève waren beide partijen niet voldaan. De Roomsch-Katholieken spanden al hun krachten in, om het verloren gebied te heroveren. Deze actie werd van Madrid uit gesteund. Toen de onoverwinnelijke vloot in 1588 verongelukt was, was ook het grootste gevaar voor de Contra-Reformatie geweken.

Van andere zijde werd ook tegenstand tegen de Staatskerk openbaar. Die onder Maria's regeering gevlucht waren naar Genève en Nederland, en die onder Elisabeth terugkeerden, konden zich met de kerkelijke toestanden niet vereenigen. De *eeredienst* was teveel in Roomschen geest gebleven, de *kerkregeering*, genaamd de bisschoppelijke, was niet schriftuurlijk, evenmin de suprematie van de kroon en de *tucht*, volgens de Calvinisten „de zenuw der kerk", werd gemist.

In 1564 traden de ontevredenen meer beslist op. Zij noemden zich *„Puriteinen"*. Velen verlieten de Staatskerk. In 1572 werd de eerste Gereformeerde gemeente gesticht te Wandsworth bij Londen.

Jacobus I (1603—1625) die Elisabeth opvolgde, deed bij de Puriteinen den tegenzin tegen de Anglicaansche kerk toenemen. Drie dingen griefden de Puriteinen: 1e. dat Jacobus beproefde om ook in Schotland het episcopale systeem in te voeren. In Schotland waren de kerkelijke zaken aldus geloopen. Tijdens de vervolging door de bloedige Maria was John Knox naar Genève gevlucht. Daar had hij de kracht der Gereformeerde leer leeren kennen. De waarheid der praedestinatie en de strenge tucht over de zeden trokken hem machtig aan. In 1555 verscheen hij plotseling in Edinburg. Hij riep alle gelijkgezinden op, om den band met de Roomsche kerk te verbreken. Hij bediende er het avondmaal op Gereformeerde wijze. In December 1555 sloten een aantal baronnen en edelen een verbond, om den waren godsdienst te beschermen, en het einde van alles was, dat de Roomsche partij moest toegeven. Het parlement schafte den Katholieken godsdienst af en de door Knox ontworpen „Schotsche confessie" werd aanvaard. Voor de organisatie der kerk werd het „book of discipline" ingevoerd. De schoone maar wulpsche koningin Maria duldde de Gereformeerden, maar zij liet in haar hofkapel de mis lezen. Haar plan, om met behulp van Spanje den Roomschen godsdienst te herstellen, mislukte. Zij vluchtte in 1588 naar Engeland. Na haar vlucht werd de Gereformeerde kerk als de eenige ware kerk van Jezus Christus bij de wet erkend.

En in dat Schotland wilde Jacobus nu het episcopaalsysteem invoeren. Dat griefde de Puriteinen.

2e. ijverde de koning tegen de strenge onderhouding van den Zondag, en

3e. had men op hem tegen, dat hij een Roomsche vrouw getrouwd had.

Onder zijn opvolger *Karel I* (1625—1649) werd de toestand niet beter. De Puriteinen werden overal achteruit gezet. Nu sloten de Schotten een verbond, om het Katholicisme, dat men bedektelijk weder wilde invoeren, te keeren. De oorlog brak los en de kansen stonden voor den koning ongunstig. De koning riep een parlement bijeen, wat in 11 jaar niet gebeurd was. Omdat dit parlement, „het Korte" genoemd, den koning niet sympathiek was, werd het ontbonden. De aanrukkende Schotten noodzaakten den koning weder een parlement bijeen te roepen, „het lange" genoemd. De staatkundige opstand werd meer en meer een religieuze. Het parlement wilde de bisschoppen weren en toen in 1641 de tijding van den „Iersche Bartolomeusnacht", waarin 12000 Protestanten door de Roomschen vermoord werden, in Londen bekend werd, toen wilde men doorzetten. De koning werd voor den schuldige gehouden. Het parlement dwong hem een besluit te onderteekenen (1642) waarbij de *episcopale Kerkinrichting als integreerend deel van den Staat terzijde gesteld werd.*

Het Lagerhuis, voornamelijk bestaande uit Puriteinen, besloot nu de regeling der kerkelijke zaken zelve ter hand te nemen. Het riep de *Westminstersche Synode* bijeen, die uit 151 leden bestond. Deze Synode bezorgde o.a. een confessie, die zuiver Calvinistisch was. De koning werd in 1649 op het schavot gebracht en de Republiek werd afgekondigd, waarin *Oliver Cromwell* protector werd. (1653—1658).

De beteekenis van Cromwell voor de kerk der Reformatie is van groote beteekenis geweest. Hij heeft door zijn protestantsche politiek met Gustaaf Adolf en Willem III van Oranje het Protestantisme van de 17e eeuw gesteund, toen het schier overal met den ondergang bedreigd werd en onder zijn protectoraat is, schoon met enkele uitzonderingen, vrijheid van godsdienst geproclameerd. Dit was voor het eerst in Europa.

Cromwell zelve behoorde tot de Indepedenten. De man, die deze richting in het leven riep was *Robert Brown*, die in 1581 naar Holland ging en in Middelburg een gemeente stichtte. Zijn opvolger was *John Robinson*, die

ook naar Holland toog en daar eerst in Amsterdam en vervolgens in Leiden woonde. Velen van hun volgelingen trokken in 1620 onder den naam „Pelgrim-fathers" naar Noord-Amerika.

Zij hadden eigenaardige ideeën over de kerkregeering. De Puriteinen of Presbyterianen gingen hun niet ver genoeg. Zij wilden de leer der volks-souvereiniteit toepassen op het terrein van de kerk. In hoofdzaak komt hun gevoelen neer op het volgende: 1o. zij wilden geen *plaatselijke* kerk, maar *congregaties* of groepen van geloovigen, van welke er vele op ééne plaats konden zijn; 2o. zij oordeelden, dat de regeerende macht niet bij den kerkeraad berustte, maar bij alle geloovigen; 3o. Zij hieven het onderscheid op tusschen *leer-* en *regeerouderlingen;* 4o. zij beweerden, dat de gemeenten wel *conferentiën* mochten houden, maar dat die conferentiën niets te zeggen hadden over de gemeenten; 5o. zij betwistten het recht om door confessie, catechismus of liturgisch formulier de waarheid te verdedigen. De Heilige Schrift behoorde eenig symbool te zijn.

De Contra-Reformatie had dus ook in Engeland en Schotland het onderspit gedolven. Gansch anders was dit in die landen, waar Rome over veel invloed beschikte. In Oostenrijk, Hongarije, Zevenbergen en Polen werkten de Jezuïeten zeer ijverig en daar is het Calvinisme grootendeels onderdrukt. Voor Oostenrijk-Hongarije brak een lichtstraal door, toen Jozef II het *tolerantie-edict* uitvaardigde (1781).

De Jezuïeten, die ijverig propaganda maakten voor de Roomsche kerk hadden hier en daar wel een groot succes gehad. Zij arbeidden niet alleen in Europa, maar zij waren ook druk bezig in het werk der zending. Jammer dat de Gereformeerden zich in de 16e, 17e en 18e eeuw zoo weinig aan dit werk gelegen lieten liggen. Er zijn wel enkele zaken te noemen, die voor een hard oordeel vrijwaren, maar geheel te verontschuldigen zijn onze Gereformeerde vaderen niet. Ongetwijfeld hadden de kerken der Reformatie in eigen boezem veel te doen, om de belijdenis vast te stellen en de juiste regeering der kerk aan te wijzen. Daarenboven hadden de landen, waarin de Reformatie doordrong, bijna geen aanraking met de Heidenwereld,

want de koloniale mogendheden waren Spanje en Portugal. Eindelijk ontbrak het velen ook aan een goed inzicht in de noodzakelijkheid der zending; maar, dat alles tezamen genomen, pleit onze vaderen niet vrij, dat ze zoo weinig aan de missie gedaan hebben.

Toch is de Gereformeerde leer en dienst in andere werelddeelen wel bekend geworden, niet door *missie*, maar door *kolonisatie*. Van uit Engeland is de gereformeerde belijdenis bekend geworden in Noord-Amerika. Van uit Frankrijk is gekoloniseerd in Zuid-Amerika (Brazilië), hoewel deze kolonisatie, in de dagen van de Cologny begonnen, droeve ervaringen heeft beleefd.

En van Nederland uit is de gereformeerde belijdenis bekend geworden in Zuid-Afrika, waar later tal van Hugenoten zijn heengegaan, die met de oorspronkelijke Hollandsche kolonisten het geslacht gevormd hebben der „*Hollandsche Afrikaanders*". Het Calvinistische type is daar tot op den huidigen dag in menigen kring overheerschend gebleven.

Het zou de moeite waard zijn, om op de ontwikkeling van de Gereformeerde kerken in de verschillende landen het oog te vestigen, maar de weinige plaatsruimte, waarover wij te beschikken hebben, gedoogt dit niet.

We kunnen ons daarom nog slechts bezig houden met twee belangrijke verschijnselen in de Gereformeerde kerken n.m. het *Methodisme* en het *Deïsme*.

In de officiëele Anglicaansche kerk, die evenmin als de Luthersche kerk finaal met Rome gebroken had in leer en cultus beide, openbaarde zich éénzelfde verschijnsel. Onder een menigte van vormen zonk het geestelijk leven in. In de 18e eeuw heerschte in Engeland onder den adel geringschatting van den godsdienst, onder den burgerstand heerschte onverschilligheid en in de onderste lagen des volks namen ruwheid en onkunde groote afmetingen aan. De Anglikaansche kerk had de macht over de gewetens verloren. Onder de Puriteinen en Independenten was de toestand lang zoo droevig niet, maar ook daar was verflauwing merkbaar.

Reactie kon niet uitblijven. Het gemoedelijke *Piëtisme* had de Duitschers bekoord, het levendige *Methodisme* was meer geëigend voor de practische Engelschen.

John Wesley (1703—1791) en zijn broeder *Charles Wesley* (1707—1788) beiden zoons van een Anglikaansch, vroeger Puriteinsch predikant, namen als studenten aan de universiteit te Oxford deel aan vergaderingen, welke gehouden werden tot beoefening van de godsvrucht. Bij hen voegde zich later *George Whitefield* (1714—1770), de geniale zoon van een herbergier. De leden dezer vereeniging, de „holy club" genoemd, werden *„Methodisten"* geheeten omdat zij de vroomheid volgens een bepaalde methode wilden aankweeken. De beide Wesley's gingen naar Amerika en maakten op hun reis kennis met de Hernhutters, die diepen indruk op hen maakten.

In Engeland teruggekeerd, begonnen zij te prediken. Ook Whitefield, die naar Amerika geweest, maar teruggekeerd was, begon het Evangelie te verkondigen. Zij wilden geen separatie, maar de Anglikaansche geestelijken, die bemerkten, welke een ontzaglijken invloed deze predikers hadden bij het volk, deden al hun best om het aan deze mannen onmogelijk te maken, in de staatskerk op te treden. Zoo waren zij gedwongen afzonderlijke gemeenten te stichten.

In de leer bleven de Methodisten in hoofdzaak bij de 39 artikelen, maar zij hadden een eigenaardige opvatting van de toeëigening des heils. Dat God naar Zijn vrijmacht verschillende wegen heeft, om de Zijnen uit de wereld te roepen, werd door hen uit het oog verloren. Alles moest naar een vastgestelde methode geschieden. Eerst moest aan den zondaar met ontzaglijken ernst de wet worden gepredikt. De straf op de zonde moest met de levendigste kleuren worden geschetst. De schrik voor de verdoemenis moest den zondaar aangrijpen. En, wanneer er dan berouw bij den zondaar openbaar werd, dan moest die berouwhebbende zondaar aanstonds de genade Gods in Christus aangrijpen. Alles ging zoo naar een vaste methode, dat ieder dag en uur kon opgeven van zijn bekeering.

Er was tusschen Wesley en Whitefield wel verschil, want laatstgenoemde was Calvinistisch, terwijl Wesley Arminiaansch was; maar het Methodisme, dat zich op verbazingwekkende wijze heeft uitgebreid niet alleen in Engeland, maar vooral in Amerika, stelt in de bekeering den mensch op den voorgrond, en daardoor moest het Arminianisme wel den boventoon krijgen.

Het tweede verschijnsel, waar wij op gaan wijzen is van gansch anderen aard. Het is het *Deïsme*, dat ook zijn bakermat in Engeland had. Reeds in 1624 had *Edward Herbert van Cherbury* te Parijs uitgegeven zijn: „*Tractatus de Veritate*", waarin hij den natuurlijken godsdienst voorstelde als de eenig ware; m. a. w. hij leerde, dat de godsdienst niet moest berusten op bovennatuurlijke openbaring, maar dat de openbaring in de natuur genoegzaam was voor den mensch, om hem te brengen tot geluk.

De man, die in Engeland den stoot gaf tot het ontstaan van het Deïsme was *John Locke* (1652—1704), ofschoon hij zelf nog aan een zeker supranaturalisme vasthield. Veel radikaler was *John Toland* (1670—1712), die alle dogma's verwierp en leerde, dat alle waarheid alleen berustte op natuur en rede. Al wat met de gezonde rede in strijd was, moest verworpen worden. Zoo ontstond een richting van „vrijdenkers". Naast Toland trad *Mattheus Tindal* op (1656—1733).

In de lagere kringen stuitte het Deïsme op verzet bij de godsdienstig-gezinde Methodisten, en op wetenschappelijk terrein werd het op de kaak gesteld door *David Hume*, die aantoonde, dat alle bewijs uit de rede voor Gods bestaan en voor de onsterfelijkheid der ziel niet anders was dan fantasie. Toch won het Deïsme gaandeweg meer terrein, niet zoozeer in Engeland als wel in Frankrijk, waar de graaf de *Montesquieu* er het eerst de aandacht op vestigde en waar *Voltaire* poogde het tot een gemeengoed van de beschaafde menschheid te maken. Voltaire was geen diepe geest, maar hij was veelzijdig ontwikkeld en bezat een schitterend litterarisch talent. Zijn verblijf in Engeland was voor zijn ontwikkeling van groote beteekenis geweest. De leer der kerk beschouwde hij als een bron van bijgeloof en daarom richtte hij zijn pijlen op Kerk en Christendom beide. Met bijtenden spot overgoot hij alle positieve religie en zijn droevig parool was: „écrasez l'infame". De ideeën van Voltaire werden door de zoogenoemde Encyclopaedisten *Diderot* en *D'Alembert* onder de beschaafde standen gebracht, en, toen men eenmaal het geloof in Gods Woord had prijsgegeven en gebroken had met het positieve Christendom, ging men van kwaad tot erger. De natuurgodsdienst der Deïsten was velen te behoudend. Men ging over tot een jammerlijken dienst van

het vleesch. Uit het Naturalisme kwam het Materialisme voort, dat aan geen ziel, geen geest, geen God meer geloofde en dat dagelijks erop uit was om te onderzoeken, hoe men het langst hier op aarde genieten kon. *De la Mettrie* beschreef in zijn boeken *„l'homme machine"* en *„l'art de jouir"* met een weergaloos cynisme, hoe men de zinnelijke begeerte als leidend beginsel bij de zedeleer beschouwen moest.

Jean Jacques Rousseau stelde zich wel tegen dit Materialisme, en zocht weder aansluiting bij de natuur. Hij hield nog vast aan God, deugd en onsterfelijkheid, maar hij loochende elke bovennatuurlijke openbaring. De natuurlijke godsdienst was bij hem ook het een en het al.

De gevolgen van deze „verlichting" bleven niet uit. Èn in Frankrijk èn in andere landen, waar zich Gereformeerde kerken bevonden, werd de levenstoon steeds oppervlakkiger. De kerk verloor, doordat zij op elk terrein ingezonken was, haar invloed op het volksleven. Zoo eindigde de 18e eeuw.

De fundamenten waren omvergestooten.

Wat was er dan voor heil te wachten?

De Revolutie zou ook aan de Gereformeerden harde dingen zeggen; en, ware God niet getrouw, het ware met de Gereformeerde kerken gedaan geweest, maar de Heere verliet Zijn erve niet. Na dagen van inzinking en van achteruitgang zouden dagen komen van herleving en vooruitgang.

Dat zou naar het voorzienig bestel in de 19e eeuw aanschouwd worden.

J. H. LANDWEHR.

Reformatie in de negentiende eeuw.

Bij den aanvang der negentiende eeuw verkeerden de kerken der Hervorming allerwegen in een treurigen toestand. Het Evangelie, het zout der wereld, door de Roomschen uitgeworpen, was ook bij de Protestanten zouteloos geworden, tot algemeen bederf.

Door verloochening van de beginselen der zestiende-eeuwsche Reformatie baanden de protestantsche kerken in haar eigen midden den weg voor het ongeloof der Revolutie van 1789. Zoo was die Revolutie in omgekeerden zin, wat de Hervorming voor de wereldhistorie geweest was. Gelijk deze Europa uit het bijgeloof gered had, zoo heeft de Omwenteling de beschaafde wereld in den afgrond van het ongeloof geworpen.

En wel was de Fransche Revolutie als staatkundige gebeurtenis bij het begin der vorige eeuw reeds geëindigd, maar de doorwerking van de revolutieleer in het bewustzijn der volken heeft zich gedurende heel die eeuw voortgezet. Zoowel voor Nederland als voor Europa was en bleef dit geheele tijdperk revolutionair.

Met het optreden van Napoleon tegen het eind van 1799 werd de Omwenteling dan ook slechts in haar jacobijnsche buitensporigheden bedwongen. Maar de bedwinger zelf ontleende zijn macht tegenover Frankrijk en Europa, aan de kracht die hij bedwong, en die zich nu samentrok in zijn eigen persoon als de vleeschgeworden revolutieleer.

De Revolutie toch is de geest der verwerping van elk gezag, onderstbovenkeering van de door God gestelde orde; terzijstelling van de goddelijke autoriteit op ieder levensgebied. Niet de Openbaring Gods, maar de Rede van den mensch geldt voor haar als toetssteen. En gelijk de Reformatie uitging van de souvereiniteit Gods, zoo gaat de Revolutie uit van de souvereiniteit des menschen. Daar was onderwerping aan God, hier is opstand tegen God het beginsel.

Deze opstand nu tegen God bestaat van het Paradijs af, maar is met de Fransche Revolutie voor 't eerst als een heerschend beginsel in de wereldgeschiedenis openbaar geworden. En sinds heeft dit revolutionair beginsel de christelijke volken niet alleen in hun staatkundig, maar

ook in hun kerkelijk leven aangetast. Politieke en kerkelijke vrijzinnigheid ondersteunden elkaar.

Gelijk de Staat naar revolutionaire theorie berust op den grondslag eener vrije overeenkomst der burgers, zoo is ook de Kerk naar revolutionair beginsel slechts een bloot-menschelijke vereeniging van gelijkgezinden tot onderlinge stichting. En nu zou voortaan elke godsdienst verdragelijk zijn, mits op geenerlei wijs de publieke orde verstoord werd.

Doch elke godsdienst, en de christelijke vooral, geraakt in strijd tegen een staatswezen, dat met Gods geboden niet rekent. Want de gehoorzaamheid aan die geboden, die de Staat niet erkent, schrijft dan overtreding van de Staatswet voor. En zoo moest deze vrijzinnigheid wel op onverdraagzaamheid uitloopen, en op vervolging van allen, die zich naar de practische eischen van het ongeloof niet voegden.

Maar voor elk soort van ongeloof werd een vrijbrief gegeven, en verdraagzaamheid werd betoond tegenover de meest verregaande afwijkingen. Aan handhaving van de Christelijke of Protestantsche leer werd nauwelijks gedacht; veel minder nog van wat bepaaldelijk tot de Gereformeerde of Luthersche kerkleer behoorde. De Kerk was geen pilaar en vastigheid der waarheid meer. Van leerstellige waarheid afkeerig, zocht men al wat verstandig en braaf was te vereenigen in een Algemeen Protestantisme, waarin echter het kenmerk niet slechts van eigen kerk te niet ging, maar van de algemeen christelijke Kerk zelfs gevaar liep. De band der gemeenschap tusschen de leden der kerk was niet langer meer de belijdenis. Neen, alle gevoelens hadden evenveel recht. Elk mocht voor wat hij zijn heilige overtuiging noemde, denzelfden eerbied van anderen vragen. Er was geen ander gezag en geen andere waarheid, dan het gezag en de waarheid, die aller toestemming hadden.

Intusschen vond men nog bij zeer velen, onder het volk vooral, gehechtheid aan het Evangelie, aan de Kerkhervorming, en aan de leer en de inrichting der Kerk. En vandaar dat er, in den loop der negentiende eeuw, van geloovige zijde gedurig verzet is geweest tegen deze revolutionaire theorie en praktijk.

Op het derde eeuwfeest der Kerkhervorming kwam

het reeds tot een botsing in Pruisen, toen Frederik Willem III door invoering van de Unie, de gescheiden Gereformeerde en Luthersche kerken tot één Evangelisch-Christelijke landskerk vereenigde, waartegen de Luthersche volksredenaar Claus Harms op datzelfde feest in verzet kwam door publicatie van Luthers' vijf en negentig stellingen; daaraan zelf nog 95 stellingen toevoegende „als een vertaling uit 1517 in 1817". In die stellingen kwam hij op tegen allerlei dwalingen en verwarringen in de Luthersche kerk, en brak hij een lans voor het christelijk geloof en Luthers leer. Harde waarheden slingerde hij het kind der negentiende eeuw naar het hoofd. O.a. deze: De vergeving der zonden kostte in de 16e eeuw althans nog geld; in de 19e eeuw heeft men die voor niet; want men geeft zichzelf aflaat. Volgens het oude geloof heeft God den mensch geschapen; volgens het nieuwe schept zich de mensch een God. Deze rede-religie is òf van rede òf van religie, òf van beide ontbloot. Men moet de Christenen leeren, dat zij het recht hebben onchristelijke en luthersche leer noch op de kansels, noch in boeken voor kerk en school te verdragen. Als een arme dienstmaagd wil men de Luthersche kerk thans door een samenkoppeling rijk maken. Voltrekt deze handeling althans niet over Luthers gebeente! Het zal daardoor weer levend worden, en dan — wee u!

De indruk, dien deze stellingen maakten, was geweldig. Een ontzettend onweder brak er tegen los. Talloos vele strijdschriften werden er tegen geschreven. Als furiën voeren de rationalisten, tegen dezen domper, dezen duisterling, dezen zwartrok uit. Zijn leven was zelfs in gevaar. Maar er werd ook voor hem gebeden. Tot in de schuilhoeken van het volksleven, tot in de binnenkamers der huizen waren zijn woorden doorgedrongen, wakker schuddend, bezielend en scheiding makend. Veler oogen werden geopend en veler harten gewonnen voor het Evangelie. Er kwam weer leven in de doodsbeenderen. En als door een nieuwe uitstorting des Heiligen Geestes herleefde de Luthersche Kerk op het derde eeuwfeest der Reformatie.

Toch had zich toen die andere geestelijke opwekking, die tegen het einde der achttiende eeuw in Engeland zichtbaar was geworden, en die geheel Europa met nieuw leven zou bezielen, ook reeds in Zwitserland, en wel bepaaldelijk in het Genève van Calvijn laten zien.

Daar was bij het begin der negentiende eeuw zoo goed als niets meer overgebleven van hetgeen Calvijn er eenmaal geleerd en gewerkt had. Men had er het voorvaderlijk geloof geheel losgelaten. Al sedert meer dan dertig jaar hadden de theologische studenten aan de Geneefsche Academie alleen onderwijs ontvangen in den z.g. natuurlijken godsdienst, maar niet in de leerstukken die tot de bizondere openbaring behooren. Het vrome gemoed van geloovige studenten als Bost en Empaytaz was dan ook door dit onderwijs aan de Academie in zulk een chaos van geestelijke verwarring gebracht, dat ze groote behoefte gevoelden aan leiding. En die vonden ze bij de Broedergemeente in Genève. Die Broedergemeente werd dan ook hun geestelijke bakermat. Toch sloten zij zich niet formeel aan, maar onder leiding van den ouden Bost, die zelf voorganger was in de Broedergemeente, vormden zij in 1810 met anderen een gezelschap van vrienden, dat geregeld vergaderde tot onderlinge stichting. Het Socinianische Predikantencollege zag daarin evenwel een sectarische bijeenkomst, en rustte niet, voordat het gezelschap in 1813 werd ontbonden. En den 24en December publiceerde het een reglement, waarbij bepaald werd, dat geen theologisch student, die tegen den wil der predikanten particuliere vergaderingen bezocht, tot den ambtelijken dienst zou worden toegelaten. Empaytaz, die zich aan dit dreigement niet stoorde, werd dan ook den 3en Juni 1814 van den toegang tot eenig kerkelijk ambt vervallen verklaard.

Twee jaar later verscheen te Baden een brochure van Empaytaz, waarin hij zijn medestudenten herinnerde, dat zij de hoop der Geneefsche kerk waren, en daarom liet hij hun voelen dat, indien deze kerk aan de herleving van Geneve wilde medewerken, zij al het mogelijke zou moeten doen om op de hoogeschool terug te brengen de orthodoxe leer, die er door de ongeloovige wijsbegeerte der achttiende eeuw uit verdreven was. Ofschoon aan de theologische studenten opgedragen, was zijn brochure dan ook gericht tegen het College van Predikanten. Openlijk stelde hij hun Unitarisme aan de kaak, onder het motto: „Zij, die de Godheid van Jezus Christus ontkennen, keeren het samenstel der Christelijke religie volkomen onderstboven". De brochure van Empaytaz werd in onderschei-

dene talen overgezet en vele malen herdrukt. Ze maakte groote sensatie. Er ging een storm van verontwaardiging op over het feit, dat een jongmensch het had aangedurfd, zoo'n vermetelen aanval te richten tegen zijn geestelijke overheid. Dit feit op zichzelf achtte men reeds zóó schandelijk, dat men maar ternauwernood een oog had voor de dogmatische kwestie. Het Predikantencollege liet de brochure onbeantwoord. Blijkbaar durfde het den strijd op dogmatisch terrein niet aan, wel wetende, dat het in zijn meerderheid afweek van de leerstellingen der Reformatie.

Maar waren deze heeren door den heftigen aanval van Empaytaz reeds pijnlijk gekwetst in het besef hunner waardigheid, nog dieper griefde het hen, met leede oogen te moeten aanzien, dat de theologische studenten de een na den ander ijverige discipelen werden van een leek uit den vreemde, Robert Haldane, een opwekkingsprediker der Schotsche Congregationalisten, die den 6en Februari 1817 begonnen was met eenige Geneefsche studenten den Brief aan de Romeinen te lezen. En een geheel nieuwe wereld van gedachten ging voor hen open, toen hij hen aan de hand van dezen brief in het heiligdom van het Evangelie inleidde. De schellen vielen hun van de oogen, toen deze strenge Calvinist hun in dien brief een universeel systeem voor een complete theologie liet zien.

Doch niet alleen in de studentenwereld, ook in de predikantenwereld was de invloed van Haldane merkbaar. César Malan, die tot dusver steeds een half sociniaansche, half rationalistische leer had gepredikt, maar van lieverlee tot de overtuiging was gekomen, dat de mensch alleen door het geloof gerechtvaardigd werd, werd door den omgang met Haldane in deze overtuiging nog versterkt en sprak den 15den Maart 1817 voor de eerste maal van den kansel van Calvijn in de Madeleine met al de kracht zijner nieuwe overtuiging. Deze welsprekende predikatie over de zaligheid uit genade, door het geloof alleen, heeft historische beteekenis behouden. Malan preekte in een groote kerk, die echter te klein was voor het talrijk gehoor. De avond begon te vallen en de schemer verhoogde nog den indruk van de roepstem die hij voor de eerste maal tot de conscientie van ongeloovigen en hypocrieten bracht. Eerst werd hij in stilte aangehoord. Doch die kalmte maakte steeds meer plaats voor ongeduld, naar-

mate hij uitweidde over de valsche gerechtigheid der menschen, en de gerechtigheid Gods door het geloof in Jezus Christus verhief. Die woorden vielen als bliksemstralen te midden der hoorders, en verbazing, smart, verbittering en verontwaardiging stonden op veler gelaat te lezen. Er ontstond een luid gemompel, ja een opschudding, en toen de prediker den kansel verliet, was het alsof er een misdadiger werd weggevoerd. Malan's eigen bloedverwanten keerden zich van hem af. Maar toen hij den drempel van zijn huis had betreden en naar zijn studeervertrek wilde gaan, ontmoetten hem de eerbiedwaardige gestalte en de welwillende blik van Haldane, die, Malan de hand drukkende, uitriep: „God zij geloofd! Opnieuw wordt in Genève het Evangelie gepredikt; gij zult hier een getuige zijn!" Van dien dag af is Malan geworden de held van het Reveil.

Daags nadat hij in de Madeleine zijn preek over de vrije genade gehouden had, kwam zijn collega Chénevière hem uit naam van het Predikanten-college verzoeken, van leer te veranderen, daar het hoogst gevaarlijk was, de goede werken onnoodig te noemen tot het verkrijgen der zaligheid. Malan antwoordde, dat hij dit uit volle overtuiging gepredikt had. Hem werd echter verboden het weer te doen, en men nam maatregelen om voortaan orde en vrede in de kerk te bewaren. Den 3den Mei 1817 stelde de geestelijke Overheid n.l. een verordening vast, waarbij alle proponenten en jeugdige leeraars zich moesten verbinden, noch door een geheele leerrede, noch door een enkel gedeelte daarvan, hun gevoelen te uiten: 1o. over de wijze, waarop de Goddelijke natuur met de menschheid in Jezus Christus vereenigd is; 2o. over de erfzonde; 3o. over de wijze, waarop de genade werkt; 4o. over de predestinatie. Dit nu kwam neer op een zwijgen over de eeuwige waarheden van het Evangelie. De zin van het eerste artikel was dan ook, dat men het eeuwige Woord wel als bij God, maar niet als God zelf zou eeren. „Zeg wat gij wilt van Christus", zeide een Geneefsch professor tot zijn studenten, „maar stel Hem niet met God gelijk". Het tweede artikel bedoelde, dat men de leer der erfzonde van geen wezenlijk belang achtte voor de praktijk van het christelijke leven. Het derde artikel hield in, dat men de prediking van de noodzakelijkheid der wedergeboorte

als een uiting van methodistisch fanatisme verwierp. Het vierde artikel eindelijk kwam neer op een verwerping van de Goddelijke verkiezing als de oorzaak van 's menschen zaligheid. En het blijft tot op heden onbegrijpelijk, hoe het Geneefsche Predikanten-college orde en vrede meende te kunnen handhaven ten koste van deze Goddelijke waarheden.

Het eerste practische gevolg van dit beruchte Reglement was dan ook diametraal tegenovergesteld aan de bedoeling ervan. Want inplaats van den vrede der kerk te bewaren, leidde het juist tot een scheiding. Reeds den 18den Mei, dus vijftien dagen na de uitvaardiging ervan, kwamen Guers, Pyt, Gonthier en nog eenige andere studenten, na biddende overweging, tot de overtuiging, dat het hun plicht was zich af te scheiden en een nieuwe gemeente te stichten. En nadat zij nog tot tweemaal toe, den 15den en 23sten Augustus, de vraag opnieuw hadden overwogen en den Heere gebeden om Zijn leiding in deze zoo ernstige zaak, vereenigden zij zich, na onderlinge onderzoeking des geloofs, tot een gemeente van ware geloovigen. Den 21sten September vierde men het Heilig Avondmaal. Malan deelde het uit: het was voor de eerste maal sedert de Hervorming dat men te Genève communiceerde buiten de Staatskerk. Gehecht aan het beginsel eener nationale kerk, weigerde Malan echter, zich aan deze gemeente als leeraar te verbinden. Ook Gaussen was er tegen, zich af te scheiden, aangezien, zooals hij meende, niets hem verhinderde in zijn kerk den Christus te prediken. Bost evenwel voegde zich bij de gemeente, tengevolge van het verbod der prediking van de vier hoofdwaarheden, in het Reglement van 3 Mei 1817 genoemd. Empaytaz werd spoedig de ziel dezer afgescheiden gemeente. Naar de wijk, waarin het kerkgebouw kwam te staan, verkreeg zij den naam van Eglise du Bourg-de-Four. In den volksmond heette zij echter nog langen tijd de „kleine" kerk, ter onderscheiding van de „groote" nationale.

Trouwens, van meetaf was de Afscheiding te Genève impopulair. Voor de groote massa vertegenwoordigde de Nationale Kerk het vaderland zelf, zoodat men zich niet van die kerk kon afscheiden, zonder daarmee tevens op te houden een goed burger te zijn. De volkswoede tegen

de Afgescheidenen ging dan ook ver. Kinderen, jongelieden, ja ook volwassen menschen liepen te hoop voor het lokaal, waar zij vergaderden, en verstoorden er de godsdienstoefening. Men wierp hen met steenen en ging hen op straat te lijf. Tot eer van de Geneefsche Overheid moet echter gezegd, dat zij, op een enkele uitzondering na, met loffelijke onpartijdigheid de rechten van alle burgers verdedigde. In dat opzicht onderscheidde zij zich zelfs zeer gunstig van de Regeering in het Waadland, die weldra met draconische wetten tegen de geestelijke beweging in haar kanton te velde trok. En hoezeer ook het Geneefsche Predikantencollege zijn Overheid tot gelijke maatregelen aanspoorde, de Geneefsche Regeering onthield er zich van, en beschermde integendeel de om des geloofs wille vervolgde burgers.

In 1818 publiceerde de vrije gemeente te Genève een verweerschrift onder het motto: „Oordeelt ook de wet den mensch, tenzij dat zij eerst van hem gehoord heeft, en verstaat wat hij doet?" (Johannes 7 : 51). Na een verhaal van de gepleegde gewelddadigheden en een pleitrede voor de vrijheid van geweten en godsdienst, onderzoekt deze Apologie de verschillende beschuldigingen, die tegen de nieuwe gemeente worden ingebracht. Vervolgens wordt de vraag beantwoord, waarom men zich van de Nationale Kerk heeft afgescheiden. De eerste reden is, omdat de predikanten van Genève het onderling niet eens zijn over die Christelijke leerstukken, die alle Protestantsche kerken en alle geloofsbelijdenissen der vaderen erkend hebben als grondwaarheden, onmisbaar ter zaligheid. De tweede reden is, omdat het meerendeel der predikanten met betrekking tot de genoemde leerstukken een leer belijdt en onderwijst, lijnrecht in strijd met die, welke onze Reformatoren, Doctoren en Kerkvaders hebben geput uit de heilige bronnen der Openbaring, het voorwerp hunner aanhoudende studiën. De derde reden is, omdat uit de slappe geloofsleer der predikanten ook een slappe zedeleer en tucht zijn voortgesproten, tegenovergesteld aan die van het Evangelie; en omdat inzonderheid de toegang tot het Heilig Avondmaal openstaat voor erkende ongeloovigen en verharde zondaars, die er niet afgehouden worden dan door een meestal enkel mondeling en bijgevolg denkbeeldig verbod. Op

de vraag, aan de nieuwe gemeente gedaan, met welk recht zij zich tot een zelfstandige gemeente heeft gevormd, antwoordt zij: met hetzelfde recht, dat onze vaderen in den tijd der Hervorming hebben verdedigd; met hetzelfde recht, dat hun de Heilige Schrift gaf, die aan de Christenen beveelt zich af te scheiden van hen, wier leer en leven in strijd zijn met de geboden van Jezus Christus en van Zijn apostelen. En dan wordt verwezen naar 1 Cor. 5 : 11; 2 Cor. 6 : 14-18; Titus 3 : 10; Rom. 16 : 17; 2 Joh. : 10; 2 Thess. 3 : 6. Ten slotte wordt dan nog gewezen op het recht tot afscheiding, dat het voorbeeld der eerste Christenen uit de Joden geeft. Maar, ofschoon afgescheiden van het Avondmaal te Genève, hebben de leden der nieuwe gemeente zich niet afgescheiden van hen, die nog de heilige leer belijden; die klaarblijkelijk bekeerd zijn tot den Heiland, en die ook klagen over den afval van het geloof. Onder de prediking van dezen begeven zij zich nog en zij oefenen gemeenschap des geloofs met hen. Waar echter de nieuwlichters in de 18e eeuw geloofd hebben, dat de vooruitgang in verlichting hen riep om wijzigingen aan te brengen in het wezen van den oorspronkelijken godsdienst; waar zij daartoe vrijheid meenden te hebben; — daar namen de leden der nieuwe gemeente ook de vrijheid, deze wijzigingen te verwerpen, overtuigd, dat de Christelijke godsdienst eeuwig en onveranderlijk is gelijk zijn Stichter; dat die godsdienst in de 19e eeuw is wat hij was in de 16e en wat hij was in de 1ste eeuw; en dat het Gode onwaardig zou zijn, Hem te onderwerpen aan de eeuwige slingeringen van den menschelijken geest.

Op velen had deze Apologie een gunstige uitwerking. Maar het volk was zeer opgehitst, zoodat krachtige maatregelen tot bescherming van de nieuwe gemeente vooralsnog noodig bleven. Vooral Empaytaz, Gonthier en Guers moesten een tijdlang door drie geheime agenten langs den weg van stap tot stap worden bewaakt.

Intusschen had César Malan, door zich te onderwerpen aan het Reglement van 3 Mei 1817, weer het recht verkregen, de kansels van Genève te beklimmen. Van dit recht maakte hij dan ook gebruik. Maar de twee predikaties, die hij in Mei en in Augustus 1818 hield, werden de aanleiding tot een nieuwen strijd. Want zonder daarin de door het Reglement verboden punten opzettelijk te noemen,

had hij toch de Godheid van Christus en de onverdienstelijkheid der goede werken gepredikt als de eerste beginselen van het zaligmakend geloof. In onzen tijd gehouden, zouden deze predikaties dan ook niets opvallends hebben gehad. Maar destijds was het Evangelie, zelfs in zijn eenvoudigsten vorm, te Genève zóó iets vreemds geworden, dat daardoor onder de predikanten opnieuw verbittering tegen Malan ontstond, en bij besluit van 21 Augustus alle kansels, zoowel in de stad als in het kanton Genève, voor hem gesloten werden. Toch wilde hij niet breken met de Nationale Kerk; want hij hoopte slechts tijdelijk van zijn post verwijderd te zijn. Hij had dan ook geenszins zijn lidmaatschap opgezegd, doch bleef met de zijnen het Avondmaal gebruiken in de Nationale Kerk, waar hij ook zijn kinderen nog liet doopen. Slechts predikte hij het Evangelie in onderlinge bijeenkomsten te zijnen huize. Toen echter het aantal zijner hoorders daar steeds toenam, verzocht hij den Grooten Raad, hem een kerkgebouw in de stad af te staan. Na in zijn petitie herinnerd te hebben, hoe onder den invloed van de godsdienstige opwekking eenige Christenen eerst rust en vrijheid van geweten meenden gevonden te hebben door zich van de Kerk van Genève af te scheiden, hebben anderen, vervolgt hij, met name wij, gemeend, der Kerk getrouw te moeten blijven, en van uit haar midden tegen haar dwalingen te protesteeren. Hij brengt in herinnering, dat hun leer die is, welke de vaderen met alle Kerken der Hervorming beleden hebben. „Zoo beschouwen wij ons zelven dan als de vervolgde Kerk, door Genève veracht, maar nochtans getrouw en door God geëerd." In naam hunner burgerrechten en privilegiën verzocht hij den Magistraten om teruggave van hetgeen hun wederrechtelijk was ontnomen, n. l. de vrije uitoefening van het geloof, door hen te doen deelen in de weldaden der Hervorming, gelijk die genoten worden door hun Luthersche, Calvinistische en Anglicaansche broeders. Deze petitie, door een aandoenlijk en dringend aanhangsel gevolgd, werd den 29sten December 1819 in den Raad voorgelezen, doch niet der overweging waardig gekeurd. Daarop besloot Malan, in zijn eigen tuin een kapel (de Getuigenis-kapel) te stichten. Hij verkreeg daartoe de toestemming van de Overheid, nadat hij haar verzekerd had, den vrede van den Staat in geenerlei gevaar te willen brengen. Toen hij zich daar

echter niet uitsluitend tot prediken bepaalde, maar ook catechetisch onderwijs gaf en jongelieden tot het Heilig Avondmaal toeliet, meende het Predikanten-college deze abnormale positie van Malan niet langer te mogen dulden, maar diende het in April 1823 bij den Grooten Raad een besluit in, waarbij Malan in zijn geestelijke bediening geschorst werd. Na twee verhooren decreteerde de Groote Raad voorts in datzelfde jaar nog, dat Malan wegens zijn veelvuldige insubordinatiën uit zijn geestelijk ambt in het kanton Genève ontzet werd. Daarop verklaarde Malan zich aan dit besluit te onderwerpen, doch tevens genoodzaakt te zijn, als Dienaar des Woords en gewoon lid zich af te scheiden van de Nationale Kerk zooals zij thans bestond. Hij verzocht eindelijk voor zich en andere medeburgers, die in gelijke omstandigheden als hij verkeerden, vrije uitoefening van hun geloof en dezelfde verdraagzaamheid en bescherming te mogen genieten, welke andere gezindten, en ook de Afgescheidenen en Joden genoten. De Raad verleende de gevraagde vergunning, voorzoover de openbare rust er niet door gestoord werd. De Kerkeraad van zijn zijde verklaarde Malan vervallen van het leeraarsambt: een besluit, waartegen Malan steeds geprotesteerd heeft, daar hij noch vrijwillig uit de geestelijke bediening getreden, noch tengevolge van een geregeld rechtsgeding eruit verwijderd was; wat volgens de statuten der Geneefsche Kerk noodig geweest zou zijn. Volgens de kerkelijke reglementen toch kon hij dit geestelijk ambt slechts verliezen tengevolge van onzedelijkheid of ketterij, door de kerkelijke overheid erkend en veroordeeld. Tot aan het einde van zijn leven heeft Malan op herstelling gehoopt, doch tevergeefs. Uit alles blijkt, dat hij geen nieuwe orde van zaken op kerkelijk gebied wilde scheppen. Zijn leer was een terugkeer tot de leer van Calvijn. Zijn tucht eveneens. Zijn Kerk bedoelde te zijn de ware voortzetting van de Kerk van Calvijn, zoolang de Nationale Kerk in een staat van verval verkeerde. Hij hield zich verre van alle separatistische beginselen, al betoonde hij zijn sympathie aan de Afgescheidenen te Genève en aan die, welke weldra in het Waadland ontstonden.

Want ook naar het Waadland werd de geestelijke beweging van Genève uit overgebracht.

Een van de eerste opgewekte predikers in deze streken

was de jeugdige, ernstige Chavannes. Krachtig werkte zijn prediking: honderden zielen werden uit den zondeslaap opgewekt. En op raad en naar het voorbeeld van godvruchtige Engelschen, die de schoone boorden van het meer van Genève aanhoudend bezochten, begon men, ter bevordering dezer geestelijke opwekking, stichtelijke avondbijeenkomsten en vrome gezelschappen te houden. Doch de Regeering was zóó verbitterd op deze middelen ter bevordering der geestelijke opwekking, dat in het jaar 1822 een aanzienlijke Engelsche dame, Miss Greaves, ofschoon zij sinds tien jaren die streken bewoonde, en niets onzedelijks of buitensporigs had gedaan, alleen om haar deelnemen in de godsdienstige bewegingen en haar werkzaamheden voor het Rijk Gods, door de politie op de willekeurigste wijze alle verder verblijf in die streken ontzegd werd. Eindelijk werd, den 15den Januari 1824, een besluit van den Staatsraad tegen de stichtelijke bijeenkomsten uitgevaardigd, dat de voorlooper was der beruchte wet van 20 Mei 1824, waaromtrent later een Fransch Christelijk tijdschrift opmerkte, „dat, zoolang zij bestond, het gansche Protestantisme tegen deze verloochening van zijn beginsel behoorde te protesteeren". Immers, ook hier beweerde men wel, dat de vervolgingen niet tegen de gedachten en de gezindheden waren gericht; maar de uiting der godsdienstige overtuiging werd hier binnen zulke enge grenzen beperkt, dat voortaan de gewetensvrijheid als geheel vernietigd kon worden beschouwd. De bedoelde wet luidde als volgt: „De Groote Raad van het Waadkanton, overwegende, dat eenige dweepzieke personen een nieuwe godsdienstsekte trachten in te voeren en te verbreiden, en begeerende de bedrijvers dezer sekte, die de openbare orde verstoren, te verhinderen, besluit, dat elke vergadering van leden dezer sekte, die bestaat uit personen, welke niet tot het huisgezin behooren, samengekomen tot godsdienstoefening of tot viering van eenigerlei kerkelijke plechtigheid, verboden en aanstonds ontbonden behoort te worden. De personen, die zulk een vergadering geleid hebben of daarin voorgegaan zijn, of een vergaderplaats zullen hebben verleend, worden daarvoor verantwoordelijk gesteld en zullen gestraft worden met een geldboete, of door verbanning, of door opsluiting in een verbeterhuis". Deze wet was gericht zoowel tegen

die leden der Nationale Kerk, die gewoon waren hun naaste met veel ijver en aandrang tot geloof en bekeering op te wekken, als tegen andere geloovigen, die zich van de Nationale Kerk hadden afgescheiden.

Den 24sten December toch van het vorige jaar hadden drie predikanten, Alex. Chavannes, H. Juvet en Fr. Olivier, naar het voorbeeld der Afgescheidenen van Genêve, een brief aan den Staatsraad geschreven, waarbij zij verklaarden een vrije kerk te stichten. In de volgende maand voegden zich de twee gebroeders Rochat en nog twee andere rechtzinnige leeraars bij hen. „De Nationale Kerk", zoo schreven zij in bovengenoemden brief, „is afgevallen van zichzelve: onze geloofsbelijdenis, die de getrouwe en eenvoudige uiteenzetting van de waarheden des heils bevat, werd schijnbaar behouden, maar wezenlijk en inderdaad terzijde gesteld. De liturgieën en vraagboeken werden veranderd, en wel, in meer dan één opzicht, strijdig met Gods Woord. De kerkelijke tucht is te gronde gegaan. Nu beveelt ons het Woord Gods, niet een ander juk aan te trekken met de ongeloovigen, en zoo iemand een andere leer brengt, dien zelfs niet in ons huis te ontvangen of met hem aan te zitten aan de tafel des Heeren. En hiermee stemt ook overeen de Zwitsersche geloofsbelijdenis, die, nadat zij de kenschetsende eigenschappen der ware Kerk van Christus heeft voorgesteld, beveelt zich af te scheiden van elke kerk, welke die kenteekenen niet heeft. En hetzelfde leeren ook de geloofsbelijdenissen van andere Gereformeerde landen aan de geloovigen".

Groot was de vervolging der Regeering. De politiedienaars doorzochten alle huizen, en ieder dien men met anderen dan huisgenooten in gezelschap vond, werd, wanneer het doel der bijeenkomst geen handenarbeid of kaartspel of eenige andere vermakelijkheid was, maar bestond in het lezen of verklaren der Heilige Schrift, in zingen en bidden, — gevangen genomen, en soms met dieven en andere misdadigers samen opgesloten. Zelfs voor kranke personen stond men geen uitzondering toe. De rechtbanken waren even gestreng als de politie ijverig was. Geheele families werden door de zwaarte der geldboeten te gronde gericht. Andere werden verbannen, zooals b.v. de predikanten Rochat en Olivier voor één en twee jaren, Chavannes en Juvet voor drie jaren. Een

gelukkige bepaling was, dat ieder proces voor het Hof van Appèl moest komen; want dit Hof vond zich dikwijls geroepen, de partijdige vonnissen der lagere rechtbanken te verzachten of te casseeren. Zoo was de predikant Fivas beschuldigd en veroordeeld geworden, omdat hij op een avond met zijn vrouw, in tegenwoordigheid zijner familie en van een vriend, die te zijnen huize den laatsten avond vóór een lange reis doorbracht, een hoofdstuk der Schrift las en een gebed voor den welstand van den afreizenden vriend en voor de terugblijvenden uitsprak. Te Lausanne werd hij vrijgesproken, doch hij moest met twee andere personen de proceskosten betalen. Een belangrijk voordeel voor de beklaagden was de openbaarheid der rechtszittingen van het Hof. Hier toch had het publiek zelf gelegenheid, de verdedigingsredenen aan te hooren. En het woord des kruises, dat dikwijls door de rechtzaal weergalmde, had op het hart van menig rechter en van menigeen onder het volk, een gezegenden invloed. In dien zin kon de wet van 20 Mei 1824 als een voornaam middel worden aangemerkt tot zuivering, voortplanting en bevestiging van de opwekkingen in het Waadland. En men kan dan ook met voorbeelden bewijzen, dat bijkans iedere vervolging en veroordeeling door geestelijke zegeningen gevolgd werd aan die plaatsen, waar de vervolgden openbaar den moed en de kracht hadden om de goede belijdenis van Jezus Christus te doen hooren.

Ja weldra breidde zich de geestelijke beweging zóó sterk uit, dat er in Januari 1831 in het Waadland, met medewerking van twee Geneefsche predikanten, Gaussen en Galland, een Evangelische Maatschappij werd gesticht, om in ruimer kring werkzaam te kunnen zijn aan de belangen van het koninkrijk Gods. En een nieuwen stoot aan deze Evangelische beweging gaf het feit, dat Chenevière, de professor in de dogmatiek aan de Academie van Calvijn, zijn theologische lessen publiceerde, waarin hij openlijk het leerstuk der Drieëenheid en dat der erfzonde aantastte. Ten antwoord daarop besloot de Evangelische Maatschappij een vrije Theologische School te stichten, waaraan Merle d' Aubigné, Gaussen, Hävernick en Galland hoogleeraren werden. Aan studenten ontbrak het niet, ofschoon zij, naar den mensch gesproken, geen vooruitzichten hadden. Want de Fransche Regeering weigerde

hardnekkig om studenten, die de Theologische School bezocht hadden, tot de examens te Montauban of Straatsburg toe te laten. En de Staatskerk van Genève ging zelfs zóóver, aan Merle d' Aubigné, Gaussen en Galland het predikambt te ontzeggen, omdat zij buiten de Staatskerk optraden en onderwijs gaven aan de Theologische School. Toch hadden zij een te hooge opvatting van het ambt in dienst van den Koning der Kerk, dan dat zij zich de uitoefening daarvan door kerkelijke machthebbers wilden laten beletten. Van hun ambt ontzet, omdat zij de geopenbaarde waarheid verkondigden, betuigden zij, dat hun predikambt onaantastbaar was. En nu zij het niet meer in de Staatskerk konden uitoefenen, zouden zij het daarbuiten doen. Uit eigen middelen bouwde de Evangelische Maatschappij een kapel: het Oratoire waarin de eerste dienst gehouden werd den 9den Februari 1834. In het jaar 1849 smolt het Oratoire samen met de oude, afgescheiden gemeente van den Bourg-du-Four. Na deze vereeniging noemde men zich Eglise libre (Vrije Kerk).

De Vrije Kerk, 1845 in het Waadland gesticht, vond een voortreffelijk pleitbezorger in Alex. Vinet, hoogleeraar te Lausanne, die echter wegens den toen uitgebroken kerkelijken strijd zijn ambt neerlegde. Optredende voor gewetensvrijheid werd hij, helaas! aan het voorbeeld der hervormers niet gedachtig, nu en dan bedwelmd door de atmosfeer zijner eeuw, en verviel hij in de dwaling van het individualisme. Het organisme der samenleving miskennende, maakte hij van de scheiding tusschen Kerk en Staat een dogma, en vergat daarmee, dat onderscheiding tusschen die beide, in wederzijdsche onafhankelijkheid, het denkbeeld van den Christelijken Staat niet uitsluit.

Meer nog dan Vinet was Adolphe Monod een kampioen voor de volstrekte scheiding van Kerk en Staat. Deze beroemde kanselredenaar der Fransche kerk werd in 1831 wegens een preek tegen de ontheiliging van het Avondmaal door het consistorie te Lyon aangeklaagd en door den Roomschen Minister van Eeredienst afgezet. Intusschen bleef zijn toeloop zóó groot, dat er nu onder zijn leiding een vrije gemeente (église évangélique) tot stand kwam. In 1849 echter beriep hem de Gereformeerde Kerk van Parijs in de plaats van zijn broeder Frédéric Monod, die zich van de Staatskerk aldaar had afgescheiden, nadat

de Synode van 1848 besloten had geen bepaalde confessie meer te erkennen. Adolphe meende zich nu niet te moeten afscheiden, maar bleef nu in de Staatskerk, niet omdat haar toestand hem voldeed, maar omdat het begrip kerk hem niet helder was. Frédéric Monod en Graaf de Gasparin verlieten de kerk echter met vele anderen, en stichtten vrije gemeenten, die vereenigd op den grondslag der oude geloofsbelijdenis, scheiding van Kerk en Staat eischten, en daarom ook niet de minste ondersteuning van den Staat wilden aannemen.

Uit Zwitserland en Frankrijk kwam het Reveil ook in Nederland.

De allereerste invloed van het Zwitsersch Reveil op Nederland is wel te danken geweest aan een vertaling van het hoogst belangrijke werkje van A. Bost, dat tot titel droeg: *Het Godsdienstig Genève in Maart 1819.* Door dit werkje, in 1821 te Leiden uitgegeven, werd de aandacht van velen in ons land op het Geneefsch Reveil gevestigd. En niet weinig werkte daartoe mede het feit, dat de waardige en stoer Gereformeerde Ds. Schotsman er een voorrede voor plaatste. Een jaar later werd de indruk, dien dit werkje gemaakt had, nog versterkt door een vertaling van de stukken betreffende de afzetting van Malan. De belangstelling, die ze wekte, bleek wel uit de vrij aanzienlijke sommen, die ook in ons land werden bijeengebracht om den afgezetten Malan in staat te stellen tot het bouwen van een kapel. Een andere en nog meer beteekenende proeve van den gezegenden invloed, dien Genève op ons vaderland uitoefende, vinden we in den werkkring, die zich in 1823 te Brussel voor één der mannen van het Geneefsch Reveil, Merle d' Aubigné opende. Deze was van 1823 tot 1830 hofprediker van Koning Willem I in de toenmalige hoofdstad der Zuidelijke Nederlanden. En het was daar, dat ook Groen van Prinsterer, toen hij in 1828 als referendaris, straks kabinetssecretaris, te Brussel kwam wonen, weldra met Merle d' Aubigné in aanraking kwam. De twee jaren 1829 en 1830, dat Groen met dezen geestdriftigen en talentvollen prediker omging, zijn beslissend geweest voor heel zijn verder leven. Te Brussel gekomen, zag Groen van Prinsterer, de werking der revolutie-beginselen in haar vollen omvang. Maar voor hem was het tegengif daar in de prediking en in de vriendschap

van Merle d' Aubigné, die hem terugbracht tot de Heilige Schrift, en in die Schrift tot de hoofdgedachte, die de bezielende kracht der Kerkhervorming geweest was. Merle was dan ook, volgens Groen, door eigen ervaring aangedreven en berekend om een Geschiedenis der Hervorming te schrijven, die in het door de vrije genade Gods gewekte zieleleven, in den conscientie-kreet van Luther, den oorsprong der Kerkhervorming aanschouwelijk maakte. Terugkeer tot de beginselen der Hervorming, overeenkomstig de Heilige Schrift, ziedaar nu ook het program van Groen van Prinsterer. Zijn leven en zijn talent heeft hij gewijd aan dit doel, om voor Kerk en Staat, Maatschappij en School, heen te wijzen naar de oorspronkelijke beginselen van het Protestantisme. De grondgedachte toch van al zijn arbeid is geweest, dat er een natuurlijk verband bestaat tusschen het ongeloof en de revolutie op alle levensterrein, en dat er voor de protestantsche volken geen herstel mogelijk is dan in terugkeer tot de beginselen der Hervorming. Sedert 1830 is het beginsel van Groen's leven geweest: tegenover de Revolutie het Evangelie. In de Revolutie en in de Hervorming zag hij twee beginselen van tegenovergestelde strekking belichaamd. Hij greep de antithèse, waardoor de negentiende eeuw wordt beheerscht. En zijn levensplan was daarom, de christelijke actie op kerkelijk, maatschappelijk en staatkundig terrein samen te trekken tot een gemeenschappelijk verzet tegen het beginsel der Revolutie. Niet evangeliseerend, naar het ideaal van de gemoedelijken da Costa, ook niet theologiseerend, naar den wensch van den wijsgeerigen Chantepie de la Saussaye, maar reformeerend heeft hij Nederland teruggeroepen tot dat Evangelie, waardoor het gevormd en hervormd was in vorige eeuwen. In de Calvinistische Reformatie naar de Heilige Schrift lag voor hem oorsprong en waarborg der zegeningen, waarvan 1789 de bedriegelijke belofte en de jammerlijke caricatuur gaf. Immers, ook voor de politieke ontwikkeling van ons werelddeel was de aanneming der waarheden, die de Reformatie, na de duisternis der Middeneeuwen aan het licht gebracht had, ten zegen geweest. In de verloochening dezer waarheden zag Groen de oorzaak en het begin der Revolutie. En dan alleen verwachtte hij heil voor Kerk en Staat, als het geloof herleefde aan de waarheden, waardoor in de zestiende eeuw de

Hervormde Kerk en met haar de Republiek der Vereenigde Nederlanden ontstond. Met name ook en vooral op de Hervormde Kerk richtte hij daarbij het oog, omdat de vermetelheid van het kerkelijk liberalisme, in het vertreden van de belijdenis en in het miskennen van den aard, de eischen en de behoeften der Nederlandsche Hervormde Kerk, het toppunt van onrecht en ongerijmdheid bereikt had. Politiek en kerkelijk liberalisme toch hadden samengespannen om, door middel eener opgedrongen organisatie, de Nederlandsch Hervormde Kerk om te zetten in een reglementair genootschap, en met slimme goocheltoeren hadden zij haar voor haar Belijdenis een Reglement in de hand gespeeld. Door wegcijfering van elke geloofseenheid als band der Kerkgemeenschap, had men haar onder het reglementaire juk van haar bestrijders gebracht.

Bedoelde organisatie werd aan de Gereformeerde Kerken opgedrongen door Koning Willem I. Vurig aanhanger van het systeem van staatsinmenging in kerkelijke zaken, dat Jozefinisme wordt geheeten, verlangde Z. M. als een andere Jozef II, de Kerk aan de Staatseenheid te verbinden. Nauwelijks was ons vaderland dan ook tot een Koninkrijk verheven, of de Koning der Nederlanden trachtte zoowel de Luthersche als de Gereformeerde Kerk in nader verband met den Staat te brengen. Tevens hoopte men hierdoor den grond te leggen, waarop later de Protestantsche Kerkgenootschappen tot één geheel zouden kunnen samensmelten, naar den geest der eeuw, die alle positieve waarheid als menschelijk stelsel bestreed, en vrijheid verlangde voor wettige verkondiging van anti-gereformeerde beginselen. Het doel was trouwens, dat de Gereformeerde Kerk als zoodanig zou verdwijnen en in een algemeen Protestantsche zou worden opgelost. Gelijkvormigheid van organisatie met de Luthersche Kerk kon daarvoor natuurlijk het pad effenen. En in dien geest werd dan nu een organisatie voor de Hervormde Kerk ontworpen, die tevens tot voorbeeld zou strekken voor de Evangelisch Luthersche Kerk. Vandaar, dat het Algemeen Reglement, dat bij Koninklijk Besluit van 6 Febr. 1818 voor het Luthersche Kerkgenootschap werd vastgesteld, dezelfde grondgedachten bevat als het Reglement, dat 7 Januari 1816 aan de Gereformeerde Kerken was opgelegd.

Over beide protestantsche Kerkgemeenschappen kwam

een geheel onprotestantsche hiërarchie te staan, die haar opperste macht niet ontleende aan den Koning der Kerk, maar aan den vorst des lands. Christus werd als Hoofd der Gemeente onttroond, en Koning Willem I eigende zich in diens plaats het opperbestuur der Kerk toe, met onder hem werkzame lagere besturen. Hiermee ging de vroegere autonomie der Kerken geheel te loor, al bleven de kerkeraden schijnbaar wat zij waren, en al behield men de oude namen van Synode en Classis. Was de invoering dezer organisatie alzoo in strijd met de geschiedenis, het recht en het wezen der Kerken, ze was ook staatsrechterlijk ongeoorloofd, want de Grondwet van 1815 gaf er den Koning letterlijk niet het minste recht toe. Koning Lodewijk Napoleon had een dergelijke bevoegdheid aan de constitutie zijner dagen nog kunnen ontleenen, en inderdaad liep reeds onder zijn regeering een gerucht, dat men plan had, om in de Gereformeerde Kerk onderscheidene hoogere en lagere geestelijke orden op te richten ; bisschoppen, en zelfs een Nederlandsch Hervormd aartsbisschop te benoemen. Maar wat Koning Lodewijk Napoleon met gouvernementeele bevoegdheid niet aandurfde, dat waagde nu een Oranjevorst tegen zijn bevoegdheid in : hij vervormde de oude Gereformeerde Kerken dezer landen naar het anglicaansch-luthersch model, dat hij gedurende zijn ballingschap in Engeland en Duitschland had gezien.

En van verzet of tegenstand tegen deze koninklijke organisatie kon wel nauwelijks sprake zijn, aangezien dit feitelijk neerkwam op verzet tegen den Koning. Toch was het nieuwe Reglement ternauwernood bekrachtigd, of allerwegen riep men over gevaar voor de rechtzinnigheid, en openlijk werd er gebeden om verijdeling van de aanslagen tegen Gods Kerk.

Reeds den 7den Maart, dus twee maanden na de afkondiging van het Koninklijk Besluit, bracht de Classis Amsterdam haar bezwaren ter kennisse des Konings in een belangrijke, hoewel door den diplomatieken toon der voordracht wellicht minder krachtige Memorie. Zeer terecht stelde zij de vraag, waarom de sedert meer dan twee eeuwen gevestigde kerkelijke vergaderingen niet waren opgeroepen om, indien veranderingen in de Kerkenorde noodig waren, deze onder approbatie des Konings te maken. Vervolgens brengt zij bezwaar in tegen de groote macht der Synode,

wier leden, vlak tegen het oude kerkrecht in, stemmen zouden zonder aan lastbrieven gebonden te zijn; en het getuigt van helder inzicht bij deze classis, ja het klinkt schier als een profetie, wanneer zij deze macht des te gevaarlijker noemt, omdat ze, door weinigen uitgeoefend, licht in een soort van pauselijke of bisschoppelijke heerschappij uitloopen kon. Verder spreekt de classis haar vrees uit, dat deze Synode wel eens de Formulieren en de Liturgie zou kunnen veranderen. Eindelijk voorziet zij, dat er twee partijen onder de leeraars zullen ontstaan, die men als gehoorzame en tegenstrevige onderdanen zal onderscheiden; wat tot groote verdeeldheid, ja tot scheuring zal kunnen leiden.

Op inderdaad despotieke wijze werd dit gewichtig protest door de Regeering ter zijde gelegd. In een hooghartig stuk antwoordde de Commissaris-Generaal, dat de Leeraars bezoldigd werden uit 's lands kas, en zich dus in alles naar den wil van hun Souverein moesten schikken. Deze stelde zich de zorg voor het welzijn der Kerk ten plicht. Voor de Gereformeerde leer behoefde men niet bevreesd te zijn, want de Synode werd niet opgeroepen, om leerstellige geschillen te beslissen, maar om de Kerk te besturen, terwijl volgens artikel IX van het Algemeen Reglement, de handhaving van de leer der Hervormde Kerk het hoofddoel moest zijn van allen, die in onderscheidene betrekkingen met het Kerkelijk Bestuur belast waren. Voor het overige bleven de adressanten vrij, hun bezwaren nader uiteen te zetten, maar dan bij de aanstaande Synode, door het Koninklijk Reglement ingesteld. Doch tevens werd herinnerd, dat de Classis den 31sten Maart volgens de orders van Z. M. zou ophouden te bestaan en als zoodanig niet weder bijeen kon komen. Weet men nu daarbij, dat dit antwoord, den 28sten Maart geteekend, niet voor den 31sten Maart in handen der classis kwam, terwijl het nieuwe Reglement den 1sten April kracht van wet kreeg, dan ziet men, dat dit neerkwam op de vergunning aan de classis Amsterdam, om na haar dood over haar doodslagers te mogen klagen zooveel zij maar wilde. En dit gold tevens voor al wie verder nog mocht willen klagen. Want al de voormalige kerkelijke colleges werden op dien fatalen 31sten Maart in stilte ontbonden. Eenige predikanten uit de „voormalige" classen Leiden en Woerden dienden toen in

Juli van datzelfde jaar hun bezwaren nog in bij het nieuwe staatscreatuur. Maar hun werd geantwoord, dat de grond was gelegd ter instandhouding van een Kerkbestuur, dat door niemand ongestraft (!) kon verbroken worden, en waaraan dus elk welgezind lid der Hervormde Kerk, en hoeveel te meer nog Leeraars, zich met blijdschap en liefde moesten onderwerpen. Zóó werd onder bedreiging van straf wegens ongehoorzaamheid aan de wetten des Konings, elk verzet gefnuikt.

De eenige weg immers, die nog open stond, zou geweest zijn, dat de „voormalige" classen, *tegen* het Koninklijk Besluit der ontbinding in, als wettige kerkelijke lichamen haar bestaan hadden voortgezet. Maar wat daarvan het gevolg zou geweest zijn, bleek te Axel. Daar verklaarden al de Kerkeraadsleden der gemeente, één uitgezonderd, dat zij zich aan de Synodale verordeningen niet wilden onderwerpen. Gevolg hiervan was, dat het Provinciaal Kerkbestuur van Zeeland deze kerkeraadsleden afzette en door anderen verving. Ook op andere plaatsen waren, indien al geen kerkeraadsleden, dan toch personen, die zich individueel tegen den Koninklijken dwang verzetten, en zich als „afgescheidenen" vereenigden. Doch de Regeering liet hen vervolgen. Meerendeels echter werden de malcontenten, die zich hier en daar in den lande lieten hooren, met zachte en ernstige middelen tot zwijgen gebracht.

Het eerste werk, waardoor de Synode van 1816 zich berucht maakte, was een wijziging van het onderteekeningsformulier voor aanstaande predikanten. Sedert de Dordtsche Synode van 1619 hadden de proponenten hun instemming moeten betuigen met de Drie Formulieren van Eenigheid, als in alles met Gods Woord *overeenkomende*. In het nieuwe onderteekeningsformulier echter werd instemming geëischt met de leer, welke *overeenkomstig* Gods Woord in de *aangenomen* Formulieren was vervat. Een schijnbaar geringe wijziging dus, maar die opzettelijk was aangebracht, om listig en subtiel de kerkleer te ondermijnen. Want dit met sluwheid gekozen „overeenkomstig" bevatte een dubbelzinnigheid. Het kon beteekenen, dat men de Formulieren aannam, *omdat* zij met Gods Woord overeenkwamen ; maar het kon ook bedoelen, dat men die Formulieren onderschreef, *voorzoover* ze met dat Woord overeenstemden. Bovendien zat er nog een misleiding in de zinsnede : „vervat

in de *aangenomen* Formulieren", omdat men alleen de Geloofsbelijdenis en den Catechismus, maar niet de Dordtsche Leerregels als formulier der Kerk wilde beschouwd hebben. En zoo werd dus in deze nieuwe proponentsformule wel de schijn van de vroegere ondubbelzinnige verbintenis behouden; maar wat daarin waarlijk bond werd losgemaakt. Het nieuwe onderteekeningsformulier was een verklaring waarbij niets verklaard, een belofte waarbij niets beloofd, een regel, waarbij enkel eigen inzicht en eigen goedvinden ten regel gesteld werd. Feitelijk voerde het reeds aanstonds een volkomen leervrijheid in.

Deze heimelijke losmaking nu van den band der Formulieren werd in 1827 aangewezen in een naamloos geschrift onder den titel: „Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten". De schrijver wees daarin met nadruk op de algemeene afwijking van de Dordtsche Leerregels. Daarom verlangde hij een Synode, gelijk de vroegere Kerkvergaderingen, afgevaardigd door de gemeenten, waarop dan tot kerkherstel of tot boedelscheiding kon worden besloten. Dit Adres maakte diepen indruk op de gemoederen. Het opende de oogen van het Gereformeerde volk voor de ongegrondheid van die Synodale macht, die, door het wereldlijke gezag gesteund, over de gansche inrichting der Kerk besliste. Bij de Synodale machthebbers daarentegen wekte het Adres de bitterste vijandschap. Overal werden pogingen in het werk gesteld om den naamloozen schrijver uit te vinden. Maar zelfs in den kring der Haagsche predikanten werd tevergeefs naar den naam gegist, totdat men fluisterde, dat een collega, de Haagsche predikant Dirk Molenaar, de schrijver was. Groot werd nu de ergernis tegen dezen predikant, die zich verstout had velen zijner medeleeraren te beschuldigen van heimelijke list in de ondermijning der kerkleer. Zijn gewezen Haagsche ambtgenoot, de rustende predikant Bernardus Verwey, noemde hem in een anoniem geschrift een sluwen Jezuiet, die verdiende door den Koning voorbeeldig gestraft te worden met verbanning of verplaatsing naar een klein dorpje aan de grenzen. Z. M. Koning Willem I was trouwens reeds door den Staatsraad Directeur-Generaal voor de zaken der Hervormde Kerk ingelicht omtrent den aard en de strekking van het Adres, en aangespoord, dit stuk in handen van den Minister van Justitie te stellen. „Dit

geschiedde. De Koning beval den Minister van Justitie, een streng onderzoek in te stellen naar den naam van den schrijver, die zich zóó ongunstig over de Koninklijke organisatie had durven uitlaten. Weldra rapporteerde de Minister van Justitie aan Z. M., dat de Hervormde predikant, Ds. Molenaar te 's Gravenhage, schrijver was van het bedoelde stuk. Voor den Minister van Eeredienst geroepen, erkende Molenaar dit ook zelf. Kort daarop vernam hij van een vriend, die het weten kon, dat 's Konings ongenoegen over het Adres de allerergste gevolgen voor den schrijver zou hebben. En ter voorkoming van verdere gerechtelijke vervolgingen, liet hij zich nu door dien vriend bewegen, zonder een woord van het Adres te herroepen, zijn leedwezen te betuigen over de onrust, die zijn geschrift had verwekt, verder belovende zich voortaan te zullen onthouden van alles wat de rust der Kerk zou kunnen verstoren, en zich overeenkomstig de wetten en reglementen te zullen gedragen. Zoo werd deze stem voor Kerkherstel gesmoord, doordat een autocratisch Koning tucht oefende op een wijze, die aan Russische vervolging doet denken.

Gelijk geschil over de proponentsformule als in den boezem der Hervormde Kerk ontstond, was al eerder gerezen tusschen de Evangelischen en Herstelden onder de Lutherschen. Toen in 1819 de Synode van het Evangelisch Luthersch Kerkgenootschap voor het eerst samenkwam, zond zij dadelijk een uitnoodiging tot de Herstelde Evangelisch Luthersche Gemeente te Amsterdam, om pogingen aan te wenden tot hereeniging. De correspondentie, die zich daarover ontspon, hield eenige jaren aan. De Herstelden spraken hierin uit, dat alleen het gebrek aan overeenstemming in de hoofdwaarheden van den Evangelisch Lutherschen godsdienst de oorzaak was van het afzonderlijk bestaan van hun kerkgenootschap; dat zij volstandig gebleven waren bij de rechtzinnige leer der Evangelisch Luthersche Kerk, zich ten volle overtuigd houdende van haar overeenstemming met het Woord Gods. Daarop herinnerden de Evangelischen aan hun, onder koninklijke sanctie aangenomen proponentsformule, waarin zij „op dezelfde wijze en in gelijke bewoordingen als zulks bij het Hervormd Kerkgenootschap geschiedt", van allen die toegelaten werden tot het predikambt, vorderden plechtiglijk

te verklaren: „dat zij de leer, welke overeenkomstig Gods heilig Woord, in de aangenomen Symbolische boeken der Evangelisch Luthersche Kerk is vervat, ter goeder trouw aannemen en hartelijk gelooven, en dat zij dezelve naarstig zullen leeren en handhaven." Deze verklaring was h. i. volledig en afdoende; en zij achtten het een blijk van wantrouwen, dat de Herstelden met deze verklaring, die „openlijk voor God en de geheele wereld werd afgelegd", niet voldaan waren. Maar nu wezen de Herstelden er op, dat dit „overeenkomstig" in een tweevoudigen zin kon worden opgevat (*omdat* of *inzooverre*), en dat alzoo deze tweevoudige uitlegging, waaraan die verklaring scheen onderhevig te zijn, zich tot niets minder bepaalde, dan tot het onderscheid tusschen een gedeeltelijke en een geheele omhelzing der aangenomen leer. Na het lezen van dezen brief besloot de Luthersche Synode van 1822 alle verdere aanzoeken tot hereeniging op te schorten in afwachting van een gunstiger tijdstip. Trouwens, ieder die onpartijdig oordeelde, moest toestemmen, dat er geen gemeenschap kon zijn tusschen mannen van de rationalistische richting en hen die getrouw waren aan Luther's leer.

Toch kwam ook in de Hersteld Luthersche Kerk al spoedig de geest des tijds aan het woord, die liever van zedelijke verbetering en volmaking sprak, dan van de rechtvaardigmaking door het geloof alleen. Inzonderheid was dat het geval met de prediking van Ds. Uckerman te Amsterdam. En toen nu de jeugdige proponent-hulpprediker H. F. Kohlbrügge in 1827 tegen dezen een aanklacht wegens onrechtzinnigheid indiende, bleef de aangeklaagde ongedeerd, terwijl de aanklager werd afgezet als hulpprediker en vervallen verklaard van zijn proponentschap. In de gemeente gaf dit veel sensatie. Haar rechtzinnige meerderheid hing Kohlbrügge aan en verlangde zijn herstelling. Maar zij moest zwichten voor degens en bajonetten. Door bestudeering van de Gereformeerde theologie en door zijn omgang met ds. Laatsman te Rheden van de uitnemendheid der Gereformeerde Belijdenis boven de Luthersche overtuigd geworden, wendde Kohlbrügge zich nu tot de Nederlandsch Hervormde Gemeente van Utrecht om lidmaat te worden, maar werd daar op schandelijke wijze door het Kerkbestuur buiten de gemeenschap dier kerk gehouden en zoo maatschappelijk dood verklaard. „Een

zedelijke moord" noemt Kohlbrügge zelf dit spel der kerkelijke machthebbers. En zijn vriend Schröter spreekt van „Turksch despotisme". En waarlijk, deze uitdrukkingen zijn niet te sterk om het schandelijk bedrijf te brandmerken van de liberalistische toongevers in de Hervormde Kerk, die op zulk een onwaardige wijze „verlichting" en „verdraagzaamheid" meenden te moeten bevorderen. Kohlbrügge hield nu oefeningen, die echter nu en dan door de wereldlijke overheid op aansporing van de Synodale machthebbers verstoord werden. Door de Reveilmannen van separatisme verdacht en daarom alleen gelaten, vertrok hij in 1833 naar Duitschland. Te Elberfeld gekomen, werd hij door de Gereformeerde predikanten in de Rijnprovincie, zooals Krummacher, e. a. hartelijk ontvangen en uitgenoodigd om te preeken. En bijna zou hij daar nu eindelijk een vaste kerkelijke positie hebben gekregen. Maar uit vrees, dat hij de Unie zou tegenwerken, en tot straf voor een onbezonnen uitlating zijnerzijds, werden weldra ook de kansels der Rijnprovincie voor hem gesloten. Aldus ten derden male buiten een kerkgenootschap gebannen, keerde hij in 1834 naar Nederland terug. Hier kon hij met de inmiddels ontstane Afscheiding niet meegaan, en mokte hij nu tegen het christelijk Nederland, dat zijn zending van Godswege niet had willen erkennen. Eindelijk, in 1847, door de Vrije Gereformeerde Gemeente te Elberfeld beroepen, vond hij daar als Dienaar des Woords een werkkring naar zijn hart. Daar was nog een overblijfsel van trouwe Gereformeerden, die geweigerd hadden zich in de landskerk te laten oplossen, ook toen de meerderheid der Gereformeerden in het Wupperthal in 1835 het Unie-agendum had aangenomen. En onder Frederik Willem IV, die geen vriend der Unie was, kreeg nu in 1847 ook deze van den Staat onafhankelijke gemeente de koninklijke erkenning.

Dit koninklijk tolerantie-patent van Maart 1847 kwam ook ten goede aan de oud-Luthersche Kerk in Duitschland. De strijd van de streng-confessioneele Lutherschen tegen de Unie was daar opnieuw uitgebroken in Breslau, waar de predikant en hoogleeraar J. G. Scheibel wegens verzet tegen de Unie in 1832 uit zijn ambt werd ontzet. Hiermede was de stoot gegeven tot een formeele afscheiding van de Evangelische Kerk. Vooral in Silezië vormden zich onder-

scheidene gemeenten van gesepareerde Lutherschen. De Regeering beschouwde dit als rebellie, en trachtte de beweging te onderdrukken door geldboeten en gevangenisstraf. Vooral te Hönigern bij Breslau ging het in 1834 warm toe. De predikant Kellner was daar om zijn verzet tegen de Unie geschorst. Maar de gemeente handhaafde hem. En toen er nu een nieuwe predikant in zijn plaats bevestigd zou worden, hadden zich 2000 leden voor de gesloten kerk verzameld. De overgave der sleutels werd geweigerd. Eindelijk vond men een smid die bereid was de sloten te verbreken. Maar hij kon niet doordringen door de verzamelde menigte, die zong: „Ach bleib mit deiner Gnade bei uns, Herr Jesu Christ!" Nadat zoo driemaal tevergeefs getracht was toegang te vinden tot het kerkgebouw, werd het op 23 December 1834 met een geweldige militaire macht veroverd en geopend, en had de bevestiging eindelijk plaats, maar in het leege gebouw. Kellner boette zijn tegenstand met enkele jaren gevangenisstraf. En toen de afgescheiden gemeenten zich organiseerden, namen de vervolgingen nog toe. Eerst in 1838 begonnen ze minder te worden, daar de regeering inzag, dat de vervolgingen het verzet tegen de Unie slechts grooter maakten. Bij de troonsbeklimming van Frederik Willem IV in 1840 werden de gevangen predikanten aanstonds in vrijheid gesteld. En in 1845 werden de afgescheiden gemeenten als een van de landskerk en den Staat volkomen onafhankelijke Luthersche Kerk erkend.

Sedert 1834 was de Afscheiding ook in Nederland een feit geworden.[1]) Ze ontstond te Ulrum onder Ds. Hendrik de Cock, die daar bevestigd was geworden door zijn voorganger en academievriend, de latere Professor Hofstede de Groot te Groningen. Eerst tot de aanhangers van het supranaturalisme behoorende, was de Cock door omgang met zijn eenvoudige gemeenteleden tot nadenken gekomen over zichzelf. Door lezing van Calvijns Institutie kreeg hij de gereformeerde leer lief, en door de geschriften van Graaf Van Zuylen van Nyevelt, een door het Reveil bezielden geestverwant van Molenaar, ging hij nu ook inzien, hoe de waarachtige leer der zaligheid sedert jaren in de Her-

[1]) De nu volgende bewegingen in Nederland worden uitvoeriger beschreven in mijn drie werkjes, respectievelijk getiteld: *Afscheiding*, *Kerkherstel* en *Doleantie*, uitgegeven te Amsterdam bij W. Kirchner.

vormde Kerk ondermijnd werd. Dit was hem een aansporing om voortaan, niet slechts op den kansel, maar ook tegenover de ringpredikanten en in brochures, voor de leer der vaderen te gaan ijveren. Om dit opkomen voor de Gereformeerde leer, in overeenstemming met zijn ambtsbelofte en reglementaire verplichting, werd hij evenwel door het Classikaal Bestuur, dat den schijn aannam van daarmee de orde te handhaven, in zijn dienstwerk geschorst, en ten laatste ook afgezet. Maar eerst nadat hij vruchteloos alle middelen had aangewend om, binnen de Kerk, van het kerkbestuur, en door requesten aan den Koning, rechtsherstel te verkrijgen, besloot hij den 15den October 1834 met zijn kerkeraad en gemeente, zich af te scheiden, niet van de Nederlandsch Hervormde Kerk als zoodanig, maar van de Kerk inzoover zij valsche Kerk was geworden, van het Nederlandsch Hervormd Kerkbestuur, zooals dat sedert 1816 bestond. In hun acte van afscheiding beschouwden de onderteekenaars hun afscheiding dan ook als een wederkeering tot de leer, de tucht en den dienst der Gereformeerde vaderen. Zij bedoelden geen scheuring, maar reformatie. Vandaar deze betuiging: „de ondergeteekenden verklaren, dat zij overeenkomstig het ambt aller geloovigen, art. 28, zich afscheiden van degenen die niet van de Kerk zijn, en dus geen gemeenschap meer willen hebben met de Nederlandsche Hervormde Kerk, totdat deze terugkeert tot den waarachtigen dienst des Heeren."

Wegens zijn partijkiezen voor de Cock werd ook Ds. H. P. Scholte te Doeveren geschorst. En deze, door zijn omgang met Twent van Rozenburg, een lid der afgescheiden gemeente te Genève, reeds als student met het denkbeeld van vrije Kerken vertrouwd geraakt, aarzelde nu geen oogenblik om zijn schorsing te beantwoorden door verbreking van den band der gemeenschap met het Kerkbestuur. Het voorbeeld van Scholte werd weldra gevolgd door zijn drie voormalige academievrienden A. Brummelkamp te Hattem, S. van Velzen te Drogeham en G. F. Gezelle Meerburg te Almkerk, nadat zij, met de Gezangenkwestie als aanleiding, uit het Hervormd Kerkgenootschap waren uitgeworpen. Ook de proponent van Raalte ging tot de Afscheiding over, nadat het Provinciaal Kerkbestuur van Zuid-Holland de laagheid had gehad, hem op grond van zijn overtuiging af te wijzen.

Een donkere bladzijde in de geschiedenis van Nederland beslaan de vervolgingen, die de Afgescheidenen sedert moesten verduren. Artikelen uit de Napoleontische strafwet, overblijfselen van revolutionaire dwingelandij, werden, in strijd met grondwet en gewetensvrijheid, tegen den zin en geest dier artikelen zelve, met een willekeurig misbruik van hun letter, door de Staatsmacht aangewend om de vergaderingen der Afgescheidenen te verjagen. Het gezamenlijk bidden en zingen werd als misdrijf gebrandmerkt en vervolgd; mannen, die naar hun overtuiging het Evangelie verkondigden, werden gevangen genomen en beboet; eerzame huisvaders met inkwartiering gekweld, en de Synode zelve — God vergeve haar de schuld! — drong bij de regeering aan op een „krachtige aanschrijving aan de Officieren van Justitie." En al deze dingen geschiedden in het vrije Nederland der negentiende eeuw, onder de leus van vrijzinnigheid en verlichting!

Deze onrechtmatige vervolging van de Afgescheidenen, door de publieke opinie begunstigd, werd nochtans door enkele mannen van hooge positie gewraakt. Mr. A. M. C. van Hall, die zelf tot de Afscheiding overging, was haar eerste pleitbezorger. Maar ook Groen van Prinsterer, ofschoon zelf niet afgescheiden, nam het toch voor hen op in zijn brochure van 1837: „De maatregelen tegen de Afgescheidenen aan het Staatsrecht getoetst", waarin hij gewetensvrijheid eischte voor de leden der Gereformeerde Gezindheid ook buiten het Gouvernementale Kerkgenootschap, in 1816 gesticht. Dat de Kerk een zelfstandige positie tegenover den Staat behoort in te nemen, werd Groen toen reeds duidelijk in de tegenstelling: Zelfstandigheid der Kerk of Alvermogen van den Staat. En inderdaad, het was het Staatsalvermogen, dat, zelfs op Nederlandschen bodem, in den eisch der gewetensvrijheid, voor Thorbecke, den advocaat der Regeering, geen grens had. Het verzet der Afgescheidenen tegen de Gouvernementale Kerkinrichting stond bij Thorbecke gelijk met de excessen der Revolutie, terwijl Groen ijverde voor de Christelijke vrijheid om God te dienen naar de inspraak van het geweten en overeenkomstig Gods Woord. Maar het liberalisme, hard en koud als marmer, bleef onverzettelijk op zijn stuk staan. Het bood aan de Afgescheidenen vrijheid van godsdienstoefening aan, maar op voorwaarde, dat zij afstand zouden

doen van den naam, titels, goederen en rechten der Nederlandsch Hervormde of Gereformeerde Kerk, met indiening van een reglement op het bestuur der nieuw op te richten gemeente. De termen van dit Koninklijk Besluit waren zoo krenkend mogelijk. Doch er was niets aan te veranderen. Hoe de gemeenten ook smeekten bij den Koning, hoe stellig zij ook verzekerden geen nieuw Kerkgenootschap te willen stichten, niets baatte. Ten laatste was het de Utrechtsche gemeente die, onder leiding van Scholte, bezweek voor de verzoeking, en op de gestelde voorwaarden, vrijheid van godsdienstoefening vroeg en verkreeg. En toen dat eene schaap over de brug was, volgden er meer. Toch is deze aanvrage om vrijheid en de nieuwe Utrechtsche Kerkorde de Achilleshiel der Afscheiding geworden. Nergens was er dan ook groote blijdschap over de erkenning. Velen waren er integendeel bezwaard over. Door toch den alouden Gereformeerden naam prijs te geven en zich bij de Regeering aan te dienen, niet gelijk men was, maar zooals de Regeering het wilde, liet men ontegenzeggelijk de historische lijn los. En daardoor speelde men tevens aan de geloovigen in de Hervormde Kerk een gewichtig argument tegen de Afscheiding in handen. Groen van Prinsterer, die in 1837 zeer geneigd was tot de Afscheiding, oordeelde dan ook later, dat door het vragen om autorisatie, het beginsel en de kracht der opwekking, tot onberekenbaar nadeel van land en kerk, miskend en grootendeels verspeeld werd. En zijn vriend Wormser, die met de Afscheiding was meegegaan, trok zich later terug, zeggende: „Vroeger waren wij eigenlijk afgescheiden van het Bestuur, niet van de Kerk; wij verwierpen het Genootschap van 1816, om de Kerk te blijven uitmaken. Dit standpunt is verloren geraakt door het vormen van gemeenten, en vooral door de erkenning in 1839 op grond van het Utrechtsche Reglement. De Afscheiding is in een fuik geloopen". Sommige gemeenten, die geen vrijheid wilden aanvragen, traden zelfstandig op als Gereformeerde Gemeenten onder het Kruis. Tegen haar bleef de vervolging woeden, totdat Koning Willem II in 1840 er een einde aan maakte.

In 1846 vond er echter opnieuw vervolging van de gezelschappen der Afgescheidenen plaats. En nog steeds stonden zij aan allerlei plagerij en wetsverkrachting bloot.

En daar zij over het algemeen slechts geringe lieden waren, hadden zij ook het meest te lijden van de algemeene verarming, die destijds in de lagere standen heerschte. Groot toch was de sociale malaise van die dagen. De naweëen van den Belgischen Opstand deden zich gevoelen in drukkende belastingen. Daarbij kwamen in 1845 de vreeselijke aardappelziekte en de veepest, waardoor de levensmiddelen ongehoord duur werden. Kommer en gebrek stonden dus voor de deur, inzonderheid bij de Afgescheidenen; want zij hadden, behalve hun aandeel in het onderhoud van andere godsdienstige gezindheden, bovendien nog voor eigen eeredienst en armen te zorgen. Menig huisgezin echter was door de hooge geldboeten totaal geruineerd. En het stond te vreezen, dat men voor de Afgescheidenen welhaast een armenkolonie zou kunnen aanleggen. Voeg daarbij, dat het verbod om christelijke scholen op te richten, vele ouders verhinderde hun kinderen op te voeden naar den eisch hunner conscientie; en dan kan het ons niet verwonderen, dat het sommigen Afgescheidenen te eng werd in een land, waar zij zich in hun heiligste rechten aldus gekrenkt en verkort voelden, en dat zij uitzagen naar een nieuw vaderland, waar zij onbelemmerde vrijheid en ruimte van arbeidsveld konden vinden. Nu hadden gelijksoortige redenen in Duitschland reeds vele gesepareerde Lutherschen bewogen hun vaderland te verlaten en in Noord-Amerika en Australië een toevluchtsoord te zoeken. Ook in Bentheim en Oost-Friesland, waar de Nederlandsche Afscheiding vanuit grensplaatsen als Coevorden en Heemse ingang had gevonden, en de vervolging niet minder hevig woedde dan hier te lande, begon men aan emigreeren te denken. En vooral in Gelderlands Achterhoek werd onder de Afgescheidenen het denkbeeld van landverhuizing druk besproken. Brummelkamp en Van Raalte, hierin gekend, ontwierpen nu een plan tot emigratie. Eerst had men het oog naar Java gericht. Maar na een onderhoud met den Minister van Koloniën zag men daarvan af. Het bleek n.l. dat de Gouverneur van Nederlandsch-Indië het recht had om ieder, dien hij voor de rust gevaarlijk achtte, zonder opgaaf van redenen te verbannen of uit te zetten. En de Afgescheidenen behoorden nu eenmaal juist tot die menschen, die stellig voor de rust des lands gevaarlijk geacht

zouden worden. Daarom besloot men maar liever, onder leiding van Van Raalte en Scholte, naar de Vereenigde Staten te verhuizen. En zoo werden dan nu vele van de trouwste en vroomste kinderen onzes volks gedrongen, naar Amerika te emigreeren, het land van godsdienstzin en godsdienstvrijheid, waar geen Staatskerk bestond, die zich het monopolie aanmatigde op geestelijk gebied, en waar men naar hartelust christelijke scholen kon oprichten. Maar zoo verdreef men dan ook uit Nederland een groot aantal onderdanen, die, uit hooger beginsel aan Vaderland en Oranje gehecht, gewoon waren hun gebeden op te zenden voor den Koning, in wiens naam zij blootgesteld werden aan velerlei moeite en verdriet. 't Waren dus geen gewone landverhuizers, maar ballingen, die het vaderland feitelijk uitwierp door, om der religie wil, hun het leven hier ondraaglijk te maken. Trouwens, met trotsche minachting of medelijdend schouderophalen zag het land op deze uitgestooten paria's neer. Toen een der eerste schepen met landverhuizers, waarop ook de Afgescheiden predikant Ds. C. van der Meulen zich bevond, op zee gepraaid werd door een ander, en men den kapitein vroeg, wat voor lading hij aan boord had, luidde het antwoord: „Valsche munt, in Nederland niet meer gangbaar"; een antwoord, dat slechts het algemeen gevoelen van het heerschend Liberalisme vertolkte. Was het dan wonder, dat menigeen dezer ballingen Nederland een Sodom, en Noord-Amerika een Zoar noemde? Daar werden zij met open armen ontvangen, getuige dit gedeelte van het verslag der Algemeene Synode van de Gereformeerde Kerk in Amerika van het jaar 1848: „Eene nieuwe schare van pelgrims heeft onze stranden bereikt van Nederland uit, het land onzer voorvaderen, en in voorgaande tijden het toevluchtsoord voor uitgeworpenen en vervolgden. Het kenmerk der verhevenheid dezer beweging zal niet verloren gaan, wanneer wij haar vergelijken met eenige soortgelijke landverhuizing in de geschiedenis van ons land. De Puritein en de Hugenoot zijn hunne schuldenaars, en wij zelven zullen ontrouw zijn aan de kracht van onze beginselen, aan den naam, dien wij de eer hebben te dragen, en aan de afkomst waarop wij recht hebben ons te beroemen, zoo wij nalaten hen te verwelkomen, hen in hunne onderneming te bemoedigen, en onze liefde, niet met woord en tong, maar metterdaad

en in waarheid, uit te drukken. Nu is de gelegenheid binnen ons bereik gebracht, om de opneming te verzekeren van een volk, wel is waar, „arm en verdrukt", maar in het bezit van een kostbaar geloof, dat beproefd en gelouterd is". In 1849 sloten de nieuwe pelgrims zich bij de Hollandsche Gereformeerde Kerk in Amerika aan. In 1857 vond een scheiding plaats, en trad de Christelijke Gereformeerde Kerk zelfstandig op.

Ook in Zuid-Afrika vond een Afscheiding plaats. Daar was onder de oude „intrekkers" de Nederlandsch Hervormde Kerk uit Holland meegebracht in 1652. Voor deze moederkerk van het Christendom aan de Kaap, waarvoor tot dusver de Dordtsche Kerkenorde had gegolden, ontwierp echter Mr. J. A. de Mist als Commissaris der Bataafsche Republiek in 1814 een Kerkverordening, waarvan het hoofdbeginsel was, dat de Kerk dienaresse is van den Staat. In 1824 verkreeg zij toestemming van de regeering tot het houden van een Synode, waarop met inachtneming van de Kerkverordening van de Mist als grondwet, een nieuwe organisatie werd ingevoerd, grootendeels naar het model van de Synodale organisatie van 1816. In 1843 werd de Kerkverordening van de Mist vervangen door een Ordonnantie, waarbij de Kerk meerdere zelfstandigheid en vrijheid van den Staat verkreeg. Omstreeks dezen tijd begon men ook den officieelen naam: „Nederlandsch Hervormde Kerk" te veranderen in Nederduitsch Gereformeerde Kerk. Onder Engelschen invloed werden Schotsche predikanten aangesteld, zoodat deze Kerk meer en meer van Nederland vervreemdde, bizonder onder invloed van Ds. A. Murray. Afkeerig van deze Schotsch-Amerikaansche, Engelsch-methodistische richting, wilden toen velen uit het volk, die nog bij hun oude schrijvers leefden, en tegen de Gezangen waren, terug naar de Dordtsche Kerkenordening. Deze „malcontenten" wendden pogingen aan, om predikanten uit Nederland te verkrijgen, en zoo kwam Ds. D. van der Hoff in 1852 als de eerste predikant van de Nederlandsche Hervormde Kerk in Transvaal, welke zich los maakte van de Kaapsche Synode. Spoedig bleek echter, dat Ds. van der Hoff gekant was tegen de leer der uitverkiezing. Vandaar dat sommigen toen hulp zochten bij de Afgescheiden Christelijke Gereformeerde Kerk in Nederland, die in 1858 Ds. D. Postma zond, onder

wiens leiding „de Gereformeerde Kerk" tot nieuwe openbaring kwam. Dit is de z.g. „Dopperskerk", waartoe o.m. ook president Kruger behoorde. Voorts dient hier nog bijgevoegd, dat de beide eerstgenoemde kerken, de Nederlandsch Hervormde en de Nederduitsch Gereformeerde Kerk, in 1885 samensmolten onder den naam van de „Ned. Herv. of Geref. Kerk". Die samensmelting belette echter niet, dat sommige gemeenten der oude Hervormde Kerk zelfstandig bleven en den naam van „Hervormde Kerk" bewaarden.

Nog op één Afscheiding moeten we de aandacht vestigen, n. l. op die in Schotland. Daar was in het begin der negentiende eeuw een opwekking van het geloofsleven gekomen, die de grondwaarheden der Hervorming weer op den voorgrond stelde. Meer en meer deed zich nu ook de behoefte gevoelen aan geloovige predikanten. En zoo kwam er bij het volk verzet tegen het patronaatsrecht, dat aan vele gemeenten voorgangers bezorgde, die steenen voor brood gaven. In 1834 werd nu inderdaad door de Synode der Schotsche Kerk aan de gemeenten het recht toegekend, om den predikant, dien de patroon haar wilde geven, te weigeren indien hij haar niet aanstond. Maar de gerechtshoven en de regeering handhaafden de rechten der patroons. Een heftige strijd volgde, die in 1843 eindigde met een scheiding onder Ds. Chalmers, waarna men een Vrije Kerk constitueerde, die in alles van den Staat onafhankelijk zou zijn. Deze Vrije Kerk van Schotland, waartoe een derde der gezamenlijke predikanten overging, mocht zich in steeds toenemenden bloei verheugen, en als toonbeeld gelden van wat, na tijden van slapheid en afwijking, verlevendiging der Kerk tot het handhaven van de geloofswaarheden der Hervorming en tot het voortbrengen van geloofsvruchten vermag.

Deze Vrije Schotsche Kerk stond met Nederland in zeer levendige betrekking, bepaaldelijk met de mannen van het Reveil ten onzent. En nadat „de zeven Haagsche heeren", Capadose, Groen van Prinsterer, Elout van Soeterwoude e.a. in 1842 opnieuw den strijd hadden aangebonden tegen den caesaropapistischen gewetensdwang der gouvernementale Kerk, en in een adres aan de Synode hadden aangetoond, dat niet de reglementaire organisatie van 1816, maar de Belijdenis der martelaren het kenmerk

der Gereformeerde Gezindheid was, werd hun vanwege de Vrije Kerk in Schotland in 1845 een zendbrief toegezonden, die hen krachtig aanmoedigde tot volharding in den strijd voor kerkherstel. En onder de eminente leiding van Groen van Prinsterer is die strijd dan ook nog jarenlang voortgezet door adressen, rekwesten en protesten. Maar de Haagsche Synode bleef het kerkelijk liberalisme steunen en de herlevende actie tot handhaving van de leer der Kerk keeren. Wel schafte zij de Gereformeerde Belijdenis niet af, maar zij hield zich alleen aan den geest en de hoofdzaak ervan; waaronder dan ieder kon verstaan zooveel en zoo weinig als hij goedvond. Zoo kende de leervrijheid geen grenzen, en heerschte achtereenvolgens eerst het Groninger liberalisme en daarna het Leidsche modernisme onbeperkt op de kansels der Hervormde Kerk Hiertegen nu bleef Groen rusteloos toornen, overtuigd met zijn leermeester, den historieschrijver en godgeleerde Merle d'Aubigné, dat een Kerk die toelaat, dat door haar leeraren valsche leerstellingen worden verkondigd, even schuldig is als een huisvader, die toelaat dat zij, die den maaltijd voor zijn kinderen bereiden, er vergift in mengen. Tot verdediging van de leer en de rechten der Gereformeerde Kerk voelde Groen zich echter nog te meer geroepen, toen in 1852 de organisatie der Kerk gewijzigd werd, edoch zonder dat vooraf de gemeenten gehoord waren. Doordat de Koning toen afstand deed van het staatsgezag over de Kerk, werd die Kerk nu schijnbaar van den staatsinvloed vrijgemaakt. Doch ook slechts schijnbaar. Want de macht, tot dusver door de regeering wederrechtelijk uitgeoefend, werd nu even wederrechtelijk op de Synode overgedragen. Het staatscreatuur van 1816 werd in 1852 staatserfgenaam. De zoogenaamde vrijmaking van 1852 was dan ook slechts voortzetting van het anti-kerkelijk systeem van 1816; voortzetting der slavernij onder gewijzigden vorm. Het synodaal bestuur bleef zijn stelling behouden, ook nadat het, doordat de Staat zich uitwendig terugtrok, zijn reden van bestaan verloren had. De Kerk werd nu gelijk aan een vogel, die de pijlpunt onder zijn vleugel met zich voert, ook al is de jager verdwenen.

De zelfstandigheid der gemeenten, inzake het Bestuur der Kerk miskend, werd haar echter op het terrein van het Beheer teruggegeven, toen de koning in 1866 het

beheer der kerkelijke goederen losliet en aan de plaatselijke kerken wilde teruggeven. En wel zocht toen de Synode ook dit beheer aan zich te trekken door den steun, dien zij gaf aan een zichzelf aanbiedend college van toezicht, waarin zij invloed kon oefenen; maar het meerendeel der kerken liet zich daardoor niet verschalken, en, voor de keuze gesteld, kozen verreweg de meesten eigen vrij beheer. Vooral de kerk van Amsterdam, onder leiding van Dr. A. Kuyper en Dr. F. L. Rutgers, nam de noodige maatregelen om zijn vrij beheer op afdoende wijze tegen de heerschzucht der Synodale organisatie te beveiligen, en dat te meer, toen er in 1885 een conflict begon te dreigen tusschen de hierarchie en den kerkeraad. De Amsterdamsche ouderlingen toch, die al jaren lang den strijd tegen het modernisme hadden gevoerd, weigerden eindelijk ook tegenwoordig te zijn bij de z.g. aanneming der moderne predikanten. Deze besloten toen met hun leerlingen naar een hunner geestverwanten buiten Amsterdam te gaan, en daar de aanneming te doen plaats hebben. Daartoe was echter noodig, dat de kerkeraad van Amsterdam bewijzen van zedelijk gedrag aan die aannemelingen medegaf, en hij verklaarde zich ook bereid die te geven, mits bedoelde catechisanten wilden verklaren, dat het hun bedoeling was, den Heere Jezus te belijden als den eenigen en algenoegzamen Zaligmaker. Dat wilden zij echter niet, en nu gingen zij in hooger beroep, met dit gevolg, dat het Provinciaal Kerkbestuur en de Synodale Commissie den Kerkeraad de afgifte der attesten gelastte. Aldus geplaatst voor de keuze: Gods Woord of de Reglementen, bleef nu het grootste deel van den kerkeraad verklaren, dat het zich op grond van Gods Woord aan den wil der Synode niet mocht onderwerpen. Intusschen wilden de Kerkvoogden vóór de uitbarsting van het conflict, waardoor er allicht tweeërlei kerkeraad kon komen, zich vergewissen, aan welke macht zij zich bij mogelijk geschil moesten onderwerpen. En om nu het vrije beheer tegen mogelijke aanvallen van de besturen te handhaven, nam de Kerkeraad het voorstel aan, dat, bijaldien tegenover een Kerkeraad, die Gods Woord volgde, een reglementaire tegen-kerkeraad kwam te staan, de Kerkvoogdij den oorspronkelijken Kerkeraad, die de Gemeente bij Gods Woord zocht te houden, als den wettigen zou erkennen.

De Synodale hierarchie berustte hierin echter niet. De meerderheid van den Kerkeraad, die pal stond voor de handhaving van Gods Woord, werd den 4den Januari 1886 geschorst, en vervolgens afgezet. Hiermee was tevens de lastige Attestenkwestie uit de wereld geholpen, al trachtte de hierarchie deze geestelijke oorzaak van den strijd te verdonkeremanen, door er de Beheerskwestie voor te schuiven. Maar nog in hun laatste woord, dat de geschorsten tot de Synode richtten, verklaarden zij, dat zij in alle bijzaken en met name in alle beheersregeling tot alle eerlijke schikking bereid waren, zoo maar aan die ééne hoofdzaak voldaan werd, dat het Koningschap van Jezus in de Kerk tot zijn recht mocht komen.

Inmiddels was ook de Kerkeraad van Kootwijk geschorst, omdat hij den eersten kweekeling der Vrije Universiteit, den heer Houtzagers, tot zijn herder en leeraar had durven beroepen. Onder leiding van Dr. Mr. W. van den Bergh van Voorthuizen, brak deze gemeente echter den 2den Febr. '86 met de Synodale organisatie. En ziende hoe te Amsterdam de trouw aan den eisch van Gods Woord bij de tafel des Avondmaals, en te Kootwijk de ijver om in de bediening des Woords te voorzien gestraft werd, enkel en alleen omdat de Synodale reglementen gezag hadden boven Gods Woord, oordeelde de Kerkeraad van Voorthuizen, dat hij ongehoorzaam was aan Christus, den Koning der Kerk, door reglementen te bezetten met zijn gezag in strijd, en sneed ook deze Kerkeraad op 7 Febr. '86 daarom den band met de Synodale organisatie los. Vele andere kerken volgden straks dit voorbeeld.

En evenals in 1834 en volgende jaren hebben ook in 1886 de Gereformeerden, die zich aan de onwettige organisatie van 1816 wilden onttrekken, zich geplaatst op het standpunt, dat alleen die kerken, welke zich hielden aan de Belijdenisschriften der Kerk en de wettige, nooit afgeschafte Dordtsche Kerkenordening, de wettige voortzetting waren van de Gereformeerde kerken in Nederland. Het sprak dus vanzelf, dat allen aan wie eenig beheer over of bezit van goederen, welke aan die kerken behoorden, was toevertrouwd, hun mandaat niet mochten neerleggen of aan anderen eenig goed mochten afgeven, tenzij daartoe veroordeeld door de rechterlijke macht. Gelijk echter te verwachten was, hebben de besturen, die in 1816

door een koninklijke machtsdaad in het leven geroepen waren, geen middel ontzien, om zich te handhaven in het bezit van de goederen der Gereformeerde kerken hier te lande. En dat is hun ook gelukt. De rechtbanken hebben de kerken, die met de Synodale organisatie braken, elk recht ontzegd op haar goederen, zoodat de mannen van '86 even naakt aan den dijk kwamen te staan als de mannen van '34. En al hebben er geen vervolgingen plaats gehad, omdat de tijden en de wetten veranderd waren, toch was er tusschen de Regeering en de Synode een nog even goede verstandhouding als bij de vervolging der Afgescheidenen. De Overheid steunde de Synodale hierarchie ook nu, als het maar even kon, met haar politie en militairen. Bij de gewelddadigheden, die in Leiderdorp, Wons en Serooskerke geschied zijn, was de houding der Regeering en haar ambtenaren tegenover de Gereformeerden zóó verregaand partijdig, dat „rechtskrenking" er geen te sterke uitdrukking voor is. Zelfs was de terzijstelling van recht en wet hier nog erger dan tijdens de Afscheiding. Want om de samenkomsten der Afgescheidenen te beletten, meende men althans nog, zich te kunnen beroepen op een wetsbepaling, die velen nog steeds als rechtsgeldig beschouwden. Maar in '86 kon geen Overheidspersoon in ernst meenen, bij zijn optreden tegen de Gereformeerden, de wet op zijn hand te hebben. Het was rechtens ten eenenmale onverdedigbaar, een ongeëvenaarde rechtsverkrachting. Toen dan ook na afwerping van het juk der Synodale hierarchie de Amsterdamsche Kerkeraad den vroegeren naam van Nederduitsch Gereformeerde Kerk weer opnam, voegde hij daarbij de bekendmaking, dat hij als doleerende kerk optrad, omdat hij, na de opgedane ervaring van de houding der machthebbenden, voorloopig zijn recht op de kerkelijke goederen niet zou laten gelden, maar de uitspraak van den burgerlijken rechter wenschte af te wachten. En toen de Nederduitsche Gereformeerde Kerken in Juni 1887 te Rotterdam voor het eerst in Synodaal Convent samenkwamen, stelden ook zij achter haar naam de bijvoeging „doleerende", en wel in dezen zin: „dat alle onze kerken, als klagende naar God om de verongelijking zijner kerken, doleerende zijn bij de Overheid, in zoover deze een valsch Kerkbestuur tegenover ons handhaaft, en zij toch, bij de gratie Gods,

regeerende, gehouden is aan Gods kerken recht te doen".

Toch werden nu de kerken, die de organisatie van 1816 verwierpen, niet als bij de Afscheiding van '34 gedwongen, afstand te doen van den naam, de goederen en de rechten der Gereformeerde Kerk. De Afgescheidene kerken waren eerst in 1869 erkend, maar als een landsgenootschap, de Christelijke Gereformeerde Kerk geheeten. Het was onder dien naam, dat de Christelijke Afgescheiden Gereformeerden met de Gereformeerden onder het kruis zich toen vereenigden. Maar eindelijk, in 1892, hebben ook de kerken van '34 en van '86, elk op eigen wijze vrij geworden van de Synodale organisatie van 1816, op grond van de gemeenschappelijke belijdenis en kerkenordening, zich vereenigd onder den historischen naam van De Gereformeerde Kerken in Nederland. En ofschoon de breuk der saamverbonden deelen hier en daar nog wel te zien is, met name door de gedeeldheid van opleiding aan de Theologische School te Kampen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, toch mag met dank aan den Koning der Kerk erkend worden, dat de vereeniging van beide kerkengroepen op menige plaats reeds gezegend werkt en tot verhoogde krachtsontwikkeling in staat stelt. Deze krachtsontwikkeling is echter op verre na nog niet evenredig aan de hooge roeping, die de Gereformeerde Kerken van Nederland hebben in de geheele Protestantsche wereld, om de beginselen der Reformatie tegenover de beginselen der Revolutie op het zuiverst te belijden. Met name in onzen tijd, nu de internationale verstandhouding tusschen de protestantsche naties zoo droevig verstoord werd, hebben de Gereformeerde Kerken van Nederland de internationale roeping om te getuigen tegen een Christenheid, die gebogen ligt voor de wereldlijke macht. Maar de kracht tot dat getuigenis ontbreekt haar veelszins. Terecht wordt dan ook geklaagd over onze geestelijke inzinking, en al sterker wordt onder ons het verlangen naar een nieuw Reveil.

Moge het vierde eeuwfeest der Kerkhervorming ons die opwekking brengen in een nieuwe reformatie; niet zooals onlangs Gottfried Traub op den Protestantendag te Keulen er eene bepleitte, n.l. door oplossing van de onderscheidene godsdienstige gezindten in één groote vaderlandsche Kerk, dienstbaar aan de nationale gedachte;

59874-W

maar in den geest der 95 stellingen van Claus Harms op het derde eeuwfeest; nu door vertaling van Luthers stellingen uit 1517 in 1917, uit de taal der zestiende in die der twintigste eeuw!
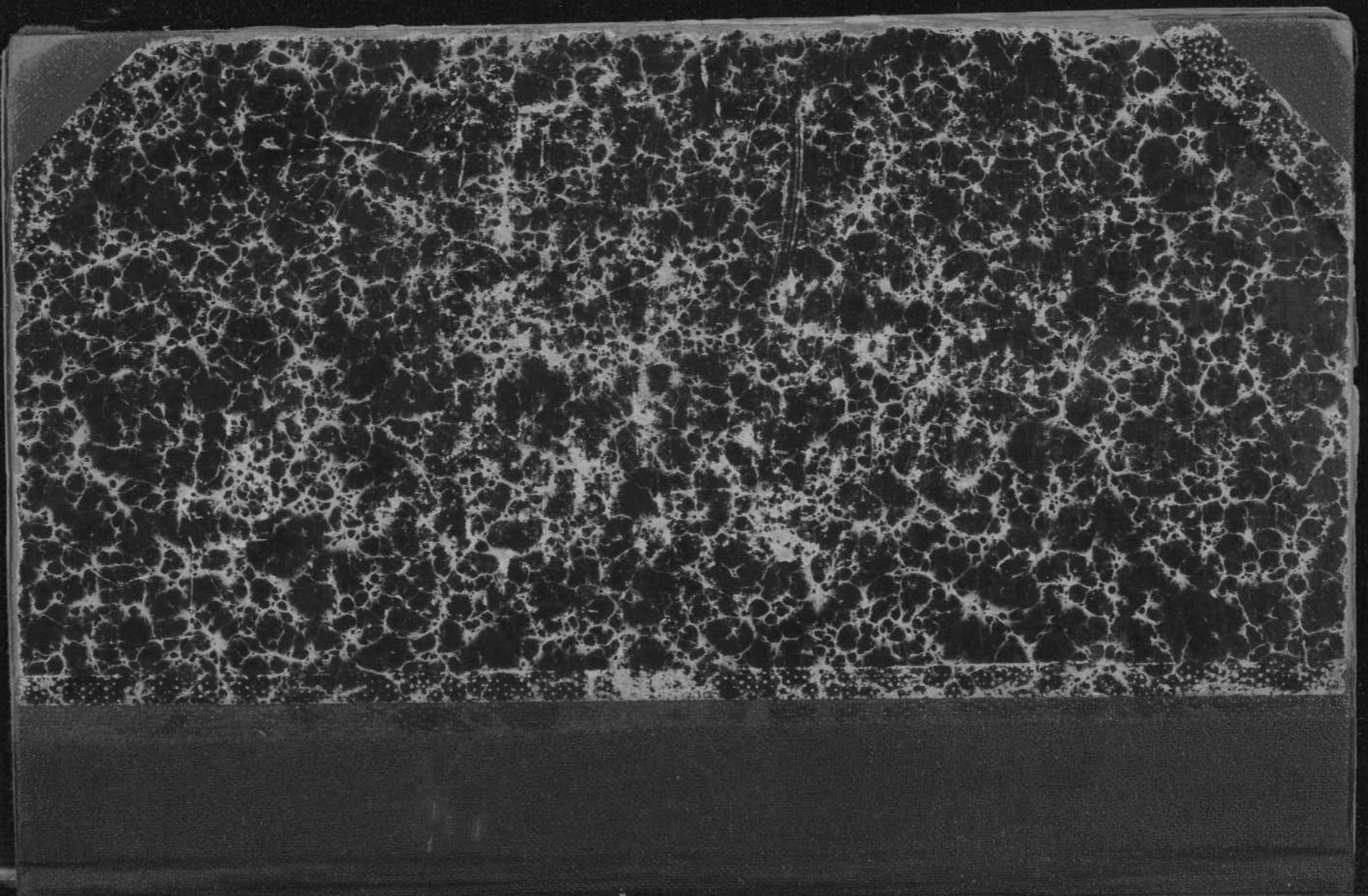
J. C. RULLMANN.